

А 64

А К А Д Е М І Я Н А У К У Р С Р
І Н С Т И Т У Т М О В О З Н А В С Т В А і м. О. О. П О Т Е Б Н І

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Том II—III

В И Д А В Н И Ц Т В О А К А Д Е М І І Н А У К У Р С Р
К І Ї В — 1946.

АВ4

АКАДЕМІЯ НАУК УРСР
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Том II—III

~~41989~~

ОБЯЗАТЕЛЬНЫЙ ЭКЗЕМПЛЯР

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
КИЇВ — 1946

1985 г.

Редколегія: дійсн. член АН УРСР
Л. А. Будаховський (відпов. редактор),
дійсн. член АН УРСР М. Я. Калинович,
В. С. Ільїн (учений секретар)

41989

Херсонська обласна
універсальна наукова
бібліотека ім. Олесь Гончара

П. Й. Горещкий

Настанови В. І. Леніна в питаннях мови

(Читано на науковому засіданні Інституту мовознавства АН УРСР 12. IV 1945 р.)

В знаменні і радісні дні славних перемог героїчної Червоної Армії і всього радянського народу над лютим ворогом людства — німецьким фашизмом — в ці дні кожний розуміє, що одним з великих факторів цих перемог була і є ленінсько-сталінська національна політика і невід'ємна частина її — мовна ленінсько-сталінська політика, здійснювані Комуністичною партією в СРСР. Національна ленінсько-сталінська політика і ленінсько-сталінська мовна політика партії привели до розвитку соціалістичних своім змістом і національних формою культур усіх народів Радянського Союзу, створили і зміцнили непорушну дружбу між його народами і згуртували їх на переможну боротьбу проти спільного ворога, на боротьбу за свою Соціалістичну Батьківщину.

У нерозривному зв'язку з ленінсько-сталінською національною політикою і з принципом розвитку при диктатурі пролетаріату національних культур народів СРСР здійснювалося в Радянському Союзі мовне будівництво на основі вчення Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна про мову.

Велике методологічне значення для освітлення питань мови мають погляди Леніна на розвиток національних культур і національних мов.

Як мову в цілому, так і національні мови Ленін розглядає в процесі їх розвитку, в зв'язку з економічним життям. Так, про національні рухи і розвиток національних мов Ленін говорить:

„Во всем мире эпоха окончательной победы капитализма над феодализмом была связана с национальными движениями. Экономическая основа этих движений состоит в том, что для полной победы товарного производства необходимо завоевание внутреннего рынка буржуазией, необходимо государственное сплочение территорий с населением, говорящим на одном языке, при устранении всяких препятствий развитию этого языка и закреплению его в литературе. Язык есть важнейшее средство человеческого общения; единство языка и беспрепятственное развитие есть одно из важнейших условий действительно свободного и широкого, соответствующего современному капитализму, торгового оборота, свободной и широкой группировки населения по всем отдельным классам...“¹⁾

Часто і докладно спиняючись на питанні про національну культуру, Ленін завжди з'ясовує зміст цього поняття з погляду інтернаціональної боротьби пролетаріату.

¹⁾ Соч., XVII, 428.

Посилання на твори Леніна (рос. мовою) — Сочинения, изд. третье, т. т. I—XXX.

Про національну культуру Ленін пише:

„В каждой ²⁾ национальной культуре есть, хотя бы не развитые, *элементы* демократической и социалистической культуры ... Но в каждой нации есть также культура буржуазная (а в большинстве еще черносотенная и клерикальная) — притом не в виде только „элементов“, а в виде *господствующей* культуры. Поэтому „национальная культура“ вообще *есть* культура помещиков, попов, буржуазии“ ³⁾.

Виходячи з цього, Ленін, борючись з буржуазним націоналізмом, говорить:

„(а) С точки зрения социал-демократии недопустимо ни прямо, ни косвенно бросать лозунг *национальной* культуры. Этот лозунг неверен, ибо вся хозяйственная, политическая и духовная жизнь человечества все более интернационализируется уже при капитализме. Социализм *целиком* интернационализирует ее. Интернациональная культура, уже теперь создаваемая систематически пролетариатом всех стран, воспринимает в себя не „национальную культуру“ ... в целом, а берет из *каждой* национальной культуры *исключительно* ее последовательно-демократические и социалистические элементы“ ⁴⁾.

Так розкриває Ленін питання про національну культуру при пануванні буржуазії і так з'ясовує питання про зміст інтернаціональної культури. Щодо форми інтернаціональної культури, то Ленін говорить, що „інтернаціональная культура не безнаціональна“ ⁵⁾, що „никто „чистой“ культуры ни польской, ни еврейской, ни русской и т. д. не провозглашал“ ⁵⁾, тобто що кожна культура, а так само і інтернаціональна змістом культура має певну національну форму, зокрема і національну мову. Про національні ж особливості, отже, й про національні мови, Ленін говорить, що вони „будут держаться еще очень и очень долго даже после осуществления диктатуры пролетариата во всемирном масштабе“ ⁶⁾, і що „единство интернациональной тактики коммунистического рабочего движения всех стран требует не устранения разнообразия, не уничтожения национальных различий (это — вздорная мечта для настоящего момента), а такого применения *основных* принципов коммунизма (Советская власть и диктатура пролетариата), которое бы *правильно видоизменяло* эти принципы в *частностях*, правильно приспособляло, применяло их к национальным и национально-государственным различиям“ ⁶⁾.

Ленін називає реакційним лозунг національної культури при пануванні буржуазії. Але, говорить тов. Сталін, — „Разве не ясно, что, борясь с лозунгом национальной культуры при буржуазных порядках, Ленин ударял по буржуазному *содержанию* национальной культуры, а не по ее национальной форме?“ ⁷⁾.

Мова — одна з найважливіших і найвиразніших ознак кожної національної культури.

Ленін надавав великого значення питанню мови як одному з найважливіших питань національної політики. Разом з тим Ленін завжди під-

²⁾ Підкреслення — скрізь за цитованими творами.

³⁾ Соч., XVII, 137.

⁴⁾ Соч., XVI, 510.

⁵⁾ Соч., XVII, 137.

⁶⁾ Соч., XXV, 229.

⁷⁾ И. Сталин, Доклад на XVI съезде ВКП(б). Вопросы ленинизма, изд. 10, ст. 426.

креслював значення мови як „средства человеческого общения“, як могутнього засобу політичного виховання мас, як знаряддя класової боротьби.

Про це маємо такі висловлення Леніна:

„Вместе с тем вы должны проложить дорогу к трудящимся и эксплуатиремым массам каждой страны и сказать на понятном для них языке, что единственной надеждой на освобождение является победа международной революции...“⁸⁾.

І в іншому місці:

„Задача в том, чтобы пробудить революционную активность к самостоятельности и организации трудящихся масс, независимо от того, на каком уровне они стоят, перевести истинное коммунистическое учение..., на язык каждого народа...“⁹⁾.

Ленін завжди боровся за вільний розвиток кожної мови, найрішучіше обстоюючи рівноправність усіх мов у Росії і недопущенність привілеїв будь-якої мови проти інших. Під проводом Леніна була складена і прийнята на X з'їзді партії резолюція по національному питанню, в якій сказано, що „задача партии состоит в том, чтобы *помочь* трудовым массам невеликорусских народов догнать центральную Россию“¹⁰⁾, і яка для здійснення цього завдання забезпечувала розвиток усіх ділянок культурно-політичного життя кожного народу на його рідній мові. Отже, Ленін обстоював принцип розвитку національних культур і національних мов при диктатурі пролетаріату. Тов. Сталін про це говорить: „Не ясно ли, что Ленин стоял целиком и полностью за лозунг развития национальной культуры в условиях диктатуры пролетариата?“¹⁰⁾.

Як і в усіх ділянках соціалістичного будівництва, погляди Леніна в питаннях мовної політики і мови в цілому, а також його настанови в питаннях практики мови мали величезне значення для теорії і практики мовного будівництва всіх національних мов Радянського Союзу, особливо для тих народів, які до Великої Жовтневої революції були пригнічені царизмом і не мали вироблених літературних мов або не мали навіть письма. Тільки після Жовтня ці народи могли удосконалювати або виробляти свої літературні мови, підносячи їх до рівня, відповідного до тих великих завдань, які відкрило перед ними нове вільне життя і потреби соціалістичного будівництва.

Ленін не був учений-мовознавець. Мова і слово для Леніна були — у прямому і справжньому значенні цього слова — зброєю його революційної діяльності, зброєю боротьби за справу пролетаріату, за соціалізм.

У своїх творах Ленін часто висловлюється про мову і слово. При цьому — через указане значення для нього слова як зброї його діяльності, його боротьби — увагу Леніна привертають не стільки теоретичні питання мови, скільки — поряд з питаннями мовної політики — питання практики мови як „важнейшего средства человеческого общения“, як засобу впливу на маси, як знаряддя класової боротьби.

Наші почуття і уявлення Ленін розглядає як відбиття дійсності, як образи предметів, явищ і т. д. цієї дійсності, а не якісь умовні символи. Явища об'єктивного світу знаходять своє справжнє відбиття в свідомості людей. Отже, і мова (і слова в ній) відображає дійсність, узагальнюючи в сло-

⁸⁾ Соч., XXIV, 551.

⁹⁾ Соч., XXIV, 550—551.

¹⁰⁾ И. Сталин, Доклад на XVI съезде ВКП(б). Вопросы ленинизма, изд. 10. ст. 425.

вах характерні властивості предметів, явищ і т. д., тобто вона є „практична свідомість“, як учить про мову і К. Маркс, і разом з тим вона є засіб пізнання дійсності.

Ці загальні погляди Леніна на мову виявляються, насамперед, у висловленнях його про слово і семантику слова.

Так, Ленін наводить таке висловлення Ед. Блохера: „В Швейцарії — говорять изучавшие этот вопрос люди — нет национального вопроса в восточно-европейском смысле. Даже слово это (национальный вопрос) здесь неизвестно“¹¹⁾.

І в іншому місці: „Мы живем в такое время, когда целый ряд элементарнейших основных явлений капитализма воскрешен. Взять хотя бы крах транспорта ... Мы знаем хорошо, что такое мешечники. Это слово, кажется, до сих пор иностранцам было непонятно, а теперь? Поговорите с приехавшими на конгресс III Интернационала товарищами. Оказывается, что начинают зарождаться подобные слова и в Германии и в Швейцарии“¹²⁾.

З поданих прикладів бачимо, як Ленін розглядає питання про з'явлення слів у мові: вони виникають у мові не довільно, а лише в процесі людського спілкування, як відбиття певних явищ реальної дійсності — суспільного життя: у Швейцарії немає в мові слова „национальный вопрос“, бо немає там відповідного явища в суспільному житті; навпаки, слово „мешечники“ в російській мові відбиває явище реальної дійсності певного часу — громадянської війни в колишній Росії.

Отже, з'явлення слів у мові зумовлюється реальною дійсністю: як і мова в цілому, слово відбиває, відображає її.

Разом з тим саме значення слова в мові (семантика слова) встановлюється практикою, уживанням слова в соціальному спілкуванні. Це виразно показує Ленін аналізом значень слів „забастовщик“ і „студент“ (яких вони набули у селян під час революції 1905 р.), „диктатура пролетаріату“ та ін.

Про слова „забастовщик“ і „студент“ Ленін говорить: „Слово „забастовщик“ набуло у селян зовсім нового значення: воно означало щось на зразок бунтівника, революціонера, що раніше виражалося словом „студент“. Але оскільки „студент“ належав до середнього стану, до „вчених“, до „панів“, він був чужий народові. Навпаки, „забастовщик“ сам вийшов з народу, сам належав до числа експлуатованих; будучи висланий з Петербурга, він дуже часто вертався на село і розказував своїм сільським товаришам про пожар, який охоплював міста і повинен був знищити як капіталістів, так і дворян“¹³⁾.

Про слова „диктатура пролетаріату“ Ленін говорить так: „Но крестьяне знают теперь, что диктатура пролетариата, может быть, и слишком мудреное латинское слово, но что оно на практике есть та Советская власть, которая передает государственный аппарат в руки рабочих“¹⁴⁾.

Аналізом поданих вище слів „забастовщик“ та „студент“ і „диктатура пролетаріату“ Ленін дає виразну настанову щодо трактування питань семантики слова: певного значення набуває слово в процесі його вживання в конкретних умовах суспільного життя, і це значення може бути цілком не зв'язаним із первісним етимологічним значенням слова (його внутрішньою формою) — як у словах „забастовщик“ і „студент“.

¹¹⁾ Соч., XVII, 151.

¹²⁾ Соч., XXIV, 132.

¹³⁾ В. Ленін, Вибрані твори, Київ, 1934 р., т. I, 386.

¹⁴⁾ Соч., XXIV, 609.

Для висвітлення настанов Леніна в питанні семантики слова дуже важливий розгляд Леніним слова „бойкот“.

Закидаючи Парвусові щодо вживання ним слова „бойкот“ у перекрученому значенні, Ленін говорить: „Обязательно знать то, о чем идет речь. О словах мы спорить не станем, но политические термины, сложившиеся уже в России, на месте действия, это — совершившийся факт, который заставит считаться с собой... Повторяем: ни о каком другом бойкоте, кроме активного, никто в России не говорил, никто в революционной печати не писал. Парвус имел бы полное право критиковать термин, отвергать или пояснять иначе его условное значение и т. д., но игнорировать его, или извращать установившееся уже значение, значит вносить путаницу в вопрос“¹⁵).

Цим розглядом слова „бойкот“ Ленін указує, що підходить до семантики слів і зокрема термінів треба з погляду того, якого значення набули певні слова в даній історичній обстановці — як вони „склалися на місці дії“. Ігнорувати такі слова і терміни або перекручувати їх „усталене значення“ („установившееся значение“) — це значить вносити плутанину в справу або фальшувати зв'язану з словом реальну дійсність.

Як і висловлення Леніна про мову в цілому як про практичну свідомість, в якій відображається реальна дійсність, так і подані приклади аналізу Леніним окремих слів мови показують, що Ленін завжди розглядає мову і кожне слово в ній у нерозривному поєднанні його форми (звукового складу) і значення, зв'язаного з кожним словом і усталеного за кожним словом у певних умовах суспільного життя.

З цього постає й ставлення Леніна до слова з погляду відповідності між словом і означуваним поняттям — вимога, щоб слово правильно передавало потрібний зміст, потрібну думку, поняття і т. ін.

Дуже важливі щодо цього такі висловлення Леніна:

„Слово „коммуна“ у нас стало употребляться слишком легко. Всякое предприятие, заводимое коммунистами или при их участии, сплошь и рядом сразу же объявляется „коммуной“, — и при этом нередко забывается, что *столь почетное название надо завоевать* долгим и упорным трудом...“¹⁶).

Ту ж настанову бачимо і з такого місця з творів Леніна: „Псевдо-социализм“ народников мы прямо и определенно признали в нашей резолюции. Их „социалистическая“ идеология прямо названа у нас простым „туманом“¹⁷).

З цього ж підходу до мови і до слова впливає й вимога Леніна завжди точно знати значення вживаного слова — знати, що ж дійсно з цим словом зв'язується, які суспільні явища, практику і свідомість якого класу відбиває певне слово.

Через те Ленін, наводячи певні слова, фрази або терміни, вживані буржуазними авторами, розкриває класовий зміст цих слів і фраз і тим самим викриває те перекручення дійсності, яке зв'язане з уживанням цих слів.

Наприклад: „Название „конституционно-демократическая партия“ сразу напоминает известное изречение: язык дан человеку для того,

¹⁵) Соч., VIII, 220.

¹⁶) Соч., XXIV, 345.

¹⁷) Соч., XI, 282.

чтобы скрывать свои мысли. Название „к.-д.п.“ придумано для того, чтобы скрыть монархический характер партии“¹⁸⁾.

Другий приклад:

„Царь подтверждает свой священный обет хранить вековые устои российской державы. В переводе с казенного на русский язык это значит: хранить самодержавие“¹⁹⁾.

З другого боку, принцип єдності форми і змісту мови і слова, принцип нерозривності їх, підхід Леніна до слова з погляду того, що з певним словом зв'язуються певні уявлення, — все це дуже виразно відбилося в пропозиції Леніна змінити назву партії, відкинувши стару „соціал-демократична“ і давши нову — „комуністична“.

„Лично от себя — предлагаю переменить название партии, назвать Коммунистической Партией. Название „коммунистическая“ народ поймет. Большинство официальных социал-демократов изменили, предали социализм... Либкнехт — один с.-д... Вы боитесь изменить старым воспоминаниям. Но, чтобы переменить белье, надо снять грязную рубашку и надеть чистую. Почему выкинуть опыт всемирной борьбы?..

... Не цепляйтесь за старое слово, которое насквозь прогнило. Хотите строить новую партию... и к вам придут все угнетенные“²⁰⁾.

Разом з тим Ленін обстоює потребу залишити при назві партії додаток „большевиків“, бо „слово „большевик“ приобрело право гражданства не только в политической жизни России, но и во всей заграничной прессе...“²¹⁾.

Той же підхід до слова, вимога, щоб слово правильно, прямо і недвозначно передавало потрібний зміст, виявляється і в мові самого Леніна, в його шуканні в мові таких засобів, які найкраще, тобто найповніше і найпряміше, передавали б певну думку. Прикладів цього в мові Леніна можна знайти дуже багато. Подаємо відомий приклад із словом „уклон“:

„Уклон не есть еще готовое течение. Уклон это есть то, что можно поправить. Люди несколько сбились с дороги или начинают сбиваться, но поправить еще можно. Это, на мой взгляд, и выражается русским словом „уклон“. ...Если кто-либо найдет русское слово, более выражающее эту мысль, — пожалуйста“²²⁾.

Характерні з цього погляду й ті місця з творів Леніна, де він уживає нові слова, неологізми, що найбільше відповідають висловлюваній думці і найточніше мають передати її:

„Неужели отпадение паршивой полицейщины не удесятерит (утысячерит) вольные союзы охраны и распространения русского языка?“²³⁾.

„Надо также... в миллионной организации иметь известный процент ходатаев, бюрократов... Но мы не говорим о „ходатайственной“ или „бюрократственной“ демократии“²⁴⁾.

В цих реченнях слова-неологізми „утысячерит“, „ходатайственной“, „бюрократственной“ з'явилися у Леніна, в його мові як шукання найвідповідніших слів — засобів для висловлення думки.

18) Соч., VII, 341.

19) Соч., V, 250.

20) Соч., XX, 82—83.

21) Соч., XXII, 347.

22) Соч., XXVI, 267.

23) Соч., XVII, 89.

24) Соч., XXVI, 124.

Виходячи з вимоги найбільшої відповідності між формою і змістом слова, Ленін у потрібних випадках уникає евфемізму, зм'якшення слова, називаючи речі прямо і недвозначно певним гострим словом. Приклад цього ми бачимо в поданому вище уривку, в якому Ленін називає „поліцейщину“ „паршивою“.

Ще приклад:

В зауваженнях на „Комісійний проект програми“ вираз „*Естественное правовое дополнение*“ Ленін називає „дуже невдалим“, бо слово „естественный“ не виражає потрібного змісту і разом з тим „пахнет, воняет оно (слово „естественный“ — П. Г.) либерализмом каким-то“²⁵).

З поглядом Леніна на мову як практичну свідомість, як відображення дійсності, з його вченням про нерозривність форми і змісту слова органічно зв'язані й настанови Леніна щодо мови в її практичному використанні.

Ленін вважає мову „важнейшим средством человеческого общения“. Отже, зрозуміло, що Ленін багато приділяє уваги питанням практики мови як засобу досягнення того завдання, якому має служити мова. Мова в руках пролетаріату — це знаряддя впливу на маси і виховання трудящих в дусі комунізму і інтернаціоналізму.

Про це виразно говорить таке місце з творів Леніна:

„Нельзя писать про товарищей по партии таким языком, который систематически сеет в рабочих массах ненависть, отвращение, презрение и т. п. к несогласным мыслящим. Можно и должно писать именно таким языком про отколовшуюся организацию.“

Почему должно? Потому что раскол обязывает *вырывать* массы из-под руководства отколовшихся“²⁶).

Про слово „буржуй“ Ленін пише:

„... и то обстоятельство, что ... крестьяне ... не могут это слово не признавать позорным, это слово означает все: на нем основана наша пропаганда, агитация, государственное воздействие рабочего класса“²⁷).

Виходячи з такого погляду на значення мови, Ленін ставить відповідні вимоги не тільки до змісту, але й до мовного оформлення, до стилістичного оброблення творів, бо й ця сторона має велике значення з точки зору впливу на маси за допомогою мови.

З цього визнання великого значення мови в її впливі на маси завжди виходив Ленін, пишучи свої твори, а так само оцінюючи твори і інших авторів. Численні матеріали дають докази цього.

Так, з приводу фрази меншовицької резолюції про державну думу: „Впервые увидя на русской почве новую *самим царем вызванную к жизни, законом признанную*, власть, вышедшую из недр нации“, Ленін говорить:

„А в народ пускать такие двусмысленные доводы, приличествующие только гг. Витте и К^о, неприлично. Доводы эти обернутся против нас, ибо если подчеркивать, что Г. Дума есть „власть“ (?? одно уже это слово по-казывает неумеренный оптимизм наших меньшевиков), и власть, вызванная к жизни царем, то отсюда будут выводиться, что эта законная власть и должна действовать законно, слушаясь того, кем она „вызвана к жизни“²⁸).

²⁵) Соч., V, 44—45.

²⁶) Соч., XI, 221.

²⁷) Соч., XXVI, 155.

²⁸) Соч., IX, 212.

Яскравим прикладом того, якого значення надає Ленін мові в цілому і кожному слову в ній з погляду впливу на слухача або читача — взагалі на маси, є таке місце з його творів:

„Пункт третій мотивов нашей резолюции говорит прямо о задаче пролетариата „выполнить роль вождя в буржуазно-демократической революции“. Меньшевики вносили поправки: заменить слово: „вождя“ словом: „авангарда“, „передового отряда“ или словами: „главного двигателя“. Все эти поправки были отклонены“... Відхилені ці поправки були тому, що, як говорить далі Ленін, — „ослабить указание на роль вождя в революции — значило открыть двери для оппортунизма“²⁹⁾.

Багато для розуміння настанов Леніна щодо практики мови і мовного оформлення творів дає критичний аналіз Ленініним мови творів інших авторів. При цьому його критика мовної сторони твору завжди невідривно зв'язана з критикою змісту.

Подаємо деякі приклади.

До 1920 р. належать зауваження Леніна на книгу „Экономика переходного периода“ Бухаріна. Розглядаючи ці зауваження, ми бачимо, якого великого значення надавав Ленін мовному оформленню творів. З найпильнішою увагою ставиться він до кожного виразу, до кожного слова.

У своїх зауваженнях Ленін ставить, насамперед, вимогу чіткого і вірного викладу змісту, правильного і ясного висловлення автором певних думок.

Тому Ленін піддає критиці не тільки окремі думки розгляданого твору, але й окремі формулювання, окремі терміни, що дають невірні або нечіткі і неясні уявлення про те, що викладає автор.

Так, про заголовок першої частини „Экономики переходного периода“ — „Общая теория трансформационного процесса“ Ленін пише: „Что такое?? „вобщче“? à la Spencer?“³⁰⁾. На фразу „Регресс производительных сил вовсе не исключает здесь прогресса организационных форм капитализма“ Ленін подає таке зауваження: „Маркс говорил *проще* (без выкрутас с „терминами“ и „системами“ и социологиями) и говорил *вернее об обобществлении*. Автор дает ценные *новые факты*, но ухудшает, *verballhornt* теорию Маркса „социологической“ схоластикой“³¹⁾.

До IX глави розгляданої книги з приводу фрази „...то они (элементы распада социальных связей — П. Г.), с одной стороны, „лимитируются“ в своих действиях хозяйственной средой“... Ленін робить таке іронічне зауваження: „элементы распада лимитируются... Уф! Почему не попроще: „их ограничивает“? О, академизм! О, ложноклассицизм! О, Тредьяковский!“³²⁾.

На закінчення своїх зауважень до праці „Экономика переходного периода“ Ленін пише таку „*Recensio academica*“ (академічну рецензію):

„Превосходные качества этой превосходной книги испытывают некоторую деквалификацию, поскольку они лимитируются тем обстоятельством, ргшо, что автор недостаточно фундирует свои постулаты солидным, хотя бы кратким, фактическим материалом... Бóльшая фактическая фундирован-

²⁹⁾ Соч., XI, 280.

³⁰⁾ XI Ленинский сборник, 348.

³¹⁾ Там же, 356.

³²⁾ Там же, 385.

ність избавила бы книгу от дефектов аспекта „социологического“ или вернее философского“³³⁾ і т. д.

Так у цій рецензії, насмішливо пародируючи стиль розгляданої книги, Ленін тим самим цілком засуджує такий стиль взагалі. Отже, Ленін виступає проти гри в термінологію, проти псевдонаукового викладу, затемненого вживаними без потреби іншомовними словами, проти викладу неясного, ускладненого довгими реченнями і введенням маловідомих термінів.

Крім розглянутих зауважень до книги „Економика переходного періода“, важливими є висловлення Леніна щодо стилю з приводу інших творів.

Так, з приводу резолюції, запропонованої „групою літераторов і практиков меньшевиків“, Ленін говорить:

„Первая часть [резолюции] дает в мотивировке бесконечное количество общих мест о ползе организации и объединения рабочих масс. „Для ради важности“, как говорил Базаров, организация превращается даже в *самоорганизацию* ... Нужды нет, что эта „самоорганизация“ есть только интеллигентский выверт, прикрывающий бедность действительных организационных идей, — рабочему никогда бы в голову не пришло выдумывать „самоорганизацию...“³⁴⁾.

Засуджуючи такі „выверты“, як слово „самоорганизация“, що служить лише, як говорить Ленін, прикриттям бідності „действительных организационных идей“, Ленін далі гостро критикує і інші риси мовного оформлення цієї резолюції. Так, з приводу того місця в резолюції, де говориться про бажаність „соединения сил“ російської соціал-демократії з „политически сознательными элементами пролетариата“, Ленін пише: „Попробуйте... хоть раз *подумать* над теми словами, из которых вы плетете ваши фразы. Может ли быть „политически сознательный“ пролетарий не *социал-демократ*? Если нет, тогда ваши фразы сводятся к пустой тавтологии, надутой и претенциозной пустышке“³⁵⁾.

Розглянувши резолюцію, Ленін говорить:

„Итог: по существу дела резолюция ничего не сказала в своем выводе. В лучшем случае, ее вывод — пустая фраза. В худшем — вредная фраза, сбивающая с толку пролетариат, затемняющая *азбучные* с.-д. истины, открывающая настежь дверь всяким деклассированным буржуа, которые во всех странах Европы много и долго вредили с.-д. рабочему движению“³⁶⁾.

І врешті Ленін ставить питання: „Как следует исправить резолюцию?“

З того, як Ленін радить виправити резолюцію, ми наочно бачимо важливі його вимоги щодо стилістичного оформлення мови. „Фразы надо *выкинуть*“, — говорить Ленін. — „Сказать надо просто: с.-д. должны содействовать устройству различных рабочих обществ, например, потребительных, заботясь при этом неуклонно о том, чтобы всякие рабочие общества служили очагом *именно* с.-д. пропаганды, агитации, организации“³⁶⁾.

Таку просту, без пишних, порожніх або непотрібних фраз резолюцію протиставляє Ленін розглядаїй резолюції „групи літераторів і практиків меньшевиків“ і далі говорить:

„Это была бы, действительно, „политически-скромная“, но *деловая* и с.-д.-ая резолюция. А у вас, господа интеллигентские воители ... у вас получается не пролетарское дело, а интеллигентская фраза“³⁶⁾.

³³⁾ XI Ленин. сборн., 401.

³⁴⁾ Соч., XI, 139.

³⁵⁾ Соч., XI, 140.

³⁶⁾ Соч., XI, 141.

Вимогу простоти і зрозумілості мови для найширшого читача завжди ставить Ленін. Це ми бачимо з поданих вище його критичних висловлень.

Дуже виразно виявляється ця настанова Леніна в таких його словах: „... члены боевой социалистической партии должны и в ученых своих трудах не упускать из виду читателя-рабочего, должны стараться писать просто, без тех ненужных ухищрений слога, без тех внешних признаков „учености“, которые так пленяют декадентов и титулованных представителей официальной науки“³⁷⁾.

Найчастіше і найрішучіше висловлюється Ленін проти „фрази“ в мові, в літературному творі. Засудження „фрази“ Леніним ми бачили в поданих вище рядках. Подаємо ще інші висловлення Леніна про „фразу“:

„... Любовь меньшевиков к общим фразам, уклонение от конкретного изложения вопроса, — это — чисто интеллигентская черта. Она в корне своем чужда пролетариату и вредна с точки зрения пролетариата“³⁸⁾.

Про таку мову, мову загальних фраз або неясних, нечітких, туманних формул, речень і т. ін. Ленін говорить: „Это не язык политических деятелей, это — язык каких-то архивных заседателей!“³⁹⁾.

Подані вище висловлення Леніна з приводу мовного оформлення творів інших авторів показують, що Ленін гостро засуджує такі особливості цих творів, як заповнення їх непотрібними ученими словами, пишними, надутими фразами, іншомовними словами, вживаними без потреби — „для ради важности“, маловідомими термінами та визначеннями і т. ін.

Такі риси стилістично-мовного оформлення писаних творів (як і усної мови) рішуче відкидає Ленін і вважає їх шкідливими. Такій мові Ленін завжди протиставляє мову більшовицьку, позбавлену цих рис. Це дуже важливий момент у висловленнях Леніна про мову.

Так, з приводу двох резолюцій про державну думу він говорить: „Сравните меньшевистскую, Стокгольмскую, и большевистскую, Лондонскую, резолюции о Гос. Думе. Вы увидите, что первая — напыщенна, фразиста, полна громких слов о значении Думы, надута сознанием величия Думской работы. Вторая — проста, суха, трезва, скромна“⁴⁰⁾.

З великими вимогами підходив Ленін до мовної сторони партійних видань. Висловлення Леніна з цього приводу дають теж багато для розуміння його настанов щодо питань практики мови.

Про мовне оформлення партійних творів знаходимо відповідний матеріал у зауваженнях Леніна на „Комісійний проект програми“.

В цих зауваженнях Ленін дуже часто вказує (до §§ 4, 5) на „зайві повторення“ в проекті програми, на „длинноты и нежелательную тягучесть изложения“ (що становлять, як говорить Ленін, „общий недостаток проекта“⁴¹⁾). Указується також на невиразність і неточність деяких висловів, що може призводити до неправильного розуміння або кривотлумачення їх.

Деякі місця проекту програми Ленін пропонує змінити. Наприклад, до речення в проекті ... „пролетариат призывает в свои ряды все другие слои страдающего от капиталистической эксплуатации населения, рассчитывая на их поддержку“ Ленін подає зауваження: „Слова „рассчитывая на их

37) Соч., IV, 216.

38) Соч., XI, 143.

39) Соч., VIII, 50.

40) Соч., XII, 36.

41) Соч., V, 39.

поддержку" следует выкинуть. Они *излишни* (если призывает, то значит рассчитывает" ⁴²).

Так висловлюється Ленін проти всього зайвого в мові. Вимога Леніна дбати за стислість мови, що надає великої динамічності викладу, дуже яскраво виявляється в зауваженні до кінця § 12 проекту програми. Ленін пише: „Было бы zelo полезно похудеть этому §-фу. Нельзя ли посредством „национальные особенности“ или что-либо т. п. сжать десять слов в два?“ ⁴³).

При зауваженнях про „длинноту“ і „тягучесть изложения“ не можна не відзначити пропозиції Леніна додати в проєкті деякі слова: „Надо бы добавить (после „классу лиц“): „капиталистам и землевладельцам“. Иначе получается *абстрактность*, особенно *неуместная* в сопоставлении с дальнейшим: „крестьяне и кустари“ ⁴⁴).

Ця вимога конкретності в мові, особливо в протиставленні до того, що Ленін у мовному оформленні називав „фразою“ як „уклонением от конкретного изложения вопроса“, — надзвичайно характерна для Леніна.

Отже, стислість, точність, чіткість і конкретність мови програми, як і наукової мови в цілому, — такі настанови і вимоги Леніна щодо стилю творів цього жанру.

З того ж принципу використання мови для партійного впливу на маси, для соціально-політичного і культурного їх виховання випливають настанови Леніна щодо мовного оформлення популярних партійних видань і популярної мови в цілому.

З приводу цього Ленін так говорить у статті про виборчі угоди:

„Отметим еще, что в избирательной кампании вообще и в деле заключения на высших стадиях избирательных соглашений с.-д. должны уметь говорить просто и ясно, доступным массе языком, отбросив решительно прочь тяжелую артиллерию мудреных терминов, иностранных слов, заученных, го-ть-вых, но непонятных еще массе, незнакомых ей лозунгов, определений, заключений. Надо уметь без фраз, без восклицаний, с фактами и цифрами в руках *растолковать* вопросы социализма и вопросы теперешней русской революции“ ⁴⁵).

Простота, приступність і зрозумілість найширшим масам трудящих — такі вимоги щодо популярної мови завжди ставить Ленін.

В роботі „Детская болезнь „левизны“ в коммунизме“ Ленін пише:

„Во всяком случае не подлежит ни малейшему сомнению, что коммунистическая партия, которая хочет быть на деле авангардом, передовым отрядом революционного класса, пролетариата, и которая, сверх того, хочет научаться руководить широкой массой не только пролетарской, но и непролетарской, массой трудящихся и эксплуатируемых, обязана уметь и пропагандировать и организовать и агитировать наиболее доступно, наиболее понятно, наиболее ясно и живо как для городской, фабричной „улицы“, так и для деревни“ ⁴⁶).

З приводу роботи на селі Ленін говорить:

„Таким образом, среднему крестьянину мы говорили: „Ни о каком насильственном навязывании перехода к социализму не может быть и

⁴²) Соч., V, 43.

⁴³) Там же.

⁴⁴) Соч., V, 38.

⁴⁵) Соч., X, 143—144.

⁴⁶) Соч., XXV, 242.

речи". Но надо это дать ему понять, надо уметь это сказать на языке, наиболее крестьянину понятном" 47).

І в іншому місці:

„Каждый из вас должен подойти к самым отсталым, самым неразвитым красноармейцам, чтобы самым понятным языком, с точки зрения человека трудящегося, объяснить положение, помочь им в трудную минуту, устранить всякое колебание, научить их бороться с многочисленными проявлениями саботажа, вялости, обмана или измены" 48).

Популярність, тобто приступність широкій масі, і простота мови — для Леніна надзвичайно важливі риси марксизму. Це ми бачимо з такого запису Леніна: „Максимум марксизма = максимум популярности и простоты" 49).

З цих же настанов простоти, зрозумілості і приступності мови виходить Ленін і в своїх висловленнях про вживання іншомовних слів.

Іншомовні слова Ленін часто називає в своїх творах „латинню“, „латинськими словами“ і їх уживання завжди зв'язує з питанням зрозумілості мови для широких мас.

„К народу надо подходить без латинских слов, просто, понятно" 50), — говорить Ленін.

Чіткі настанови щодо вживання іншомовних слів становить відоме висловлення Леніна „Об очистке русского языка“:

„Русский язык мы портим. Иностранные слова употребляем без надобности. Употребляем их неправильно. К чему говорит „дефекты“, когда можно сказать недочеты или недостатки или пробелы?

...Если недавно научившемуся читать простительно употреблять, как новинку, иностранные слова, то литераторам простить этого нельзя. Не пора ли нам объявить войну употреблению иностранных слов без надобности?

Сознаюсь, что если меня употребление иностранных слов без надобности озлобляет (ибо это затрудняет наше влияние на массу), то некоторые ошибки пишущих в газетах совсем уже могут вывести из себя" 51).

Ленін, звичайно, ніколи не виступав проти вживання іншомовних слів взагалі. При потребі Ленін уживає іншомовні (інтернаціональні) слова в усіх своїх творах. Іноді при цих словах Ленін подає російські синоніми, напр.: „Образование национальных государств... является поэтому тенденцией (стремлением) всякого национального движения..." 52); „Всемирное рабочее движение создает и с каждым днем все более развивает интернациональную (международную) культуру пролетариата" 53).

Уживає Ленін іншомовні слова і в популярних творах, коли без таких слів не можна обійтися, але при потребі він пояснює їх значення.

Так, у роботі „Объяснение закона о штрафах" (1895 р.) Ленін говорить про „наутину бессмысленной казенной формалистики, отупляющей, деморализующей рабочих“, і зараз же у виносі пояснює слово „деморали-

47) Соч., XXIV, 539.

48) Соч., XXIV, 499.

49) IV Ленин. сборн., 291.

50) Соч., XX, 79.

51) Соч., XXIV, 662.

52) Соч., XVII, 428.

53) Соч., XVII, 12.

зующей“: „разъединяющей, создающей прислужничество, развивающей дурные нравы“⁵⁴). І там же: „...право выбирать депутатов (выборных)“⁵⁵).

Отже, Ленін виступав проти вживання іншомовних слів без потреби (це тричі підкреслено в поданому вище висловленні Леніна про вживання іншомовних слів) — в тих випадках, коли для передачі певного поняття є в мові з відповідним значенням національне слово, зрозуміле масам, і коли вживання іншомовних слів, як говорить Ленін, „утруднює наш вплив на масу“.

Якність, простота, зрозумілість, приступність мови для масового читача і слухача — такі настанови Леніна щодо популярної мови. З цих настанов і вимог виходить Ленін і в питанні про іншомовні слова, засуджуючи вживання їх без потреби, а часом і неправильно.

Ставлячи такі вимоги до популярної мови, Ленін разом з тим не припускав підміни поняття популярної мови поняттям популярничання в мові — спрощенства, зниження автора популярного твору до рівня нерозвинутого читача або слухача.

В тезисах про виробничу пропаганду Ленін пише:

„7. Произв.[одственная] газета должна быть популярной, в смысле доступности миллионам, но отнюдь не впадать в популярничанье. Не опускается до неразвитого читателя, а неуклонно — с очень осторожной постепенностью, поднимать его развитие“⁵⁶).

Такі настанови і вимоги Леніна щодо мови в її практичному застосуванні. Цих же настанов додержувався Ленін і в своїх творах, що й забезпечує найбільший їх вплив на читачів.

Ми не маємо змоги (і це не становить завдання даної теми) розглянути питання про мову самого Леніна. Наведемо лише висловлення тов. Сталіна і М. Горького про мовний стиль промов Леніна.

З приводу виступів Леніна на конференції більшовиків у Таммерфорсі (1905 р.) тов. Сталін говорить:

„Необычайная сила убеждения, простота и ясность аргументации, короткие и всем понятные фразы, отсутствие рисовки, отсутствие головокружительных жестов, эффектных фраз, бьющих на впечатление, — все это выгодно отличало речи Ленина от речей обычных „парламентских“ ораторов“⁵⁷).

Про мову Леніна в його промовах М. Горький пише так:

„Мне показалось, что он плохо говорит, но уже через минуту я, как и все, был „поглощен“ его речью. Первый раз слышал я, что о сложнейших вопросах политики можно говорить так просто. Этот не пытался сочинять красивые фразы, а подавал каждое слово на ладони, изумительно легко обнажая его точный смысл. Очень трудно передать необычное впечатление, которое он вызывал.

... По счету времени он говорил меньше ораторов, которые выступали до него, а по впечатлению — значительно больше; не один я чувствовал это, сзади меня восторженно шептали: — Густо говорит ...“⁵⁸).

⁵⁴) Соч., I, 392.

⁵⁵) Там же,

⁵⁶) Соч., XXV, 479.

⁵⁷) Ленин и Сталин, Сборник произведений к изучению истории ВКП(б), 1936, т. I, 478.

⁵⁸) М. Горький, В. И. Ленин, Собр. соч., 1933, т. XXII, 194—195.

На основі вчення Леніна і Сталіна про розвиток в СРСР при диктатурі пролетаріату національних культур, соціалістичних своїм змістом і національних формою, розгорталосся і досягло величезних успіхів мовне будівництво в усіх республіках Радянського Союзу.

Настанови і погляди Леніна в питаннях мови мають для теорії і практики радянського мовознавства величезне значення. Вони дають йому базу і ключ до вирішення найрізніших і найскладніших питань мовного будівництва, а разом з тим служать тією зброєю, якою радянське мовознавство приборює суперечні йому і шкідливі настанови і практику мовознавства буржуазного.

На основі ж настанов Леніна щодо практики мови і під впливом мови самого Леніна творився і твориться на мовах усіх народів СРСР стиль радянської публіцистики, стиль періодичної преси, стиль популярної мови.

Отже, для радянського мовознавства, як і для кожного робітника слова, важливим є пильне і глибоке вивчення поглядів Леніна в питаннях мови, а також вивчення мови самого Леніна, що так умів використовувати мову як незамінний засіб боротьби за справу пролетарської революції, за соціалістичне суспільство.

P. I. Goretsky

Lenin's Principles in the Problems of Language

Summary

Lenin considered the problem of language to be one of the principal problems of national policy. He always stressed the important role of language as a powerful means in the cultural and political education of the masses, as a weapon in the class struggle.

Lenin's views on language policy and on language in general, as well as his principles in the practice of language, were and are of great significance for the theory and practice of developing all national languages in the Soviet Union.

Language and speech was for Lenin an implement in his revolutionary activity, he used it as a weapon in his struggle for the cause of the proletariat. Language in the hands of the proletariat is a means of influencing the masses, of educating the toilers in the spirit of communism and internationalism.

Lenin teaches us that language in general and words in particular reflect reality.

The meaning of a word is established in practice, in the use of the word in social intercourse under some quite definite conditions of a given period of time; it can be quite independent of the original etymology of the word. Thus Lenin has always considered the language and every separate word in it to be an indissoluble unity of form (phonetic structure) and meaning, the latter being established for every word under specific circumstances of social life.

Therefore Lenin requires that every word should render the thought correctly, i. e. in an unambiguous and unequivocal way.

Lenin's principles in the practical use of language as a means of influencing the masses are closely connected with his conception of language as practical consciousness, as a reflection of reality, with his theory of indissolubility of

form and meaning. He is very strict in his requirements both as to the contents and the composition of a literary work.

Speaking of the literary language Lenin objects to the excessive use of special terms, to the pseudo-scientific exposition, to the obscuring of thought with an unnecessary use of foreign words, to vague and intricate sentences full of unfamiliar terms.

Simplicity, perspicuity, intelligibility to the broad masses are his demands on the language.

These views and principles of Lenin's are of very great importance for the theory and practice of Soviet linguistics.

In the languages of all the peoples of the U. S. S. R. the style of Soviet journalism, periodical press and popular books has been developing under the influence of these principles following the direct example of Lenin's literary works.

Every Soviet linguist, every one working in or with language should study Lenin's views on language as well as the language of his literary works.

М. Я. Калинович

Новий російсько-український словник Академії наук УРСР

Майбутній історик української мови, дійшовши до перших п'ятнадцяти-двадцяти років революційної епохи, опиниться перед неоглядною купою лексикографічної продукції цього часу, через непридатність зданої до архівів. Припустимо, він розбереться в безлічі цього матеріалу, систематизує його, складе щось подібне до синхроністичних таблиць, де буде наочно показано, як перекладалось те чи інше слово російської й інших мов на українську в десятках словників, випущених різними видавництвами УРСР в перші десятиліття післяжовтневого періоду, — тоді стануть можливі детальніші висновки й узагальнення. Щождо нашого часу, то, в усякому разі, основна лінія, яка проходить через значну частину цієї продукції, давно ввіймана і засуджена радянською громадськістю. Це — лінія націоналізму, що вела до фальсифікації української літературної мови, до відриву її від живої мови трудящих, до створення штучних бар'єрів між мовою українською, російською мовою й іншими мовами Радянського Союзу.

Без спеціальних дослідів важко встановити загальну кількість словників з українським лексичним матеріалом, виданих за роки Великого Жовтня. Праця в галузі практичної лексикографії на протязі всього цього часу була зосереджена в Академії наук УРСР. Різними академічними установами укладено і видано понад двадцять термінологічних і номенклатурних словників, здебільшого — російсько-українських, і два загальних російсько-українських словники. Кілька десятків словників і словничків видрукували інші видавництва. Отже щонайменше п'ятдесят словників за два з чимсь десятиліття! І не зважаючи на цю словникову рясність, кожний, хоч би й найдосвідченіший, працівник на ниві українського слова раз у раз опиняється в безпорадному стані, шукаючи по словниках довідки, як іменується по-українському та чи інша річ, назва якої йому відома тільки з інших мов, як треба перекласти на українську мову той чи інший російський науковий термін, той чи інший найзвичайніший російський вислів.

Засміченість наявних словників всякими перекрученнями української (а почасти і російської) мови — то основна причина незліченних випадків такої безпорадності. Справді, в термінологічних і номенклатурних словниках, виданих у ті роки, коли в Українській академії наук орудували націоналісти, стільки шкідливого мотлоху, що ними небезпечно користуватися навіть найвправнішому митцеві критичного підходу. Потрібний був випуск спеціальних бюлетенів, щоб замінити доброякісними штучні і хибні терміни, вигадані горе-словникарями, і тим знешкодити їх „словотворчість“. На жаль, побачило світ, у 1934—1935 рр., тільки п'ять таких бюлетенів: медичний, математичний, виробничої термінології, фізичний і ботанічний.

Вільних від перекручень термінологічних і номенклатурних словників обмаль. Таким щасливим винятком є, наприклад, виданий у 1936 році „Словник медичної термінології“. Сказане про термінологічні і номенклатурні словники в неменшій мірі стосується шести випусків великого загального російсько-українського словника, укладених в Академії наук і видрукованих протягом 1924—1933 рр. Архаїзація української літературної мови, обласництво, відштовхування від російської мови, а місцями і неприховано вороже ставлення до неї, шовіністичні і контрреволюційні випадки — такі головні хиби цього твору. Деяке практичне значення він може мати, при дуже вмілому критичному підході, лише як збірка українського лексичного і фразеологічного матеріалу та ілюстративних прикладів. Чимало всякої фальсифікації і в другому, короткому, російсько-українському словнику, випущеному академічним видавництвом у 1937 році.

Є й друга істотна причина незадовільності наявної української лексикографічної продукції — неповнота вміщеного в словниках лексичного матеріалу, незакінченість частини їх, як от — великого загального російсько-українського, що обіймає російську лексику лише на букви А—П, або надмірна короткість їх, наприклад — словника 1937 року.

З огляду на змальований стан речей, перед лексикографами, що працюють в Академії наук УРСР, в усій актуальності стало питання про укладення нового загального російсько-українського словника, який би задовольнив, принаймні на найближчі роки, пекучі потреби справжнього перекладу на українську мову основного шару російської лексики, фразеології, наукової і технічної термінології і номенклатури. Певна річ, ішлося про укладення такого словника, в якому не було б місця ні для чого ворожого соціалістичному будівництву і початкам дружнього співробітництва всіх народів Радянського Союзу.

Відповідне доручення колектив академічного Інституту мовознавства дістав від Президії Академії наук восени 1938 року. Працівникам нового словника були поставлені суворо обмежені строки, бо спочатку думалося, що можна створити хоч і елементарний, але достатній російсько-український словник шляхом виправлення і незначного доповнення словника 1937 року. Проте в перші ж тижні розпочатої праці виявилася помилковість таких розрахунків. Виявилось, що словник 1937 року — невірний не тільки через наявність у ньому численних хиб, а й через його неповноту (в ньому 65 авторських аркушів), через надмірну його примітивність. Довелося відразу ж переключитися на план укладення зовсім нового словника як у кількісному (до 100 авторських аркушів), так і в якісному відношенні.

Працюючи з небувалим напруженням, вдалося за дев'ять місяців довести роботу до кінця і здати навесні 1939 року рукопис до видавництва. негайно почалося друкування словника. Дбаючи про якість свого твору, колектив його працівників вирішив не випускати словника в світ, не піддавши його попередньому широкому обговоренню. З цією метою було відбито 25 перших аркушів словника (букви А — початок З) в ста примірниках і останні були розіслані компетентним установам і окремим особам на критичний розгляд. Громадське обговорення словника, в якому взяли участь кращі знавці української мови і лексикографічної справи в УРСР і в Академії наук СРСР, відбулося навесні 1940 року на влаштованій Інститутом мовознавства конференції. Учасники конференції, поряд з позитивними рисами, відзначили і наявність в обговорюваному творі різного роду недоліків. Найбажанішим наслідком конференції було створення Урядової

комісії для остаточного відредагування словника. До складу Комісії, крім представників Уряду, увійшов ряд видатних письменників і учених. Праця Комісії була дуже плідна, але через незалежні причини вона посувалася надто повільно, так що до початку Вітчизняної війни словник не тільки не побачив світу, а й був відредагований лише в невеликій частині (букви А—початок Г).

Фашистська навала примусила на деякий, а втім на дуже недовгий, час згорнути роботу над словником. Матеріали її разом з установами Академії наук УРСР були евакуйовані в глиб країни, в Башкирію, і там незабаром, згідно з вказівками директивних органів, обробка вивезених матеріалів відновилася з новим складом працівників і на нових засадах. Виготовлення словника до друку було доручено Президією Академії редколегії в складі трьох осіб — дійсних членів Академії наук УРСР — Л. А. Булаховського, М. Т. Рильського і М. Я. Калиновича як відповідального редактора. З редколегії зняті були обмеження щодо розміру словника. Це, передусім, дало можливість довести його до 180 авторських аркушів, тобто збільшити розмір словника на 80 аркушів проти первісної редакції рукопису. Не менше значення має цілковита переробка редколегією самої цієї первісної редакції. Редколегія справилася з одержаним завданням за два роки, працювавши спочатку в Уфі, потім у Москві, нарешті в Києві, і поставила останню крапку в чернетці рукопису восени 1944 року.

Отже, над виготовленням книжки в 180 авторських аркушів ряд осіб, ніколи ніким не обвинувачуваних у лінощах і неробстві, працював шість років. Декому з непричетних до лексикографії такі темпи можуть видатися незрозуміло млявими. В цьому зв'язку треба прямо сказати, що в нас, навіть у наукових колах, поширені в корені неправильні уявлення про характер лексикографічної роботи. Мені самому не раз траплялося чути зневажливе твердження, нібито ця робота настільки автоматична, настільки ремісничка, що її не можна вважати за наукову. „Які ж тут труднощі, яка наука? — питає недооцінювач праці лексикографа. — Виписати слово однієї мови, провести тире, далі написати відповідник другої мови; повторити цю вправу двадцять, тридцять, сто тисяч разів: в е щ ь — річ, м е ч т а — мрія, э л е к т р и ч е с т в о — електрика, — і словник готовий!“ — Звичайно, на тернистому шляху лексикографа випадають хвилини перепочинку для розв'язання перекладів, подібних до вищенаведених. Але такі втішні хвилини надто скороминущі в порівнянні з годинами і добами сушіння собі голови над перекладом безлічі неблаганних слів і висловів. Поставити після традиційного тире приблизний, підхожий тільки для окремих випадків відповідник — легковажна і несумлінна справа. По цій лінії найменшого опору пішов, наприклад, словник 1937 року, лапідарно переклавши російське дієслово *изволить* українським „зволити“ з додатком звороту: *извольте* — будь ласка. За таким рецептом застаріла в російській мові формула запобігливого питання: *чего изволите?* дається перекласти, зате для переважної більшості інших контекстів, в яких виступає дане дієслово, він ні до чого. Не можна за цим рецептом перекласти, наприклад, таких висловів, як: *где это вы изволили пропадать?*, *как изволили гулять?*, *изволите ли видеть*, *извольте выйти!* і т. ін.

Наведена ілюстрація має подвійну мету. Поперше, вона повинна побіжно показати неспроможність погляду на лексикографічну працю як на щось елементарно просте, ремісниче, не дослідне, ненаукове. Подруге, вона повинна, так би мовити, відхилити для сторонніх очей завісу, що за-

криває виробничі таємниці редакційної трійки, закриває ті труднощі, які стояли перед останньою на кожному кроці, і показати, якої пильної уважності вимагало від редколегії кожне слово, вміщене в словнику. А лише реєстрових слів, тобто тих слів російської мови, з яких починаються окремі статті словника, в ньому до восьмидесяти тисяч. Крім того, — кілька десятків тисяч фразеологічних зворотів і ілюстративних прикладів. Уже самий добір до словника цих десятків тисяч слів, зворотів і прикладів з неосіяного фонду російської лексики забирає силу часу і критичної уваги. В своїй недавній статті „Про російсько-український словник“ М. Т. Рильський говорить, що вся ця робота „в кожного з членів редколегії викликає найвітшніші спогади“ („Правда України“, 13. VI 1944). До слів М. Т. Рильського дозволю собі додати, що жодний з членів редколегії, певна річ, ні в якій мірі не поділяв зневажливого ставлення до лексикографічної праці і кожний надихався в своїй скромній роботі редактора звичайного двомовного словника прикладом великих лексикографів світу — Даля, Ушакова, Джемса Меррея, Літре, Вебстера і, само собою зрозуміло, славетного українського словникаря Бориса Грінченка.

З попереднього видно, що, хоч новий російсько-український словник має чималий розмір, майже досягаючи двохсот авторських аркушів, проте він не всеосяжний. Щодо листажу він значно поступається місцем академічному словникові 1924—1933 рр., розрахованому на 500—600 аркушів. Правда, значну частину цих аркушів забирає цитатний ілюстративний матеріал, від подачі якого в новому словнику з різних міркувань довелося відмовитись. Приблизно листаж нового словника дорівнюватиме листажеві французько-російського словника Макарова у виданні 1917 року.

Кількість слів сучасної російської мови ніким не підрахована і навряд чи й може бути підрахована навіть з приблизною точністю. Є підстави гадати, що відповідна цифра знаходиться десь між трьома — чотирма сотнями тисяч. Отже в новому російсько-українському словнику з менше ніж сотню тисяч вміщених у ньому російських слів охоплено щонайбільше четверту частину лексичних запасів російської мови. Мабуть, у такій же пропорції ввійшли в словник і її фразеологічні звороти. За рахунок яких же слів і висловів проведено в словнику це скорочення реєстрових слів російської мови?

Тут насамперед треба підкреслити, що при доборі до словника російського лексичного і фразеологічного матеріалу чільного місця надавалося лексичі і фразеології літературної мови, до того ж, зрозуміло, основним, найбільш уживаним її словам і зворотам. Слова і звороти застарілі або архаїчні включено в словник в обмеженій кількості — лише оскільки вони необхідні для розуміння російської класичної літератури і оскільки певна частина їх зустрічається в різному стилістичному застосуванні в сучасній практиці російської художньої літератури, публіцистики і науки. Помітний процент скорочень припадає на похідні слова російської мови, легко утворювані як в російській, так і в українській мові від основних слів і тому не важкі для перекладу. Особливо це стосується дієприкметників і віддієслівних іменників на -а н и е, -е н и е і т. ін. Як правило (не позбавлене, проте, винятків), дієприкметники і згадані віддієслівні іменники наводяться тільки в тих випадках, коли вони мають термінологічне значення, або коли їх українські відповідники відзначаються певними формальними або семантичними особливостями і тому потребують відповідних вказівок.

Із значним обмеженням запроваджено до словника російську обласну лексику. Виключити її зовсім було б непробачним промахом, бо, поперше, вона в багатьох випадках близько, до неможливості розрізнення, стикається з розмовною лексикою російської літературної мови, а подруге, вона входить невід'ємною складовою частиною в мову художньої літератури. Адже такими обласними словами, як али, ась, вестимо, нешто, почто, тоё, гуторить, лузгать, мельтешить, наян, чалдон, ледянка, липец, коты, чюни, шереспёр, сохатый тощо, не тільки рясніють твори російських письменників на сюжети з селянського і провінціального життя, а і взагалі все російське побутописання просякнуте ними. Тому обласній лексиці в новому словнику, на протилежність багатьом іншим аналогічним працям, приділено місце, але з буквально невичерпної скарбниці російської народної словотворчості до нашого словника добиралися тільки найбільш поширені в російській писемній і розмовній мові обласні слова і звороти.

Чималий процент обмежень припадає в словнику на наукову і технічну термінологію і номенклатуру. Слова цих двох категорій у кожній розвиненій мові обчислюються десятками, якщо не сотнями тисяч. Повне і всебічне опрацювання їх — цілком природна річ для спеціальних термінологічних і номенклатурних словників. У словнику ж загальномовному, до того ж порівнюючи невеликому, воно було б, може, і бажаною, але недосяжною розкішшю. Переглядаючи відповідні джерела, редколегійна трійка відкидала вузькоспеціальні терміни і номенклатурні слова окремих наук, мистецтв і техніки і включала в словник переважно такі термінологічні і номенклатурні елементи лексики, які в наслідок розквіту в Радянському Союзі науки і освіти і дедалі більшого зростання різноманітних галузей фабрично-заводського виробництва стали невід'ємною частиною спільнонаціональної мови. Часто-густо члени редколегії, всі троє за освітою і фахом — філологи, не почували себе досить компетентними, щоб зважити за вказаним принципом той чи інший термін, те чи інше номенклатурне слово з професійної мови хіміка, електротехніка, невропатолога, ботаніка й інших спеціалістів. У подібних випадках ми шукали допомоги і знаходили її в головному нашому джерелі — „Толковом словаре русского языка“ за редакцією проф. Д. Ушакова, в „Словаре иностранных слов“ ОГИЗ'а, „Сельскохозяйственном словаре-справочнике“ Сельхозгиз'а, різних технічних словниках і інших надійних виданнях. Так, наприклад, складне питання про добір для словника назв вищих рослин європейської частини СРСР ми розв'язали за відомими визначниками цих рослин Талієва і Маєвського: в словник увійшли майже всі ті назви, що є в згаданих визначниках.

Найповніше представлені в словнику терміни філософських і суспільних наук, політична термінологія і терміни мистецтв, як такі, що найбільше вкоренилися в загальнолітературній мові. Це стосується також військової термінології, що набула особливого значення в дні Великої Вітчизняної війни.

Коштом перерахованих обмежень пощастило викроїти в словнику певне місце для географічних назв і власних імен. Хоч їх, цілком природно, і не зараховують до загальномовної лексики, проте не абияке значення їх у мові кожної людини очевидне, отже в загальномовному словнику вони не можуть бути відсутні. Певна річ, до нього запроваджено тільки найуживаніші власні імена і географічні назви. Зокрема, з останніх в словник увійшли як повні, так і абрєвіатурні назви всіх союзних і автономних респу-

блік Радянського Союзу, а також назви всіх його областей, країв, республіканських столиць, обласних і крайових центрів.

На закінчення цього розділу підкреслю, що редколегія приділила багато уваги тому, щоб найповніше охопити ті слова і вислови, які виникли або набули великого значення в російській мові за роки Вітчизняної війни і які відбивають героїку боротьби нашої Батьківщини і всіх Об'єднаних націй з фашизмом. Урочисті подум'яні гасла і заклики нашого часу: *стоять насмерть!*, *знамя Перемоги водружено над Берліном!*, *смерть німецьким захватчикам!*; повні бойового гулу імення радянських улюблениць: *катюша, самоходка, оперативная сводка Совинформбюро*; просякнуті огидою всього волелюбного людства прізвиська-тавра фашистських шибеників: *фриц, квислинговец, усташ, бандеровец* та їх кубла: *Неметчина* — ці і сотні подібних до них слів і словосполучень, створених у дні Великої Вітчизняної війни, посідають у словнику належне місце.

Якнайбільшого значення працівники нового словника надавали тому, щоб російська його частина була абсолютно вільна від помилок проти сучасної російської мови, чим дуже грішать давніші російсько-українські словники. Я не хочу бути несправедливим до наших попередників. Частина провин цього роду знімається з них і повинна бути перекладена на джерела, якими вони мусили користуватися за браком інших. Так, упорядники великого академічного російсько-українського словника мали змогу користуватися лише початим ще наприкінці минулого століття, але на сьогодні не доведеним і до половини словником Російської, тепер Союзної Академії наук і словником Даля. Словник Даля, звичайно, „великодушная вещь“, а все ж це „областнический словарь“ и „устаревший“, як охарактеризував його Ленін (в листі до Луначарського — „Правда“ від 21/І 1940), — тому для сучасної російської літературно-мовної лексики цей твір не завжди є надійним джерелом. Укладачі словника 1937 року були у вигіднішому становищі, бо крім значених джерел могли користуватися ще й першим томом глумачного словника Ушакова. Але тільки першим томом: решта три томи вийшли пізніше, в 1938—1940 рр. Отже проти своїх попередників ми були щасливіші, маючи в своєму розпорядженні всі чотири томи Ушаковського словника, цю чудову збірку витлумаченої лексики і фразеології сучасної російської мови, з додатком найцінніших фонетичних і морфологічних пояснень і численних ілюстративних прикладів. Дуже став нам у пригоді в своїй російській частині також зразковий російсько-французький словник покійного академіка Л. В. Щерби і М. І. Матусевич (1939).

Уважно стежачи за тим, щоб у новий словник не просочилися будьякі прямі помилки проти російської мови, ми вважали в той же час за конче потрібне точно відзначати стильову чи іншу сферу вживання кожного поданого в словнику російського слова або окремого його значення, якщо це слово чи це значення не належить до стандартної російської лексики. З цією метою в словнику запроваджена детальна, досить складна, але, сподіваюся, прозора система позначок. Одні з них вказують на застарілість або архаїчність даного слова чи значення в сучасній російській мові, інші — на розмовний, фамільярний чи вульгарний характер його, ще інші — на належність слова або котрогось з його значень до тієї чи іншої професійної мови тощо.

Перейду до української частини словника.

В праці над нею було два основних моменти.

Перший момент — добір українських відповідників до реєстрових слів російської мови і до російських фразеологічних зворотів.

Тут працівниками словника насамперед керувало прагнення, щоб уся сукупність вміщеного в словнику українського матеріалу якнайповніше охопила лексику, фразеологію і граматичну будову сучасної української літературної мови, оскільки вони представлені в усній практиці УРСР і в кращих зразках української радянської літератури, публіцистики, науки, технології. Зрозуміла річ, це завдання таїло в собі великі труднощі. Адже йшлося про те, щоб проаналізувати дві-три сотні тисяч слів і висловів, частково створених українським народом і окремими його представниками за роки революційної епохи, частково успадкованих з дореволюційних фондів української мови. При цьому аналізі певна кількість слів і зворотів з різних причин неминуче мала відпасти — через застарілість слова або вислову, невдачі його, малу поширеність і т. ін. Деякі об'єктивні критерії для такого аналізу, звичайно, існують. Тривале масове вживання слова, неунікання його кращими письменниками і вченими фахівцями, відсутність у нього конкурентів — все це промовляє за його добру якість, за право його на дальше існування в мові. І навпаки. А все ж у багатьох випадках об'єктивні критерії були непевні, і редколегійна трійка мусила брати на себе відповідальність за приречення того чи іншого слова або звороту на небуття, покладаючись на власне знання української мови. Хочеться сподіватися, що наявність у складі редколегії такого митця українського слова, як М. Т. Рильський, забезпечила нас від прикрих промахів на цій ділянці.

Далі, редколегія намагалася, щоб у словнику на всю широчінь була відбита плодотворна тенденція нашого часу якнайповніше використати живу мову народних мас УРСР і українську літературно-мовну спадщину для збагачення лексичними і фразеологічними скарбами їх сучасної літературної мови. Між іншим, з цією метою в словнику дано місце найбільш уживаним обласним словам і висловам, в тому числі словам і висловам, характерним для народної мови західних областей України і їх письменства.

В цілому, добираючи матеріал для української частини словника, редколегія дбала про те, щоб цей добір не підказувався суб'єктивними мовними смаками, щоб на нього не впливала пошана до будь-чиїх індивідуальних уподобань і звичок, бо в противному разі до словника легко могли потрапити штучні, вигадані словотвори й інші шари словесної лужки, які затемнюють і спотворюють мову народних мас, мову науки і високої художньої творчості.

Другий основний момент в праці над українською частиною словника — то по змозі вичерпний і доброякісний переклад російських реєстрових слів з належною до них фразеологією. Частина словникових статей з цього погляду зовсім не завдавала труднощів. Передусім це стосується так званих інтернаціональних елементів російської лексики, тобто новітніх слів іншомовного походження. Здебільшого між ними в російській і українській мовах існує цілковитий паралелізм. Отже завдання словникаря полягало тільки в тому, щоб поряд російського слова іншомовного походження поставити його український відповідник того самого кореня: а б о н и р о в а т ь — абонувати, б а к т е р и о л о г и ч е с к и й — бактеріологічний, к а р м а н ь о л а — карманьйола і т. ін. Лише зрідка переклад таких слів має складніший характер, як от у статтях: к а п ю ш о н — відлога, каптур, капюшон, а п л о д и с м е н т ы — оплески, аплодисменти, де на пер-

ше місце, відповідно до узусу української мови, висунуто неінтернаціональ-
номовні відповідники цих двох російських слів.

Так само не завдавав труднощів переклад частини однозначних корін-
них слів російської мови: *щётка* — *щітка*, *клубень* — *бульба*, *кни-
гопечатник* — *друкар*, *щекотать* — *лоскотати* і т. ін. Справа в мен-
шій чи більшій мірі ускладнялася тільки тоді, коли йшлося про переклад
такого російського слова, до якого в українській мові є два чи кілька рів-
нозначних відповідників, а часом ще й декілька синонімів, якими добре пе-
рекладається дане російське слово в певних контекстах. Поклавши собі за
правило не скупитися в подаванні українських рівнозначників і синонімів,
члени редколегії в згаданих випадках стежили за тим, щоб кожний з цих
рівнозначників займав у словниковій статті належне місце, а кожний сино-
нім щоб був пояснений. Прикладом можуть бути слова:

в кось — навкоси, навкіс, навкоси, косо;

грустный — сумний, смутний, журний, журливий, зажурений;

журчатъ — дзюрчати, дзюркотати, дзюркотіти, журчати;

невиданный — невиданий, небачений; (*небывалый*) небува-
лий; (*странный*) дивовижний;

залихватский — хвацький; (*отчаянный*) одчайдушний; (*мо-
лодецкий*) молодецький; (*бешабашный*) безшабашний.

Подібні ж не дуже значні ускладнення траплялися і при перекладі
фразеологічних випадків вживання багатьох таких однозначних російських
слів. Наприклад, саме по собі російське *день* перекладається на україн-
ську мову просто: *день*, з додатком розмовного, вживаного переважно в зна-
ченні російського *денёк*: *днина*. Та от належна до цього слова фразео-
логія вже далеко не така проста для перекладу:

день за днём — *день за днем*, *день по дню*; *со дня на
день* — *з дня на день*; *изо дня в день* — *день у день*; *каждый
день* (*ежедневно*) — *кожного дня*, (*разговорное еще* — *кожної днини*),
шодня; *с каждым днём* — *з кожним днем*, *що не день*; *день
ото дня* — *з кожним днем*; *по сей день* — *по сей день*; (*пони-
не*) *понині*, *довині*; (*до сих пор*) *досі*; *на другой день* — *друго-
го дня*, *на другий день*; *на днях* — *цими днями*; *третьего
дня* — *позавчора*; *в наши дни* — *в наші дні*, *за наших днів*, *за
нашого часу*; *в дни суровых испытаний* — *в дні (під час)
суворих випробувань (іспитань)*.

Набагато складніший характер мало опрацювання словникових стат-
тей, присвячених російським словам з двома чи кількома значеннями, якщо
ці значення перекладаються на українську мову нетотожними еквівалента-
ми. Словникові статті цього типу розбиті на відповідну кількість розділів,
у кожному з яких дається переклад одного із значень російського слова.
На початку кожного розділу подано стисле пояснення значення або ту чи
іншу позначку — стилістичну, термінологічну тощо. Тільки переклад пер-
шого значення наводиться без пояснень, якщо воно широке, проте легко
встановлюється шляхом віднімання із загальної суми значень слова тих
його значень, що мають при собі пояснення або позначки. Ось, наприклад,
як виглядає розбивка на значення і відповідний переклад слова *цвет*:

цвет — 1) *колір*; (*краска* — *обычно*) *барва*; 2) (*собираательно*:
цветы) *цвіт*; 3) (*цветок*) *областное* *квітка*; 4) *цветы* (*множественное
число к „цветок“*) *квіти*, *квітки*; 5) (*переносно*: *лучшая часть*) *цвіт*.

Наприкінці статті наводяться ілюстративні приклади і фразеологічні звороти:

зелёный, красный цвет — зелений, червоний колір; табачного цвета — тютюнового кольору; цвет лица — колір обличчя; яркие цвета — яскраві барви; липовый цвет — липовий цвіт; живые цветы — живі квіти; цвет народа — цвіт народу; в цвету — в цвіту; яблони во всём цвету — яблуні цілком розцвіли, яблуні в повному цвіту; во цвете лет — в розквіті віку.

Кількість значенневих розділів доходить в окремих словникових статтях до десяти і більше. Редколегія надавала великої ваги всебічному охопленню в перекладі на українську мову семантики багатозначних російських слів, особливо службових слів — прийменників, сполучників, займенників і т. ін., і не вагаючись доводила в разі потреби окремі статті до розміру одної-двох сторінок, а статтю по, цього найскладнішого для перекладу на українську мову російського слова, навіть довела до піваркуша. Наш власний гіркий досвід шукачів порад по незадовільних з цього погляду словниках давно переконав кожного з нас, що вони не допомагають, а навпаки вводять в оману, дезорієнтують. Для ілюстрації сказаного наведу ще один приклад. Він може побіжно проілюструвати також і відмінність нового російсько-українського словника від аналогічних попередніх праць.

Беру слово *часть*. В словнику 1937 року його перекладено лаконічно: *частина*. Далі додано чотири фразеологічні звороти:

платить по частям — платити частинами; по большей части — здебільшого, здебільша; работает по хозяйственной части — працює по господарській частині. (Більше ніж сумнівний переклад. — М. К.); это не по моей части — це не моя справа. (Теж навряд чи задовільний переклад. — М. К.).

У використаних редколегією матеріалах Інституту мовознавства — першій редакції нового російсько-українського словника майже дослівно повторюється вищенаведений переклад:

часть — *частина*; (*реже*) *часть*; *платить по частям* — *платити частинами*; *это не по моей части* — *це не мій фак*; *по большей части* — *здебільшого*.

Спробуємо тепер за вказівками обох цих джерел перекласти слово *часть* в таких російських фразах, як: *сотрудники рвут секретаря на части* (невже на частини?), *слаб по части фонетики* (невже по частині?), *пошёл по учёной части* (по частині?), з Некрасова: *пусть много скорбей тебе пало на часть* (то ж не на частину!), з Горького: *мы не спали в облаву и ночевали в части* (не в частині ж!).

Цілковита недостатність, отже і незадовільність запропонованого обома словниками перекладу очевидна. В нашій редакції стаття *часть* набрала такого вигляду:

часть — 1) *частина*; (*доля* — *еще*) *частка*; 2) (*доля*, *пай*) *разговорное* *частина*, *пайка*, *пай*; 3) *разговорное* (*специальность*) *фак*; (*область деятельности*) *галузь*; 4) (*участ*, *судьба*) *устарелое* *доля*; 5) (*о пожарной команде*) *частина*; 6) (*об отделении городской полиции*) *дореволюционное* *часть*; 7) *военный термин* *частина*.

Далі йдуть ілюстративні приклади і фразеологія:

целое и части — ціле і частини; части машины — частини машини; учебная, хозяйственная часть — навчальна, господарська частина; части речи *грамматический термин* — частини мови; платит по частям — платити частинами; делить на равные части — ділити на рівні частини (*на равные доли*: на рівні частки); быть в части с кем — бути в пайці з ким; сын пошёл по учёной части — син пішов по науковій колії; работать по хозяйственной части — працювати по господарській лінії, працювати в галузі господарства; это не по моей части — це не мій фак; избрать благую часть — обрати найкращу долю; рвать на части кого *переносно разговорное* — рвати на шматки кого; по части чего — щодо чого, в галузі чого; по большей части, большей частью — здебільшого.

Цей приклад, разом з попередніми ілюстраціями, сподіваюся, дає уявлення про роботу редколегії і про самий словник. В цілому як у російській, так, особливо, в українській частині він має нормативний характер, ставлячи собі завдання розкрити справжні значення слова, вказати коло його вживання, його виразові відтінки, його правопис і наголос. З тією ж нормативною метою в словнику даються у важчих випадках граматичні вказівки, як утворюються характерні форми окремих імен і дієслів української мови.

Звичайно, редколегія далека від того, щоб претендувати на бездоганність нового російсько-українського словника, а все ж хочеться думати, що він може стати в пригоді перекладачам і іншим працівникам культурного фронту. Тому, довівши свою роботу до передостаннього етапу, а саме закінчивши і здавши рукопис словника для друкування в гостинне „Издательство иностранных и национальных словарей“ ОГИЗ'а, ми дуже не хотіли б, не з особистої зацікавленості, а з міркувань громадської користі, щоб останній етап — етап друкування і випуску словника в світ надто затягся. Треба докласти всіх зусиль, щоб цього не сталося.

M. Kalinovich

A New Russian-Ukrainian Dictionary of the Academy of Sciences of the Ukrainian S. S. R.

Summary

An intense activity in the field of practical lexicography is characteristic of the revolutionary period in the Ukraine. The Academy of Sciences of the Ukrainian S. S. R. is the centre of this activity. More than twenty dictionaries of terminology and nomenclature — mostly Russian-Ukrainian — and two general Russian-Ukrainian dictionaries have been compiled and published by different institutions of the Academy. Scores of dictionaries — big and small — have appeared from other publishing offices. They differ in their scientific and practical value. Thus, the greater part of the terminological dictionaries issued when the nationalists were carrying on their subversive work in the Ukrainian S. S. R. were full of all kind of perversions of the Ukrainian language. The same may be said about the big Russian-Ukrainian dictionary of the Academy of Sciences. This dictionary was not brought to an end, as only six volumes

(letters A—P) appeared in 1924—1933. The concise Russian-Ukrainian dictionary published by the Publishing Office of the Academy in 1937 was as full of shortcomings as the big one.

In the course of the last six years a new Russian-Ukrainian dictionary has been compiled by the Institute for Linguistics of the Academy of Sciences of the Ukrainian S. S. R. This work is based on the principle that in a dictionary there is no place for anything which is against the interests of socialist construction or opposed to the friendly cooperation of all the peoples of the Soviet Union.

Though the dictionary is big enough — about 200 sheets, — its authors have never aimed at giving an exhaustive translation of all the lexical stock of the Russian language into the Ukrainian. The dictionary comprises the most essential, the most common vocabulary and phraseological expressions of the modern Russian standard language. Archaic and obsolete words and expressions are included there on a limited scale, only as far as they are necessary for the understanding of Russian classical literature, and as far as they are sometimes used as a peculiar stylistic means in the practice of modern Russian fiction, journalism and science.

The same may be said, and to a greater extent, about local words. In this dictionary you will find only the most common local words and expressions — the ones that are quite frequently used both in the literary and the colloquial language.

Scientific and technical terminology and nomenclature are also represented there within certain limits. Very special terms and nomenclative words of different branches of science, art and technics are not given. Terms belonging to philosophical and social sciences, as well as political terminology and terms of art, being already a part of the standard language, are represented most thoroughly. Much attention has been paid to the words and expressions which either appeared or became currently used in Russian during the years of the Great Patriotic War, and which express the heroic fight of the Soviet Union and the United Nations against fascism. The dictionary contains about 80,000 Russian words translated into the Ukrainian and numerous phraseological expressions as well as examples illustrating the translation of different word-groups.

The Authors of this dictionary have done their best to make the Russian part free from any mistakes, the previous dictionaries being full of them. Therefore the material has been chosen only from the best and the most recent sources, mainly from the well-known "Explanatory Dictionary of the Russian Language" edited by Prof. D. Ushakov in 1934—1940.

The choice of material for the Ukrainian part of the dictionary has been prompted by the aspiration to comprise all the vocabulary, phraseology and grammatical means of modern standard Ukrainian as far as it is represented both in the spoken language and in the best specimens of Ukrainian Soviet literature, journalism, science and technology. The Authors have tried as well to reflect a very fertile modern tendency of using the vernacular of the popular masses of the Ukrainian S. S. R. as well as the literary heritage of the past, in order to enrich the modern standard Ukrainian language with their vocabulary and phraseology.

On the whole the new Russian-Ukrainian dictionary both in its Russian and especially in its Ukrainian parts is of a standard kind: its aim is to reveal the true meaning of the word with all its shades, to point out its uses, to give:

its spelling, stress and the characteristic forms of Ukrainian nouns and verbs.

The fascist invasion delayed the publishing of the new Russian-Ukrainian dictionary. It was brought to an end in the years of the Great Patriotic War, in evacuation. Being firmly convinced that the hateful Hitlerism will be annihilated and unlimited prospects of peaceful development and improvement will open again before Soviet culture and science, the editorial board, comprising the following Members of the Academy of Sciences of the Ukrainian S. S. R. — L. Bulakhovsky, M. Rilsky and M. Kalinovich (editor-in-chief) carried on their work with great enthusiasm. By the end of 1944 the dictionary was brought to the penultimate stage — the manuscript was ready for publication by the Publishing office of Foreign and National Dictionaries of the Joint State Publishing House.

Пояснення і пояснювальні позначки до реєстрових слів в українсько-російських словниках

Однією з ланок мовознавчої роботи на Україні є праця по складанню загальномовного українсько-російського перекладного словника. З часу Жовтневої революції, коли українська мова стала дійовим чинником нового українського культурного, громадського і державного життя, коли зросли культурні потреби трудящих УРСР, старі дореволюційні українсько-російські словники не можуть уже задовольняти тих вимог, які ставляться до них. Цілоком визріла необхідність створення сучасного українсько-російського словника, і Інститут мовознавства Академії наук УРСР став уже до цієї праці. Збираються і готуються необхідні для складання такого словника матеріали, закінчується розробка плану словника, встановлюються принципи побудування його, розв'язуються окремі методичні питання.

У цій роботі подані думки, як треба розв'язати одно з питань при написанні нового українсько-російського словника, а саме: про пояснення і пояснювальні позначки до реєстрових слів. Тут указується, як розв'язувалось це питання в українсько-російських словниках і як його слід розв'язати в новому словнику.

Для того, щоб цілоком, всебічно і легше зрозуміти словникову статтю, тобто реєстрове слово і подані до нього його відповідники іншою мовою, автори словників двомовних, як і інших, в потрібних випадках вдаються до різних засобів пояснення слів, кваліфікації їх, вказуючи різні сторони їх. Зазначаються, напр., сфера вживання слова, стилістична функція, часові й територіальні межі поширення слова, різновиди усної і писемної мови, в яких вживається те чи інше слово, частість вживання слова тощо. Часто виникає потреба дати вказівки про певні формальні граматичні категорії слова, а також указати окремі характерні особливості вживання слова в одній мові в порівнянні з вживанням того ж слова щодо значення в іншій мові, напр., неоднакове керування дієслів, як-от: в українській мові дякувати *тобі* (давальний відмінок), а в російській мові *благодарить тебя* (знахідний відмінок) або в українській мові *вітати тебе* (знах. відм.) і в російській *поздравлять, привётствовать тебя* (знах. відм.), а в латинській мові *gratulari tibi* (давальний відм.). Також зустрічаємо й інші різні вказівки для повнішого пояснення слів.

Справа з'ясування слів у словниках різних мов і різного характеру розв'язується по-різному. Є словники, де мало приділено уваги певній оцінці реєстрових слів. Пояснення даються дуже рідко і не всебічні, а якогось одного-двох родів. Але є словники, в яких систематично, всебічно і досить струнко подано необхідні пояснення реєстрових слів. Досить вдало

і повно розроблено питання оцінки слів, напр., у „Толковом словаре русского языка“ за редакцією Д. М. Ушакова, в „Русско-французском словаре“ за редакцією Л. В. Щерби.

Для показу того, як практично розв'язувалось питання про вживання пояснень і пояснювальних позначок в українсько-російських словниках, розглянемо його в значніших, далі вказаних, словниках цього типу.

З дальшого розгляду українсько-російських словників побачимо, що питання оцінки слів і показу їх характерних рис та особливостей вживання розв'язувалося різними словниками неоднаково. Одні з них приділяли цьому питанню певну увагу, але недостатню, інші майже обминали це питання, спорадично роблячи деякі зауваження до слів реєстру.

Розглянемо ряд українсько-російських словників.

1818 року вийшла з друку „Грамматика малороссийского наречия“ Ол. Павловського. Книжка Ол. Павловського складається з двох частин: „Часть первая. О буквах и произведении слов“. Тут подано короткі відомості з фонетики і морфології української мови. „Часть вторая. О сочинении и стихотворстве малороссийском“. У розділі першому цієї другої частини *вміщено* „Краткий малороссийский словарь“. Цей словник містить у собі 1131 слово. До українських слів подано російські відповідники. До цього словника як остання частина його належить підрозділ „Фразы, пословицы и приговорки малороссийские“, вміщені на 8 сторінках. Тут подано українські вислови вказаного в заголовку характеру з перекладом їх, правда, не всіх, на російську мову.

Першим українсько-російським перекладним словником слід вважати словник Ів. Войцеховича, надрукований 1823 р. під назвою „Собрание слов малороссийского наречия“¹⁾. Цей словник є окремий самостійний твір, в той час як попередні словники такого роду були надруковані в додатках до інших творів. Словник Войцеховича невеликий розміром, містить у собі всього тільки 1173 слова. Складається він із слів живої народної мови; слів застарілих і діалектних нема.

1855 року Російська Академія наук почала видавати „Словарь малорусского наречия“, складений Олександром Афанасьєвим-Чужбинським. Частина цього словника, від слова а до слова з я т ь включно, надрукована в Петербурзі в цьому ж році в додатку до 4-го т. Вістей Академії наук по відділу російської мови і словесності²⁾. Друкування словника зупинилось на слові з я т ь. Так він і залишився незакінченим. Є відомості, що рукопис словника Афанасьєва був і на дальші літери. У всякому разі є згадка про автограф словника на літери К—Н (Комарь—Нять) в „Отчете о присуждении премии Н. И. Костомарова, за лучший малорусский словарь“ акад. О. О. Шахматова (Рецензія на Словарь украинского языка Б. Гринченка)³⁾. Крім того, є досить багато посилянь на слова, що не ввійшли до надрукованої частини словника.

¹⁾ Сочинения в прозе и стихах. Труды общества любителей российской словесности при Московском университете, ч. III, Москва, 1823, „Собрание слов малороссийского наречия“, ст. 284—326.

²⁾ Известия Академии наук по отделению русского языка и словесности. Том четвертый. Петербург. 1855. Материалы для сравнительного и объяснительного словаря и грамматики русского языка и других славянских наречий. Том третий. Прибавления к Известиям Академии наук по отделению русского языка и словесности. Словарь малорусского наречия, составленный А. Афанасьевым-Чужбинским, ст. 1—175.

³⁾ „Киевская старина“, т. ХСIII, 1906, V—VI, ст. 202.

1892 року „Словарь малорусского наречия“ був ще раз надрукований, уже після смерті автора. Він увійшов до IX т. збірки творів Афанасьєва (Чужбинського)⁴). В цьому томі вміщені художні твори письменника і „Словарь малорусского наречия“. Словник у збірці творів Афанасьєва є повторне видання надрукованої частини словника його від слова а до слова зять у додатку до 4-го т. Вістей Академії наук.

Микола Закревський написав три книжки під назвою „Старосветский бандуриста“. В першій книжці вміщені пісні і думи, в другій прислів'я, приказки й загадки, третя книжка, що надрукована 1861 р., становить українсько-російський словник під назвою „Словарь малороссийских идиомов“⁵). Цей словник містить 11.127 українських реєстрових слів. Поряд із словами живої народної мови в ньому багато слів історичних.

1861 р. вийшов з друку I-й випуск, що містить слова на А—В, першого тома, який охоплює слова на А—З, „Опыта южнорусского словаря“ К. Шейковського. 1884 і 1886 рр. з'явилися ще два випуски словника Шейковського, що містять слова на Т, У, Ф і частину слів на Х; вони становлять V-й том, Т—Ю, „Опыта южнорусского словаря“. Ця частина словника, як і I-й том, теж не закінчена. У передмові до першого випуску словника 1861 р. К. Шейковський заявляє, що весь словник буде складатися з 4 томів по 4 випуски в кожному томі. Слів же зібрано в автора для цього словника до 36.000. Але, як довідуємось з передмови до двох останніх випусків, матеріали по складанню словника, на що витрачено 28 років, згоріли 1878 р. під час пожежі в Мензелінську. Надруковану частину V т. словника автор склав не за наявними матеріалами, а по пам'яті. Саме ця частина, а не інші, видана тому, що більше збереглася у пам'яті автора, бо в останні роки він працював над цим матеріалом. В I-му випуску міститься 1087 українських реєстрових слів, а разом з додатками 1481 слово; у виданій частині V-го тома їх понад сім з половиною тисяч.

Перше видання словника Фортуната Піскунова під назвою „Словниці української (або югової-руської) мови“ вийшло з друку 1873 р., а друге під назвою „Словник живої народної письменної і актової мови руських югівчан Російської і Австрійсько-Венгерської цесарії“ надруковано 1882 р. Друге видання словника Ф. Піскунова виправлене і значно поповнене. В той час як у першому виданні словник цей містить до 8000 слів, в другому їх понад 15.000, за заявою самого автора. Крім збільшення кількості реєстрових слів, у II-му виданні також більше слів, до яких подані позначки.

Найзначнішим з усіх українсько-російських словників є „Словарь української мови“, який збрала редакція „Киевской старины“; упорядкував цей словник, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. Словник видано в 4 томах 1907—1909 рр.

Цей словник стоїть у всіх відношеннях незрівнянно вище від інших українсько-російських словників: і принципом добору реєстрових слів та повнотою реєстру, який складається приблизно з семи десятків тисяч слів, і системою розміщення реєстрових слів та дотриманням її, і подаванням відповідників; перевага його серед інших словників і в тому, що в ньому вміщено фразеологічні звороти, ілюстративний матеріал тощо.

⁴) Александр Степанович Афанасьев (Чужбинский), Собрание сочинений, т. IX, Петербург, 1892, ст. 287—464.

⁵) Николай Закревский, Старосветский бандуриста, книга 3. „Словарь малороссийских идиомов“, Москва, 1861, ст. 247—628.

В той час як інші українсько-російські дореволюційні словники становлять в основному історичний інтерес, матеріал для історії української мови, словник Б. Грінченка не втратив ще свого практичного значення як мовного довідника і в наш час.

У словнику Ол. Павловського при його граматиці маємо вже початки оцінки слів; є тут зауваження граматичного характеру, стилістичного і галузевого. При реєстровому дієслові вказується, що воно недостатнє, що знаходимо, напр., при в а́ дды ть ⁶⁾, в е́ р з е́ цц я, о ч ч е п ы ц ь ц я — *отстать*, хоч і не можна погодитись, що останнє дієслово є недостатнє. Г у́ н ств е н н а д у ш а — *собачья душа*, х а́ л е п а — *нелегкая* позначені як лайливі. Про слова, напр., д о в г о н о́ с ы к ь — *носатик*, ш ы́ п а в к а — *тур* сказано, що це комахи. Маємо ще такі вказівки, як напр., „болезнь“ при слові б е ш ы х а — *рожа*; „трава“ — при слові м о к р ы́ ц я — *курачы червяки*; „игра“ — при словах п а́ ц і, б а́ б к и — *бабки*; „сапож.“ — при слові ц ь в а́ ш о к ь — *маленький гвоздик*; „кушанье“ — при слові т о в ч е́ н ы к ь. Ось такі різновиди додаткових з'ясувань слів у словнику Ол. Павловського. Причому ці вказівки зустрічаються дуже рідко.

В „Собрании слов малороссийского наречия“ Ів. Войцеховича оцінка слів, які внесені до цієї збірки, тільки в початковому стані. Всіх слів з поясненням не більше як 100. Всі ці зауваження до реєстрових слів зводяться до таких: зазначається походження слова, тобто вказується те українське слово, рідше слов'янське, іноді іншомовне, від якого утворилося реєстрове слово. У словнику маємо, наприклад, такого роду пояснення при словах: „б а́ б ы н е́ ц ь — *притвор в церкви; место для женщин. От слова баба*“. При слові б л і́ с к о в и́ ц я — *молния* сказано, що походить воно від слова *блеск*; б о́ л т у́ н ь — *негодное яйцо* має вказівку, що воно від слова *болтать*. Таким же порядком зв'язуються, напр., ще такі слова: б о́ л ы́ ч к а — *чирей* від слова *болѣть*; б р ы́ з к а́ т ь — *звенеть* від слова *бряцать*; л ы́ ж к о — *кровать* від дієслова *лежать*; л ы́ ж к а — *воронка* від дієслова *лить*; в ы́ д ь м а — *волшебница*, к о́ л д у́ н ь я від дієслова *вѣдать*; г н о́ й — *навоз* від дієслова *гнить*; в о́ в н а — *овечья шерсть* має таке пояснення: зіпсоване слово *волна*. Курйозне зауваження дано до слова г а́ й - д о м а́ к а, графічно поданого через дефіс. Подавши російський відповідник „разбойник, живущий в лесу“, Войцехович у своєму словнику додає: „от слова г а́ и д о́ м“. Про слово с т е́ ж к а — *тропинка* сказано, що воно від слов'янського *стезя*; про ж и в о́ т ь — *брюхо* сказано, що воно слов'янське. А от, напр., слова, які мають вказівку на своє іншомовне походження: про слово т у б р о́ в а́ т ь (помилка, правильно т у р б о в а́ т ь) сказано, що воно походить від латинського дієслова *turbare*; слово о к о в ы́ т к а — *лучшее вино* має зауваження: зіпсоване латинське слово: *aqua vitae*; при таких, напр., словах, як к о́ ш т о в а́ т ь, ф в а́ р т ы́ х ь, ф в а́ р б а, б р о в а́ р н я, л ы́ х т а́ р ь, л у́ г ь, є вказівки, що вони німецькі. Слова, напр., к а д ы́ к ь, б а р ы́ л о позначені, що походять від французьких слів, зокрема слово б а р ы́ л о від *baril*. Вказується і на походження слів від слів польської мови, напр., п р а́ ц я, від татарської, напр., к о́ ш ь, к и ш е́ н я, від турецької, напр., к у́ н т ы́ ш ь. Є й такого роду

⁶⁾ Наші українських слів, які наводяться як приклади, і тут і скрізь подається таким, як дано його в словниках, тільки пишуться слова, крім власних назв, з малої літери, незалежно від того, з якої літери вони надруковані в словниках. Російські відповідники подаються за існуючим російським правописом і з малої літери, незалежно від того, як вони надруковані в словниках. Між українськими словами і російськими перекладами скрізь ставиться тире, хоч у словниках стоїть і інший знак.

вказівки, коли зазначається, що в російській мові маємо слова від наведеного в реєстрі українського слова; у словнику читаємо: „смердѣть — вонять (отсюда русское слово: смрад)“; „прать — мыть белье (отсюда происходит слово прачка)“; „пѣвень — петух (от глагола пѣть)“.

Зустрічаються в цьому словнику такі ще пояснення до поодиноких слів. При деяких словах рослинного й тваринного світу вказується на належність їх до цієї категорії слів такими зауваженнями, як „зверь“, „ягода“, „цвєток“, „гриб“. Бачимо позначку „зверь“ при слові бабáкъ, „насекомое“ при слові рыбáкъ, „ягода“ при словах ожйна, суніца, половніца, каменіца, „цвєты“ при слові волóшки, „цвєток“ при слові конвалѣя, „кустарник“ при слові бузóкъ, „трава“ при слові дýглица. При деяких рослинах є навіть латинські назви, напр.: барвѣнокъ — трава-подснежник (*sempervivum arboreum*).

Словник Ів. Войцеховича пробує запроваджувати при словах оцінку стилістичного характеру. При слові лѣвенець — *рослый человек* маємо зауваження до цього українського реєстрового слова, а саме: сказано, що воно комічне; рюмать — *неутешно плакать* має таку саму оцінку, як і лѣвенець; слово сипáка — з оцінкою „образливе“. При кожному слові дитячої мови є вказівка, що воно з дитячої мови, — „слово детское“. Таке зауваження „слово детское“ знаходимо, напр., при таких словах: вáва, ляля, чйка.

При кількох словах є і граматичні пояснення.

Отже, як бачимо, цей невеликий словник намагається дати ту чи іншу оцінку взятим в реєстр словам. Але треба сказати, що в словнику Ів. Войцеховича в цій справі нема послідовності. Немає вказівки в словнику про належність до рослинного світу, напр., таких слів, як блекотá, журавліна, порѣчки, шавлѣя, яловéць, шепшіна, хоч ці слова такого ж характеру і вжитку, як і ті, про які зазначено, що вони є рослини. Не зазначено також і інших галузей, де вживаються ті чи інші слова.

Так само при частині слів іншомовного походження не сказано, з якої мови походить дане слово. Напр., не сказано про латинське походження слів гармáта, суплѣка, муръ, про французьке — слова сервѣтка, про польське — слова динь, про німецьке — слів мусить, крѣйда, про грецьке — слова халéпа і под. Отже, і тут нема послідовності: при одних словах вказано на їх походження з іншої мови, при інших такого ж самого характеру цього немає.

Якщо автор збірки вважав за потрібне вказати, що слово оберéмокъ від слова *бремя*, і висловив догадку, що слово бóрошно походить від слов'янського слова *брашно*, а також зазначив, що від слова смердѣть походить російське слово *смрад*, то вправі ми виматати від автора подібного характеру вказівок і при інших словах такої категорії; напр., чому не сказати, що снѣдáть від слов'янського „снѣдь“, а слово сóромъ, яке перекладене в цьому словнику російським *стыд*, не пов'язати із словом „срам“.

Очевидно, для більшої ясності і наочності щодо етимологічного і семантичного зв'язку окремих слів української і російської мов Ів. Войцехович у своїй збірці українських слів пов'язує деякі з них. Але цей зв'язок між словами української, російської і старослов'янської мов вказано не скрізь. Одні слова його мають, інші ні. Слово же нихáть ся — *сватать*-

ся з поясненням: походить від слова *женихъ*, а при таких, напр., словах, як *мага́йбу* і *по-мага́йбу* — *здравствуй*, *о́кра́єць* — *ломоть хлеба*, *пого́ничъ* — *кучер*, — відсутні подібного роду вказівки.

Стилістична характеристика дана спорадично, буквально окремим словам. Проте і в цьому невеликому словнику чимало слів не звичайного літературного вжитку, не звичайного стилю, а, напр., зниженого, але слова такого характеру не знайшли оцінки в словнику; нема її, напр., при таких словах, як *шáстаться*, *швенда́ть*, *шúпить*, *пыка*, *рeпeтoвáть* тощо.

Не скрізь позначено і певні граматичні категорії; так, при словах *иклы* і *грóши* вказано, що слово вживається тільки у множині, а при *ясны* — *дéсны во рту* такої позначки нема.

Послідовно й повно зроблена оцінка слів дитячої мови. Правда, не з усім можна погодитися з Войцеховичем: він зараховує до дитячої мови і слова *нéня* та *тáто*; це слова не дитячої мови, а пестливі.

Поясненням слів у словнику Афанасьєва-Чужбинського мало приділено уваги. Є тільки декілька слів з примітками автора. До таких зауважень належить вживання слова „растение“ при кількох словах, напр., „а́гeрь“, *берéзка*, *блeкoтá*, *бoлúголовъ*, *былúна*, *дeрeвúй*, *дрúкть*; вживання слова „болезнь“ при словах, напр., *бeшúха*, *жoвтúянúцú*. При кількох словах стоїть зауваження-пояснення „слово запорожское“, напр., при *бaтoвá*, *бaзaвлúкъ*, *aргáть*. І абсолютно поодинокі випадки, коли маємо такі ремарки, як „шуточно“, напр., при слові *бapáбoлúя*, „гл. без.“ (глагол безличный), напр., при слові *дoвoдúтúсь-сúя*, „буква“ при слові *азъ*. Але при інших словах такого ж характеру нема позначок; нема позначки „растение“, напр., при словах *бapвúнoк*, *áгpyc*, позначки „буква“ при слові *глaгoль*. При небагатьох словах — назвах рослини маємо і латинську назву; напр., при слові *бopщъ* подано — *растение heracleum sphondylium*. Систематично проведено скрізь вказівку на збільшену і зменшену форму слова вживанням скорочень „ув.“ (увеличительное) і „ум.“ (уменьшительное), а також зазначено територію вживання при діалектній вимові окремих слів.

Є ще така група слів, при яких маємо пояснення філологічного характеру. Афанасьєв, давши пояснення слова чи переклад його на російську мову, говорить про походження слова або вказує причину, чому саме маємо таку назву речі чи явища. До такої групи можна віднести, напр., такі слова, як *бúрca*, *ачъ*, *бáбúть-ти* або *бaбyвáть-ти*, *бaзapúнкa*, *бaзáрь*, *бoвaнúть-ти*, *вeжá*, *гaдáть-ти*, *гeтáть-ти*, *гúрyвáть-ти*, *гpeчкocúфú* і ін. Про слово *бúрca* вказується, що воно походить від латинського *bursa* „гаманець“; гаманець був прибитий до дверей семінарії для добровільних пожертв на утримання семінаристів, що жили в школі. Про *бaзáрь* говориться, що це слово давно ввійшло до української мови з татарської; слово *бaзapúнкa* — *пoдapoк* одержало свою назву від слова базар. Про *бáбúть-ти* і *бaбyвáть-ти* — *зaнúмáтьcúя aкyшepcтвoм* сказано, що дієслово це походить від того, що новонароджених звичайно приймають старі жінки — баби. Про *ачъ* і *бoвaнúть-ти* зазначено, що ці слова походять від таких: *ачъ* від *бачъ*, а *бoвaнúть-ти* від *бoлвaнú*; *ачъ* має невірну вимову слова *бач*, а в *бoвaнúть-ти* пропущено л. Слово *гoбúнú* — *нe-oпpeдeлeннá мepa paccтoúянúя* походить від *гoнúть*; в *apгáнъ* — *вapгáн* (*испopчeннe oргáн*), *жeлeзнúй íнcтpymeнт*, на котрому грають, *пpиклa-*

дывая его к губам. Слова вежа́ і гирува́ть -ти походять від польських wieża (башта) і więzienie (ув'язнення), гирува́ть -ти запозичено від польського kierować, що значить управлять. Про слово гада́ть -ти сказано, що воно вийшло з ужитку і лишилося тільки в сполученні з приємниками. Дієслово гета́ть -ти цілком загубилось давно, лишився від нього тільки наказовий спосіб гета́й, гета́йте і геть, гетьте. Афанасєв не робить ніяких зауважень щодо цих форм, але, мабуть, форми гета́й і гета́йте сумнівні, у всякому разі не загальнолітературного вжитку.

Розгляд „Словаря малороссийских идиомов“ М. Закревського показує, що і в цьому словнику є намагання давати оцінку окремим словам. Але все це, як і в попередніх словниках, можна сказати, в зародковому стані. Одна категорія пояснень розвинута досить широко, а саме: вказівка на зв'язок українських слів із словами інших мов. Пояснення до слів у словнику М. Закревського різного характеру: зазначається при деяких словах територія поширення слова, напр., галицьке, чигиринське, полтавське, київське, чернігівське тощо; досить часто вказується сфера вживання слова. Такі вказівки маємо при номенклатурі рослин, комах, почасти тварин, при назвах деяких хвороб. При назвах рослин здебільшого наведена і латинська назва, напр.: м'ята, м'ята — *однолетнее душистое растение мята, Mentha Crispa*; ліпа — *дерево (і не дано російської назви), Tilia europea...*; конвалія — *ландыш, майский цветок, Lilium Convallaria majalis*; калачики — *просвириак, присвирки, растение однолетнее, Malva rotundifolia*; кіяхі — *растение, пшеничка, палочник болотный, оробинец, Turpha latifolia*; конячина — *трава дятлина, Trifolium pratense*; шавлія, шевлія — *раст. шалфей, Salvia officinalis*; чебрéць, уменьш. чебрикъ — *растение чабер, Satureia hortensis*. Така звичайна розробка слів назв рослин у словнику М. Закревського.

Латинські номенклатурні слова подані в словнику Закревського і при назвах комах, птахів, тварин і хвороб, напр.: клещъ — *жук, насекомое, Acarus*; кобeць — *ястреб, кобчик, кобец, Falco arivogus*; нйжакъ — *ѣж, животное, Erinaceus europaeus*; корь, кóрь, кúрь — *morbilli, корь, детская болезнь*. Такі категорії слів розроблені не цілком послідовно щодо вміщення вказівки на сферу вживання їх і подання при них латинської номенклатурної назви. Напр., при слові ма́йка дано тільки російський відповідник — *шпанская муха*, а латинської назви *Lytta vesicatoria* чи іншої *Cantharis* нема; при слові бeшiхa — *роза, кожная болезнь* латинської назви *erysipelas* нема; теж при слові нeжитъ, нежидь — *насморк* відсутній латинський термін *rhinitis*; при слові корбста — *чесотка* теж нема ні слова *болезнь*, ні латинської назви *scabies*.

У цьому словнику наводяться при деяких словах і стилістичного характеру вказівки; вказується на те, що слово застаріле, що воно вживається в жартівливому чи лайливому тоні тощо. Напр., знаходимо такі зауваження до слів; польгáтися *подружиться (в насмешку)*; пхiкати *(в насмешку)* — *всхлпывать* (треба *вхлпывать* — І. К.); кóдло — *род, фамилия, семейство, племя, поколение. (в презренном смысле)*; кóити — *(в дурном смысле) делать, причинять*; лакúзка *(в насмешку)* — *лакей, черномазый (в шутку)* — *чернявый, черноволосый, смуглый*; чортопхайка, тарадайка *(в шутку)* — *одноколка*; сыкiзка *(в шутку)* — *настойка*; розпотрошити — *разбить (в шутку)*; лiрво [чигиринск.] *бранное слово* — *негодница*; пeюка *(бран-*

ное, от слова пес) — собака. А от приклади слів, що вже на час складання словника, на думку Закревського, були застарілими; про це в словнику при таких словах і вказано: лѣтнік [волинск.] устар. — женское летнее полосатое платье, род юбки; на вѣсть (устарел.) — клевета; шатанскій (устарел.) — сатанинскій.

При словах, характерних для мови наказів, зустрічаємо вказівку на те, що слово „приказе“.

Особливістю „Словаря малороссийских идиомов“ М. Закревського є вміщення при значній кількості реєстрових слів польських слів, іноді німецьких, латинських, французьких та слів інших мов. Інколи вказується тільки, що українське слово походить від того чи іншого чужомовного слова. Слова ж польської мови подаються не тільки тоді, коли українське слово і польське мають спільний корінь, як-от: изправити, справити, п. (польське) sprawić — *исправить, исполнить, сделать*; на даремне, п. (польське) daremny — *напрасно*; на гробокъ, п. (польське) nadgrobek — *надгробный камень, надпись*, але і в тих випадках, коли корені обох мов відмінні, напр.: и з мѣнчій — *изменнический, п. (польське) zdradny, zdruczny*; клякнути, п. (польське) paginać — *гнутья*. Слово крѣйда — мел має позначення, що походить з німецької мови; такі ж вказівки про походження з німецької мови зустрічаємо, напр., ще при таких словах: коштовати, нем. kosten, п. kosztować — *отведывать, прикушивать, пробовать, стоить, иметь ценность*; кшталтъ, п. kształt, с нем. Gestalt — *вид, подобие, фигура, манера*; кѣлихъ, немецк. Kelch, п. (польське) kielich — *чаша, сосуд, не вартъ (от нем. Werth достоинство) — не стоить, недостойн*. У словнику досить багато слів латинського походження; при таких словах зазначається, від якого латинського слова походить українське, напр.: и мпѣтъ, п. (польське) від л. (латинського) impetus (прик. сл.) — *буйный, наглый*. Тут російський відповідник подано невірно, бо и мпѣтъ не прикметник, а іменник. Ще приклади: индуктаръ (латин.) — *собиратель пошляны с привозимых товаров на ярмарках*; интѣнція (латин.) — *мнение, намерение, цель*; интра́та — *доход, угоды, аренда (лат. intrare входит)*; инфамія, п. (польське) с л. (латинського) infamia (прик. сл.) — *бесчестие, поругание*; умеровати, л. moderor (прик. сл.) — *умерять*. І таких слів внесено до словника безліч. Вказується на зв'язок українських слів також із словами інших мов, напр.: слов'янські моръ, мохъ; російські пѣломъе — *пламя, поломя*; плакса — *плаксивый*; боль — *боль*; коровай — *свадебный кулич*; грецьке мономохія, топоташія (прик. сл.) — *поединок, единоборство*; французьке мушкетъ, п. (польське) с фр. (французького) mousquet — *ружье*; польське з угорського гайдукъ — 1) *великорослый слугитель*, 2) *танец*; сербське, богемське крупа — *мелкий град*; словацьке і мадярське чіжмы — *сапоги*; турецьке шайтанъ — *сатана, чорт*.

Таких зіставлень українських слів із словами інших мов дуже багато. Можна ілюструвати цю кількість таким фактом. Напр., мають вказівки про зв'язок із словами іншої мови або наведені паралелі з інших мов у понад 36% всіх слів з початковим и і в понад 38% всіх слів з початковим г. Створюється враження, що в цьому словнику ніби поставлена мета навести паралелі до українських слів з інших мов. Але це завдання виконане не цілком, не все позначено, що слід би було вказати, якщо автор ставив собі таку мету. Багато слів не мають зовсім паралелей, деякі слова мають їх декілька, — з кількох мов. Крім того, і методика подавання зв'язків між

словами різна; іноді слово, з яким пов'язане українське слово, наводиться повністю, іноді ж дається тільки позначка, з якої мови походить українське слово.

Крім вказівки на зв'язок українських слів із словами інших мов, зустрічаємо в словнику і етимологічного характеру пояснення, правда, рідкі, напр.: про слово *лыжица* — *ложка*, сказано, що це слово зіпсоване, від слов'янського *лжица*; про *ка-зна-що* сказано, що тут маємо *corruptio*, повністю буде *катъ зна-що*. А от тлумачення в словнику М. Закревського слова *гомін*; розробка цього слова така: „*г о м о н ь*, „*г о м ѝ н ь* *руск. и п.* (польське) *гомон* — шум, крик, ссора. В *руск. превратилось в гам; подобно: комонь в конь*“.

У словнику М. Закревського знаходимо вказівки і про різного роду граматичні категорії. Їх небагато. Можна вказати, напр., такі: безособове дієслово при слові *к о р т и т и*, недостатнє дієслово при слові *л у н а т и*; вигук при слові *л у с ь*; кличний відмінок *мамо, нене, ненько* при словах *ма́ма і не́ня*; чоловічий і жіночий рід при слові *л е б е д а х а* — *бедняга*; множина *лушпинья* при слові *л у ш п і н а* або *plur.* при слові *капещь*; вищий ступінь порівняння *боржій* при *б о р з о*; пестливі, зменшені форми тощо.

В „Опыте южнорусского словаря“ К. Шейковського характеристика українських слів розвинена зовсім мало. Крім з'ясування таких груп слів, як збільшені або зменшені форми іменників, прикметників і прислівників, як назви рослин, тварин, риб, як діалектні слова, — інші категорії реєстру не пояснюються.

При назвах рослин, дерев, квітів, риб К. Шейковський подав і латинські номенклатурні назви їх. Напр., маємо при слові *аєр асогус calamus L.*; перекладу цього слова нема в словнику; говориться тільки, що це трава і для чого вона вживається. При словах *б л а в а т* знаходимо *centaurea cyanus*, *б л а к о т а* — *conium maculatum L.*, *б а р і з к а* — *convulvulus arvensis*, *б а т о н і к а* — *betonica officinalis*, *б а р е з а* — *betula alba*, *б і с д з р а в о* — *datura stramonium*, *б у к* — *Fagus sylvatica L.*, *а в д о т к а* — *Cobitis barbatula L.* (в додатку), *б а р б у л я* — *Mullus barbatus L.* і под.

Іноді зустрічаємо стилістичну оцінку, досить рідко, напр., „іронічне слово“ чи „лайливе“. Такі вказівки знаходимо при слові *б а й д у ж е*, при *б і с і в с ы н*, *б е с т ы я*. Іноді додається такого характеру зауваження, як „*болезнь*“, напр., при слові *б а ш ы х а*. Відзначаються слова дитячої мови. Є поодинокі випадки, коли вказується походження слова, напр., з іншої мови, іноді подається іншомовна назва його, напр., *а р ц ы* — грецьк. *arche* або *а р ш ы н ы к* (*arsenicum*) — *мышьяк*. Інколи подаються і граматичного характеру вказівки, напр., „*безличный глагол*“, „*глагол действительный*“, „*глагол средний*“, „*однокр.*“, постійно — про чоловічий, жіночий і середній роди при іменниках, а також етимологічного, напр., про *а ч* сказано: „*должно думать, что слово это есть видоизмененное бач — смотри*“. Є вказівки — пояснення походження слів: напр., про *б а к а л я р* сказано, що походить від бакалавр, а назва *б а т ы с т* (з таким наголосом) взята від винахідника тонкої пряжі *Baptist'a*.

Отже, бачимо, що і в цьому словнику, значно більшому обсягом у надрукованій частині, ніж словники Ів. Войцеховича і Афанасьєва-Чужбинського, оцінка поданих у реєстрі українських слів недостатня, є тільки початки її.

У справі пояснення українських слів словник Ф. Піскунова не становить нічого особливого в порівнянні з іншими розглянутими українсько-російськими словниками. В I-му виданні цього словника пояснення майже відсутні. Зустрічаємо буквально поодинокі латинські назви рослин, окремі вказівки про походження українського слова з іншої мови, рідко окремі позначки граматичного характеру, напр., „общ. роду“, „собир.“

У II-му виданні пояснення реєстрових слів значно поширені в порівнянні з першим виданням. Насамперед треба відзначити, що при всіх назвах рослин, також назвах риб знаходимо позначення „растение“, „дерево“, „рыба“ і, крім того, латинську назву. Маємо з позначенням „растение“, напр., такі слова: айва — *Cydonia vulgaris Pers.*, сікирки — *Delphinium Ajacis L.*; з позначенням „дерево“, напр.: барбарис, байбарис — *Berberis vulgaris L.*; абрикоз — *Prunus armeniaca L.*; з позначенням „рыба“, напр.: білоок — *Abramis sora Pall.*; сом — *Silurus glanis*. Між іншим правильно *sapa, Silurus, a ne sora, Silirus*.

Вказівки про походження українських слів з іншої мови бачимо, напр., при таких словах: гонор від латинського *honor* — *спесь, честь, амбиция*; акты від *acta*; армата, гармата від *armata* — *пушка*; актор акт. сл. *actor* — *истець*; арци від грецьк. *arche* — *главный*; кебаб з грецьк. мови — *жаркое* (в обох виданнях); басаи від франц. *la basse* — *вычиненная овечья кожа*; кебина з англійськ. *Cabin* — *шатёр, будка*; громовина чеське слово — *электричество* (в обох виданнях); видина з чеськ. — *идеал* (в обох виданнях); бізун з циганської мови — *плеть* (в обох виданнях); пазури з польськ. мови — *когти* (в обох виданнях); джугстро бесарабське слово — *дерево Acer campestre L.*

Порівнюючи з іншими позначками цього роду часто зустрічається, особливо у II-му виданні, вказівка на походження українського слова від латинського.

Іноді вказується територія поширення слова. Напр., про слова аби сьмо — *дабы*, аби сьте — *чтоб вы* (останнє в обох виданнях) сказано, що вони австрійської України, а про слово горівка — *водка*, сприті сний — *выразительный* зазначено, що ці слова галицькі.

При словах актової мови постійно вказується на їх характер. Так само позначку мають і слова дитячої мови.

Буквально поодинокі випадки, коли зазначена стилістична ознака чи сфера вживання слова. Напр., сказано: *скупиндя* — *скупець* (в *насмешку*); *київська відьма* (*бранное слово*); *сочити* — *поджидать с нетерпением* (в *переносном смысле*); *бари* — *волки* (*иносказат.* — в обох виданнях); *дáма* (в *шашках*).

З позначок граматичного характеру зустрічаємо в словнику Ф. Піскунова „собирательное“, „наречие“, „союз“, „междометие“, „общий род“. Найпоследовніше наведено позначку „наречие“ в II-му виданні; вона є майже при всіх прислівниках. Позначка „собир.“ є при таких словах, як *атаманя, отáманя* — *предводители, ворожда* — *враги, дівора* — *дети, дівота* — *девушки*.

Хоч і ширше наведені пояснення українських слів у II-му виданні словника Ф. Піскунова порівнюючи з I-м виданням, але вони не вичерпують всього того, що за прийнятою системою в словнику потребує пояснення.

У „Словарі української мови“ Б. Грінченка вживається невелика кількість категорій пояснень українських реєстрових слів.

У цьому словнику досить послідовно наведено при назвах рослин (дерев, трав тощо), назвах тварин, комах, риб латинські номенклатурні слова. Такі латинські слова зустрічаємо в цьому словнику часто навіть при назвах широковживаних і всім відомих рослин, напр., таких, як дуб, береза, верба, але при таких словах, як сосна, ялина, їх нема.

У словнику Б. Грінченка запроваджено вживання певних граматичних пояснень і цілком послідовно додержано його. Скрізь указуються всі частини мови скороченою назвою їх; не зазначаються самою назвою тільки іменники та прикметники, але при перших постійно ставиться скорочено назва роду іменника — ч., що значить іменник чоловічого роду, і т. п.; при прикметниках наводяться скорочено роди його — закінчення жіночого і середнього роду; цим визначається, що дане слово — прикметник. Крім того, постійно вказуються ще такі, напр., граматичні форми, як ім'я збірне, збільшене, зменшене, дієслово безособове, а також у потрібних випадках — доконаний вид, однократний вид, множина, вищий ступінь.

У словнику Б. Грінченка часто вказується галузь, з якої взято слово, напр. „назва зоологічна“, „птах“, „рослина“, „комаха“ тощо.

Іноді зазначається сфера вживання того чи іншого слова, напр.: „колісковий приспів“ (див. *a-a-a*), „в картярській грі“, „в танцях“, „слово дитяче“ тощо. Для ясності вказується інколи не тільки значення слова, а й те, в застосуванні до чого його вживають, напр.: при г л е в к і й, а́, е́ сказано — *о хлебе*; про б і г о с сказано — *кушанье* і под.

Подекуди зустрічаємо у цьому словнику і вказівки стилістичного характеру, напр.: „лайливе слово“, „в насмішку“ тощо. Сюди можна віднести і позначки, що вказують на множинність дії, напр.: *п о о б с ѹ ш у в а т и с я*, *п о о б с ѹ ш у в а т и* і под.

Є зрідка пояснення етимологічного характеру, напр.: *а с с а ф е́ т* — ассафетида (*Asa foetida*)...; *а́й* — скорочене *а* як *же*; *ба* — як скорочене *б а ч*.

Крім зазначених українсько-російських словників, порівнюючи чималу кількість їх складено і видано не як окремих самостійних творів, а як додаток до тої чи іншої праці. Мета надрукування більшості таких словників — перекласти тільки ті слова, які є в творі, що при ньому вміщено словник. Такі словники знаходимо при художніх і наукових творах, при фольклорних збірках. Маємо їх, напр., при „Енеїді“ Котляревського, вид. 1798 і 1809 рр., при „Опыте собрания малороссийских песней“ М. А. Цертелєва, вид. 1819 р., при збірці „Думки і пѣсни та шче де-шчо“ Амвросія Могили, вид. 1839 р., при збірці народних пісень, оповідань М. Гатцука, вид. 1857 р., при „Чорній Раді“ П. Куліша, вид. 1857 р., при „Повістках“ Марка Вовчка, вид. 1861 р., при „Чумацких народних песнях“ Рудченка, вид. 1874 р., при „Повістях“ Осипа Федьковича, вид. 1876 р., при збірці творів „В поті чола“ Ів. Франка, вид. 1890 р., при фольклорних матеріалах Ів. Манжури, вид. 1890 р., при праці „Гудульщина“ Володимира Шухевича, вид. 1908 р., і ще при деяких творах. Вміщено подібного роду словники при кожній книжці журналу „Основа“ 1861 і 1862 рр.

У цих словниках пояснень і пояснювальних позначок при словах нема, крім дуже рідких випадків.

Пояснення слів у словнику потрібні, як уже сказано, для кращого розуміння словникової статті. Потрібні вони й для того, щоб словник міг бути до деякої міри навчальною книжкою. Це стосується в першу чергу тлу-

мачного словника, але таке завдання повинно бути покладене й на двомовний перекладний словник.

Розгляд попередніх українсько-російських словників показує, що більшість їх не обминала цього питання.

Але ж треба сказати, що пояснення і пояснювальні позначки при реєстрових словах у цих словниках недостатні: тут нема повноти в розумінні потрібного для такого роду словників і є зайве. Крім того, встановлені принципи оцінки слів не проведені послідовно.

Оцінок, пояснень потребують не всі слова, а тільки слова певного характеру, певні групи їх.

Загальною основою подавання оцінок реєстрових слів для українсько-російського словника може бути, з деякими змінами, додатками і уточненнями, система, запроваджена в „Толковом словаре русского языка“ за редакцією Д. М. Ушакова.

Оцінка слів в українсько-російському словнику повинна йти по лінії зазначення різновиду усної мови. До цієї категорії належать, напр., слова розмовні, тобто слова, властиві переважно розмовній мові, іноді мові з відтінком згрубілості. Вжиті в літературній мові, вони зберігають свій характер розмовної мови. До цієї групи — різновиду усної мови — належать також вживані в розмовній мові слова фамільярні, деякі вульгарні; непристойні ж вульгаризми зовсім не слід вносити до словника. Слова дитячої мови, розмовні слова, вживані в шкільному побуті, припущенні в загальній мові арготизми, обласні слова теж належать до різновиду усної мови. Всі такі слова потребують певних пояснювальних позначок, що вказують на характер цих слів.

Оцінка повинна йти також по лінії зазначення різновиду писемної мови. До цієї групи належать, напр., номенклатурні й термінологічні слова різних наук і техніки, слова, вживані в різних професіях, властиві мові урядових актів, постанов тощо, канцелярські, слова, властиві поезії.

Окрему групу слів в українсько-російському словнику мають становити слова старовинні, а також застарілі. Такі слова теж потребують у словнику пояснень і пояснювальних позначок.

Треба відзначити ще таку групу слів, які означають речі й явища чужого нам побуту; сюди належать слова історичні, що є назвами речей, понять, явищ тощо, які відійшли в минуле, або слова дореволюційні, як назви речей, явищ, відкинутих пореволюційним життям, невідомих в пореволюційному побуті. До цієї категорії належать і слова, що вийшли з активного вжитку в нашій мові, як назви дореволюційних понять і явищ, відкинутих у нас, але властивих закордонному життю.

Повинні бути пояснення слів і з погляду стилістичного. Треба вказувати відтінки слів, напр.: слово лайливе, іронічне, жартівливе тощо.

Нарешті, в багатьох випадках є потреба давати різні пояснення граматичного порядку.

Всі ці пояснення до реєстрових слів, а також до фразеологічних зворотів, які вказують на сферу вживання слова: в побуті, в діяльності, в техніці, в науці тощо, на емоційне забарвлення слова чи особливий характер його, на стилістичні риси його, на часове і територіальне поширення слова, на граматичні ознаки його і т. ін., — можна звести до певних категорій і подати їх у словнику певними словами — позначками, виробивши з метою заощадження місця і стислості усталені скорочення.

Список позначок і їх скорочень для нового українсько-російського словника може бути такий (подаємо його разом з прикладами, що характеризують групи слів, при яких слід ставити позначки): авіація і повітроплавання — *ав.* (фюзеляж, фюзеляжний, гідроплан, безмотórний); архітектура — *архт.* (аркада, базиліка, кўпольний); будівельна справа — *буд.* (лежак, стоїк, сталебетон); бухгалтерія — *бухг.* (дебет, заприбуткувати, інкасатор); військова і воєнна справа — *військ.* (бліндаж, батальйон, аеробомба); гірнича справа — *гірн.* (вїбїй, затрільник, кайло, кайловїй); дипломатія — *дипл.* (конвенція, конвенційний); дитяче слово — *дит.* (спатки, жїжа, вава); друкарський термін — *друк.* (шпальта, стереотїп, колонтїтул); електрика — *ел.* (гектоват, вольтаж, ізолювальний); живопис — *жив.* (батальний, баталїст, фреска, жанрїст); залїзнична справа — *зал.* (плацкартний, бўкса, зчїплювач); канцелярська мова, канцелярське слово — *канц.* (дїловод, дїловодство, вхїдний, вихїдний); картярське слово, в картярській грі — *карт.* (бубновїй, безкозїрний, вїст); кїнематографія — *кїно* (звукооператор, звукофікувати, фотокаскад); кравецьке слово — *крав.* (спóрок); кулінарія — *кул.* (гарнїр, зрази, крупнїк); металургія — *мет.* (бабїт, бесемер, гартівнїк); мисливське слово — *мисл.* (біляк, дробівнїця, вабіло); мїфологія — *мїф.* (кентавр, домовїк, крїада); морський термін — *мор.* (бóцман, кáтер, бакен); музика — *муз.* (квартет, áрія, увертюра); науковий (загальнонауковий) термін — *наук.* (гетерогенний, стадїйність, гїбридизація); поетичний вислів, у поезїї — *поез.* (багрянїти, осїваний, заснїжений); поліграфія — *полїгр.* (клїше, багатокóлїрність, фотолїтографія); політика — *пол.* (лїмїтроф, лїмїтрофний, Антáнта, ізоляціонїзм); прислїв'я, приказка — *присл.* (горбáтого могїла виправить, перша чárка колом, нї склáду нї лáду, великому кораблю велика дорога); радіо, радіотехні́ка — *радіо* (багатолáмповий, гучномóвець, звукозапис); релїгія — *рел.;* ця позначка ставиться при словах, які стосуються певної релїгії, предметів релїгійного культу та іншого нехристиянських віровизнань (мусудманство, іслам, мечеть); риболовний термін — *риб.* (блешня, бредень, грузило); садовий термін — *сад.* (бергамóтовий, дубівка, нектарїн); сільське господарство — *с. г.* (бўкер, тїльний, кагáт, грядковїй); спеціальне слово — *спец.;* ставиться при словах, властивих спеціальним мовам, пов'язаним з якимсь виробництвом, з якоюсь професїєю (склографїст, хлорувати, розпўшувач); спортивний вислів — *спорт.* (волейбóл, гол, хокéй); столярний термін — *стол.* (рéємус, фрамўга, фугáнок); театральний термін — *театр.* (антрепрїза, авансцена, конференсьé); текстильна промисловість — *текст.* (бостон, бердо, бóбрик); телеграф — *тел.* (мóрзе, морзїст, юз, юзїст); техні́ка — *техн.* (газифїкація, клепáльний, домкрат); торгівля — *торг.* (запродажа, лаж, цїннїк); фїнансовий термін — *фїн.* (безготівковий, дискóнт, емїсія); фольклор — *фольк.* (батїр, рáтай, жар-птиця); фотографія — *фот.* (касета, дїапозитїв, кюветка); церковний вислів — *церк.;* ця позначка означає, що слово стосується культового вжитку християнських віровизнань, дається вона до слів, які означають релїгійні свята, речі культу тощо (різдво, каділо, говїти); шаховий термін — *шах.* (гамбїт, ферзь); шевський термін — *шевськ.* (сою́зка, прїшви, передкї); шкільне слово — *шкільн.* (десятикласник, фрéбелївський); юридичний термін — *юр.* (касація, осудність, дарчий лист); анатомія — *анат.* (аорта, вена, гомїлка); антропологія — *антр.* (брахіцефáл, долїхоцефáлія, неандертáльський); археологія — *архл.* (городїще, дольмэн, могїльник); астрономія — *астр.* (афелїй, аеролїт, екліптика); бактеріологія — *бакт.* (вїбрїон, спірохета, бактерїофáг);

біологія — *біол.* (генетика, глобулін, сперма); ботаніка — *бот.* (бегонія, гербарій, вегетаційний); ветеринарія — *вет.* (епізootія, епізоотичний, нозематоз, мокрець); географія — *геогр.* (атол, марема, лагуна, лагунний); геодезія — *геод.* (бусоль, екліметр, топограф); геологія — *геол.* (базальт, гейзер, денудація); гідрологія — *гідр.* (водоспуск, водоскат, лімнологія); граматика — *грам.* (безприсудковий, одна, займенник); економіка — *ек.* (картель, демпінг, іпотечний); ентомологія — *ент.* (анфелес, білан, цикада); етнографія — *етн.* (табу, вовкулак, німфаліда); зоологія — *зоол.* (бегемот, безхребетний, амeba); іхтіологія — *іхт.* (головень, кефаль, вобла); лінгвістика — *лінгв.* (діалектний, лeксика, аргo); літературознавство — *літ.* (буколiчний, віршування, апокриф); логіка — *лог.* (закон тотожности); математика — *мат.* (біквдратний, бісектриса, катет); медицина — *мед.* (бронхіт, екзема, ампутація); метеорологія — *метеор.* (тігрограф, ізолінія, ізотера); механіка — *мех.* (аеродинаміка, храповий, двигун); мистецтвознавство — *мист.* (кераміка, керамічний, кубізм, гротеск); мінералогія — *мін.* (доломіт, вапняк, вапняковий, хризоберил, хризоберилловий); орнітологія — *орн.* (беркут, буревісник, гагара); палеонтологія — *палеонт.* (археоптерикс, легатерій, іхтіозавр); педагогіка — *пед.* (статарний, диктант, евристика); поезика — *поет.* (спондей, метонімія, метонімічний, анафора); психологія — *псих.* (апперцепція, емоція, інтроспекція, інтроспективний); статистика — *стат.* (статочність); фармакологія — *фарм.* (хлороформ, ланолін, невронал); фізика — *фіз.* (анод, волосність, біполярний); фізіологія — *фізіл.* (венозний, лактація, лактаційний, лімфа, лімфатичний); філологія — *філол.* (глаголиця, арабіст, титло); філософія — *філос.* (гносеологія, космос, апріорність); хімія — *хім.* (валентність, водень, азот); вульгарне слово, вульгарно — *вulg.* (блювати, поцупити, буза, вернути носа, вклепатися — рос. влопаться); жартівливо — *жарт.* (ескулап, буцефал, кейфувати, пироги з таким); зневажливе — *знев.* (панство, віршомаз, душиця — рос. душонка); іронічно, іронічний вислів — *ірон.* (галантерейність, полотном дороба, ламентация); лайливе слово, лайливо — *лайл.* (йолоп, бельбас, бестія, негідник, дідькова личина); презирливо, презирливе слово — *през.* (дармоїд, молодчик, ерзац); розмовної мови слово, вираз — *розм.* (здоровило, гeпнутися, не тільки світа, що в вікні, дати прочухана, п'ятами наживати, брехун); риторично, риторичне слово — *рит.* (страж, стежа); фамільярно, фамільярне слово, вираз — *фам.* (вайло, достобіса, полічити ребра кому, дудлити, сісти маком, кірпу гнути, у чорта в зубах); дореволюційне — *дорев.* (граф, біржовик, гімназіст); застаріле, старовинне слово — *стар.* (аршин, артикул); західне, в західноукраїнському письменстві — *зах.* (ганджуга, плай, жасний, газда, газдіня); історичне — *іст.* (декабріст, гладіатор, варяг); обласне, діалектне слово — *обл.* [калабана (= калюжа), гайдар (= вівчар), гайстер (= черногуз, лелека)]; рідковживане — *рідк.* (лік — про ліки, молодуха — звичайно молодіця, абетний — звичайно абетковий).

Граматичні та деякі інші позначки варто подати такі: іменник — *ім.* прикметник — *прикм.*, числівник — *числ.*, дієслово — *дієсл.*, займенник — *займ.*, прислівник — *прислв.*, прийменник — *прийм.*, сполучник — *спол.*, вигук — *виг.*, частка, чоловічий рід — *ч.*, жіночий рід — *ж.*, середній рід — *с.*, відмінок — *відм.*, родовий відмінок — *род. в. і род.* Ця друга ремарка вживається при позначенні іменника в родовому відмінку, коли слово наводиться повністю (віл, *род.* волá; піч, *род.* пeчі), давальний відмінок — *дав. в.*, знахідний відмінок — *знах. в.*, орудний відмінок — *ор. в.*, місцевий відмінок — *місц. в.*, кличний відмінок — *кличн. в.*, одинина — *одн.*, множи-

на — *ми.*, невідмінюване — *невідм.* (бюро́, пенсе́), незмінне — *незм.*, вищий ступінь — *вищ. ст.*, найвищий ступінь — *найвищ. ст.*, збільшено, збільшене — *збільш.*, зменшено, зменшене — *зменш.*, збірне — *збірна.*, пестливе — *пестл.*, підсилювально — *підсил.*, присвійний — *присв.*, dokonаний вид — *док.*, недокonаний вид — *недок.*, закінчена дія — *закінч.*, незакінчена дія — *незакінч.*, многократна дія — *многокр.*, однократна дія — *однокр.*, активний стан — *акт.*, пасивний стан — *пас.*, дійсний спосіб — *дійсн. сп.*, наказовий спосіб — *наказ. сп.*, неозначений спосіб — *неозн. сп.*, теперішній час — *тепер. ч.*, минулий час — *мин. ч.*, майбутній час — *майб. ч.*, безособово, безособове — *безос.*, дієприкметник — *дієприкм.*, дієприслівник — *дієприсл.*, множинне, про багатьох — *множ.* (понару́бувати, познóсити), предикат, предикативно — *предик.*, пряме значення — *прям.*, переносне значення — *перен.*, переважно — *перев.*, евримістично — *евф.*

Якщо слово треба характеризувати з двох або кількох боків або воно характеризується двома чи кількома ознаками однакового ряду, то це й треба зазначити в словнику. При такому слові треба ставити дві позначки; якщо ознак однакового ряду більше як дві, то доцільно вказати одну й зазначити, що є й інші. Слід подати, напр., такі слова так: бурбо́н *розм. стар.*; весталка *рел. стар., перен.*; анто́нів огонь *мед. стар.*; законодора́дчий *політ., юр.*; акредитува́ти *фін., дипл.*; блок *тех., політ.*; пекло́ *міф., перен.*; спарта́нець *іст., перен.*; розко́пувати, розкопа́ти *прям., перен.*; розкле́юватися, розкле́їтися, *прям., перен.*; до́сить *присл., предик.*; вільно *присл., предик.*; стабіліза́тор *ав. і ін.*; аглютина́ція *лінгв. і ін.*; сті́гма *мед. і ін.*; титрува́ти *хім. і ін.*

Ремарки для позначення граматичної категорії чи граматичної форми, як іменник, прикметник, невідмінюване тощо, слід подавати в словнику, як і всі інші, тільки тоді, коли це потрібно для з'ясування слова. Визначення частини мови треба подавати, напр., при таких словах, як то́плени й, ки́п'яче́ний, ажу́р; російським відповідником для українського слова то́плений як прикметника є топлённый, а як дієприкметника — то́пленый; ки́п'яче́ний як прикметник російською мовою — кипячённый, а як дієприкметник кипячённый; при слові ажу́р *бухл.* теж треба ставити позначки прислівник і іменник, з родовим відмінком ажурю, скорочено -ру. Слово за́сланий, вживане і як дієприкметник, що відповідає рос. за́сланный, і як іменник, по-російському ссыльный, — теж повинне мати позначку про це; слово го́лосний в значенні прикметника має відповідниками в російській мові гласный, гудкий, громкий, звучный, в значенні іменника як лінгвістичний термін — гласный; це й треба показати при слові голосний. Рід раціонально позначити в тих випадках, коли визначення його для читача може становити труднощі, напр.: при словах біль, соба́ка, альпага́ і под. Ремарку *невідм.* слід ставити при таких словах, як кіно́, кашне́, авто́.

При оцінці застарілих, релігійних і церковних слів, а також таких, які визначають дореволюційні поняття, взагалі слів, значення яких пов'язується з чужою для нашого суспільства ідеологією чи з усякого роду пережитками старого побуту, треба виходити із сучасної ідеології, із сучасного розуміння явищ, понять, відповідних даним словам. Отже, гуве́рнантка кваліфікується як застаріле слово, діяво́л — міфічне, панство́ (рос. барство) — зневажливе.

Якщо слово в науковому чи технічному і загальнолітературному вжитку має те саме основне значення, то воно визначається на основі загально-

літературного розуміння. Це стосується до поширених назв тварин, рослин, металів, явищ природи тощо, добре відомих з оточення, з життєвого досвіду. При таких словах нема потреби ставити позначки, що вказують на належність слів до певної галузі науки тощо. Ці слова і так цілком ясні. Отже, не треба ставити усталених ремарок при таких словах, як віл, корова, щука, качка, собока, комар, муха, береза, дуб, залізо, мідь, повітря, вода, гроза, вітер і под.

В розробці словникової статті виникає іноді потреба пояснити і російські відповідники до українських слів. Пояснення їх робиться тими ж засобами, які застосовуються в таких випадках до українських слів. Напр., українське слово р ó д и ч має російський відповідник не тільки *родственник*, відповідником може бути й *сродник*, але останнє є обласне слово; отже, його слід позначити ремаркою *обл.* Українське слово і д а л ь н я перекладається російською мовою *столовая*, але в розмовній мові вживається в російській мові для цього поняття слово *столовка*; отже, слід подати до українського і д а л ь н я не тільки *столовая*, а й *столовка*, позначивши цей останній відповідник ремаркою *розм.* До українського слова шлях російським відповідником може бути не тільки *дорога*, але й риторичне застаріле слово *стежя*; пояснення цього слова *стежя* і треба дати в словнику. Технічно це краще робити так: ставити ці ремарки після російського слова, яке пояснюється, напр.: *а д ж е — в е д ь, н е б о ь (розм.); а в т о р — а в т о р, с о ч и н и т е л ь (стар.).*

Для повного розуміння дієслова і користування ним в окремих випадках потрібно знати керування. Керування слів треба подавати в тих випадках, коли українське реєстрове слово і російський відповідник мають його різним або коли є якась інша особливість у керуванні. Напр., нема потреби подавати керування при дієслові ч и т а т и (*що, про що*) — *ч и т а т ь (что, о чем)*; при словах з н у щ а т и с я, с п р и ч и н я т и с я, п о с т а ч а т и керування слід подавати: з н у щ а т и с я (*з кого, з чого і рідко над ким, над чим*) — *и з в е д а т ь с я (над кем, над чем)*; с п р и ч и н я т и с я (*до чого, чому*) — *с л у ж и т ь п р и ч и н о й (чего)*; п о с т а ч а т и (*кому, чому що й рідше кого, що чим*) — *с н а б ж а т ь (кого, что чем)*; д о г л я д а т и, д о г л я н у т и, д о г л я д і т и (*кого, що, чого і за ким, за чим*) — *д о с м а т р и в а т ь, д о с м о т р е т ь (за кем, за чем)*; к о р т і т и (*кому, кого*) — *х о т е т ь с я (кому).*

Така оцінка реєстрових слів і фразеологічних зворотів у нормативному українсько-російському словнику, послідовно проведена, дасть належну орієнтацію користувачам словника і підвищить його якість.

I. Kirichenko

The Qualifying of Words in Ukrainian-Russian Dictionaries

Summary

To understand a word and its translation in a dictionary thoroughly, one may sometimes need an explanation qualifying it. Various bilingual and especially explanatory dictionaries give special annotations defining the scope of the word, limiting it in time and space, pointing out stylistic shades of meaning and giving certain grammatical information if necessary.

This problem, however, is not solved uniformly in all the dictionaries. In some of them the annotations are but rare and scanty — of one or two kinds in others we find a well-developed system of annotations.

We have studied the following Ukrainian-Russian dictionaries A. Pavlovsky's dictionary (appended to his grammar (1818), the "Lexicon of the Little Russian Dialect" by I. Voitsekhovich (1823), the "Dictionary of the Little Russian Dialect" by A. Afanasyev Chuzhbinsky (1855), the "Dictionary of Little Russian Idioms" by M. Zakrevsky (1861), "An Essay of a South Russian Dictionary" by K. Sheikevsky, vol. I (1861) and vol. V (1884 and 1886). "A Dictionary of the Ukrainian Language" by F. Piskunov (1873, and the 2nd. ed. 1882), "A Dictionary of the Ukrainian Language" by B. Grinchenko (1907—1909), and some smaller dictionaries, given as appendices to various literary works. On this basis we can state that the qualifying of words is not uniform in them, either in the type or completeness of annotations, or in the number of words explained etc.

We find different kinds of explanations of words in the above-mentioned dictionaries.

There are grammatical annotations, defining the parts of speech, the type of verbs, the gender of nouns. Some explanations show whether the word is the name of a plant, or of an animal, fish insect, herb, disease, game, food, etc. We find stylistic annotations as well, such as "facetious", "contemptuous", "abusive" etc. In the majority of dictionaries Latin names are given with the names of plants, animals, fish, insects, diseases etc. Some dictionaries (as Voitsekhovich's and Zakrevsky's, for instance) point out whether the word is of Ukrainian or of some other origin. Other dictionaries qualify the word from an historical or territorial point of view, giving such annotations as "obsolete", "historic", "Dnieper-Kossacks", "language of Acts", "ordinances" "children's language", "used in..." etc.

In some Ukrainian-Russian dictionaries, as in the dictionary by Zakrevsky for instance, we find a number of juxtapositions of Ukrainian and Polish words; sometimes he gives Latin, German and other parallels.

In the smaller dictionaries, which mostly represent appendices to some literary works, we have no annotations, if we do not take into consideration some isolated cases.

In the majority of dictionaries all these annotations are incomplete and inconsistent. Only Grinchenko's dictionary has a more or less consistent system of qualifying, especially as regards grammatical annotations and Latin for plants, animals, etc.

We need these explanations to get a complete and thorough understanding of a word. It is necessary to qualify colloquial language, discriminating "familiar language" "children's language", "school slang", "local word"; to recognize "terms", "nomenclature", "chancery words", "poetic language" etc. in literary language. One should give annotations for archaic, obsolete, historic, pre-revolutionary words and terms of foreign mode of life. One should also give grammatical and stylistic qualifications. Sometimes it may be necessary to give annotations not only to the Ukrainian words, but to their Russian translations if needed.

A detailed plan of annotations is given in this article, showing which words are to be qualified in a general Ukrainian-Russian dictionary and the manner in which it should be done.

Ідіоматичні вислови в „Енеїді“ Котляревського

(До питання про народну українську фразеологію в „Енеїді“)¹⁾

Аксіоматично, що, за виключенням книжних і деяких інших елементів, основним лексичним і фразеологічним фондом поеми є народна українська мова. Складники іншого походження, одні більше, другі менше представлені в поемі, навіть в сумі своїй становлять величину дрібно малу порівнюючи з зазначеним основним фондом. Не потребує доказу й те, що народна мова в „Енеїді“ використана обмежено-одобічно: з її багатогранної смислової і структурної сукупності вилучено і суб'єктивно сконденсовано головним чином тільки те, що забарвлене гумором, бо інші стилі, інші сторони народної мови, натурально, не могли бути покладені в основу бурлескної поеми. Елементи їх, вкраплені в „Енеїду“, губляться в невичерпних розсипах народних мовних засобів гумору, улюблених поетом, і органічно не поєднані з ними в одну мовно-стилістичну систему. Природним джерелом гумористичної лексики і фразеології є усна народна розмовно-побутова мова, яку єдино з численних стилів народної мови поет справді використав до дна. Тому для вивчення цієї сторони народної мови поема є дуже вдячним матеріалом.

Придивляючись уважно до основного мовного єства поеми — до гумористичної її лексики і фразеології, — можна помітити, як нам здається, такі найістотніші явища її невимушеної, широкій гумористичності: лайливе народне слово, іноді навмисні вульгаризми, назви етнографічно-побутові, багатство синоніміки, засноване на доборі до слів із загальнородовим значенням конкретно-образних синонімів „низького“ стилю з відповідним густим емоційним забарвленням, і добір в цьому ж плані народних ідіом і фразеологічних зворотів в широкому розумінні. Чисто мовний комізм перелічених тут лексико-фразеологічних явищ посилюється тим, що, користуючись майже не обмеженими щодо цього можливостями народної мови, автор вводить їх в поему в непомірно великій кількості і різноманітності, причому їх суто український національно-побутовий зміст створює додаткові асоціації для сміху контрастом національного колориту з чужонаціональною (в прототипі героїчною) схемою сюжету і такою ж основою образів. Нарешті, з тією ж метою „низьку“ і знижену лексику і фразеологію автор свідомо змішує з словесними засобами інших стилів, внаслідок чого утворюється комічна смислова і мовна „какофонія“, поглиблювана ще й зовнішньою лексичною, фонетичною, морфологічною і синтаксичною „розхристаністю“ мови поеми в цілому. Улюблений же прийом автора — ампліфікація синонімічних або в іншому відношенні потрібних йому слів і зворотів — надає всім мовним засобам гумору особливої сконцентрованості, комічної заостреності, соковитості, повноти. Треба підкреслити, що в „Енеїді“, як і в усякому словесному творі, комізм мовний неподільно злитий з комізмом образу і ситуації.

¹⁾ Розділ із дисертації про мовні засоби гумору в „Енеїді“ Котляревського.

Серед мовних засобів гумору „Енеїди“ яскраво виділяється її народна фразеологія. Особливий інтерес являють собою т. зв. ідіоматичні вислови. Показові і аналізові цих висловів і присвячена дана праця.

Одним із своєрідних мовних засобів конкретизації загальних понять, що, не усуваючи з мови слів із загальнонародним значенням і не будучи їм еквівалентними, диференціюють це загальне значення залежно від конкретних умов висловлювання і тому, як правило, характеризуються певною образністю, емоційністю і наявністю суб'єктивно-оціночного моменту, є ідіоматичні вислови.

Цими висловами густо насичена вся поема: вони, за малим винятком, наявні в кожній її строфі і в рівній мірі властиві як авторській мові, так і мові персонажів (це стосується однаково ідіоматичних висловів народних і книжних; взагалі мова автора „Енеїди“ і мова її персонажів по суті тожні). Абсолютно переважають у поемі ідіоми народної мови. Кількісна надмірність їх і загальний характер використання їх в різних контекстах не лишають сумніву про засвоєння Котляревським цієї найістотнішої окраси народної мови шляхом безпосереднього живого спілкування з своїми земляками. Це ще раз підтверджує відоме свідчення біографа Котляревського Стеблін-Каменського про безпосереднє вивчення поетом народно-українського побуту і мови. Здається, що в процесі писання своєї поеми автор вдавався не тільки до власної пам'яті, вільно володіючи народною мовою, але і до відповідних писаних нотаток, в яких, безперечно, фіксував ідіоматичні народні звороти, як і все інше, що привертало його увагу в народній мові. Без цього важко пояснити таке масове і влучне використання народної фразеології в поемі.

Багатство самих тільки ідіоматичних висловів у поемі в вузькому розумінні (не включаючи сюди прислів'їв і приказок) можна уявити хоч би з того, що навіть при неповному їх обліку виявлено до 70 тематичних гнізд ідіоматичних висловів, причому більшість гнізд складається з численних синонімічних зворотів. Для ознайомлення з загальним характером добору ідіом, зробленого автором „Енеїди“, подаю окремі гнізда синонімічних ідіом.

„Бити (ся)“

1. Ходи, тобі вкручу хвоста (V, 139)¹⁾
2. Получиш добру халазію (I, 49)
3. І од рутульців получили
Квитанцію в своїх долгах (V, 124)
4. Одячу я за вид цей слезний,
І Турн получить з баришком (VI, 81)
5. Щоб військо к бою виступало
Оддять троянцям з баришком (V, 106)
6. Рутульцям перегону дати (V, 107)
7. Нептун з Еолом з перепросу
Дали такого перечосу (VI, 10)
8. Латину з Турном перцю дати (VI, 146)
9. І перцю дам йому і маку (IV, 58)
10. Діждавсь і зо всього розгона
Влінив такого макогона (VI, 46)

¹⁾ Приклади цитуються за виданням „І. Котляревський. Вибрані твори в одному томі“. (Державне літературне видавництво, 1936).

11. Ізміг врага в яєшню зм'яти (VI, 128)
12. Но хто лиш в город показався,
Того в яєшню і поб'ють (V, 134)
13. Панам, підпанкам і слугам
Давали в пеклі добру хльору (III, 73)
14. І блюдолизів, ложкамоїв
В прах, вдребезги перемізжив (V, 88)
15. Така то збірниця валилась,
Енея щоб побити в пух (IV, 133)
16. Щоб брата не строшили в прах (VI, 127)
17. Хотів попробувать для слави
Паллантові піддять тичка (VI, 43)
18. Побралися подуть тичок (V, 124)
19. І всім давала тришия (IV, 65)
20. І може той пори дождався,
Щоб хто і ребра полічив (III, 105)
21. Вам дасть Еней міцної кабаки (VI, 54)
22. І на рутульців наступає
Пошупать ребер і боків (VI, 40)
23. І власть твою собі присвоють
І всім дадуть нам киселя (V, 65)
24. (Дарес) І до Ентелла підбирався,
Цибульки б дасть йому під ніс (II, 37)
25. ...як до Турна примостився,
то зїздив добре по зубах (V, 124)
26. Чи хочеш, щоб тобі я дав
По пані старій блискавками (VI, 159)
27. Він був страшніший за сержанта,
Бо всіх за все по спині стриг (VI, 24)
28. Щоб і сьому мордаси втерть (IV, 72)
29. Давайте всім і в ніс і в уси (V, 36)
30. Достав од Турна по усам (IV, 72)
31. І знай всім наминає парші,
Чуприну всякому скубе (IV, 13)
32. І жде, яка то зла личина
Йому нам'яти хоче чуб (VI, 46)
33. Задай ти добре всім похмілля (IV, 62)
34. ...задавав Еней затьору (VI, 57)
35. Ти мусиш ворогам тьху дати (VI, 34)
36. А также пану Геленору
Смертельного дали затьору (V, 125)
37. Дали нам греки прочухана (I, 23)
38. Я вам потиличника дам (III, 62)
39. Дали рутульцям накарпас (V, 95)
40. Щоб не дала Юнона швабу (IV, 5)
41. Та вже для тебе обіщаюсь
Енеєві я ляпас дасть (I, 8)
42. А вам, олімпські зубоскалки,
Березової дам припарки (VI, 3)
43. Тому субітки і давав (IV, 34)

44. Троянці з біглими змішались
І завдавали всім сто лих (VI, 116)
45. Гей, хто зо мною вийде битись,
Покуштувати стусанів (II, 21)
46. Фарона першого погладив
По тім'ю гострим кладенцем (VI, 41)
47. Я бебехів вам надсаджу,
На очі вставляю окуляри (II, 21) .
48. Дали такого перечосу,
Що й досі зашпори шемлять (VI, 10)
49. І Лика сплющив в один мах (V, 125)
50. Еней на Турна наступив,
Оддячивши йому сто-з-оком (VI, 157)
51. Покиньмо кров врагам пускати (V, 92)
52. Нехай лиш Турн, що верховодить,
З Енеєм порівня плеча (VI, 106)
53. Вона без всякого обману

Робила грішним добру шану (III, 112)

54. Бова з Полканом як водився,
Один другого як вихрив (IV, 41)
55. І добре так його уладив (VI, 41)
56. Напасть на ворогів зібрався,
Зненацька копити їм дати (V, 46)
57. Пішли латинців потрошити (V, 143)
58. Як дам лящ а тобі яв пику (I, 56)
59. Се ті, яких випроважали
В потилицю і по плечах (III, 123)

„Утікати“, „повзти“

1. До стані швидше тягу дав (I, 47)
2. Своє лахміття забирають,
Куди удасться тягу дати (V, 142)
3. То драла врозтіч всі дали (II, 57)
4. Мезап дав драла і Талес (V, 67)
5. І ну всі драла до нори (I, 12)
6. Чимдуж дав відтіль дропака (II, 23)
7. Він, взявши торбу, тягу дав,
П'ятами з Трої наживав (I, 1)
8. Як кажуть, підобравши клунки,
Ану! Чим тьху навтіки драть (VI, 157)
9. За ним фрїгійські воєводи
Що тьху навзаводи летять (VI, 139)
10. З двора в собачу ристь побіг (I, 58)
11. (Троянство) Сипнуло ристю на той клик (IV, 28)
12. (Сівілла)... так швиденько поспішала,
Еней не чув аж підшов (III, 52)
13. Во всі лопатки в лагерь дунув (V, 69)
14. На той бік так перехопився,
Що нільзя оком ізмигнуть (III, 65)

15. Евандр же в хату рачки ліз (V, 22)
16. (Еней) Пошарпався весь об шипшину,
Було таке, що рачки ліз (III, 30)
17. Хто рачки ліз, а хто простягся (V, 126)

„Набралися біди, клопоту“, „безпорадність“

1. Не знав же, на яку ступити,
Еней і тяжко горював (II, 68)
2. Пан Турн тут на слизьку попав (V, 144)
3. Із голоду в кулак трубили (I, 24)
4. Ось так на лід їх посадили (II, 47)
5. Як лиху помогти не знали,
Іграли тільки на зубах (IV, 6)
6. Мене на лід не посадите (II, 56)
7. Та ба! уже не в ту попав (III, 136)
8. Тут їх заклекотіла путь (III, 101)
9. Но тут їх доля зла наспіла (VI, 57)
10. ...а то зла доля
Насяде, хто злама устав (VI, 121)
11. На голову насяде клопіт (IV, 22)
12. А мабуть би і більш пронидів,
Якби його враг не спіткав (I, 42)
13. Дідона ж мала раз роботу,
Як з ним побігла на охоту (I, 41)
14. Тоді набрались всі сто лих (I, 10)
15. Та треба з лиха догадатись,
Як прийде узлом до чого (IV, 4)
16. Їм лучилася невсипуща (II, 57)
17. Така нам лучилась пеня (I, 24)
18. Дать шиї в кандали кувать (VI, 129)
19. Готовте шиї до ярма (IV, 10)
20. То картами уже подіють,
Що між старці Турн попаде (VI, 26)
21. З посилку гнися хоть в дугу (V, 56)
22. Ужемні жизнь і так солона (VI, 120)
23. Попався в зуби був біді (II, 72)

„Знеславити(ся)“, „зневажати(ся)“

1. І волоцюгам помагали
Рогами людський лоб квітчать (III, 92)
2. Підманювали, улещали,
Поки добрались до кінця (III, 77)
3. Я все для його потеряла,
Людей і славу занедбала (I, 61)
4. На світі зроблять скільки слави (III, 130)
5. Що трохи слави учинили (III, 99)
6. (Ти) Розпустиш славу по мені (I, 53)
7. Поставив раком на показ (VI, 47)
8. Так лізьте до Енея раком (VI, 109)
9. ...через їх синки в ледащо
Пустилися, пішли в нінащо (III, 76)

10. Чи се і ти пустивсь в ледащо,
Що хочеш нас звести в нінащо (II, 3)
11. Утікачів ні за що має (VI, 139)
12. Я ставлю річ твою в дурницю (VI, 164)
13. І дам собі урізати носа,
Коли Еней Латину зять (IV, 70)
14. І ставили їх за скотів (III, 70)

„Завдати біди, клопоту“

1. Панів за те там мордували,
.....
Що людям льготи не давали (III, 70)
2. ...піднесуть із оцтом фіги (III, 25)
3. Уже залле за шкуру сала (II, 34)
4. Турн їм ізволив тимфи дати (V, 38)
5. Були бурлаки всі моторні,
.....
З диявола швидкі, проворні,
Підпустять москаля якраз (III, 7)
6. На гріх дівок що підводили (III, 92)
7. Ми вас одучим, супостати,
Чужій землі однімати
І шкодити чужий садок (V, 129)
8. І всіх в тісний загнав куток (IV, 183)
9. Тепер же на мене звертає,
Сама наброївши біди (VI, 16)
10. Не думав і не сподівався,
Щоб хто з Олімпа кучму дав (II, 41)
11. Я наварю їм киселя (IV, 53)
12. Передню побивши стражу,
Полізли в стан варити кашу (V, 86)

„Сварка“, „сердити (ся)“

1. І косо, зашморгом дививсь (VI, 117)
2. Ось! ось! яриться, бісом дише (VI, 45)
3. Всіх тормошив, валяв на купку,
Дивився бісом, гадом, сторч (IV, 124)
4. І море так йому огидло,
Що бісом на його дививсь (I, 19)
5. Зубами клацав, мов би нес (VI, 108)
6. Зубами всякий заскрипів (VI, 156)
7. Зубами з серця скреготали (III, 101)
8. Турн з серця скреготав зубами (V, 56)
9. Зубами з серця скреготав (VI, 119)
10. Наморщивсь, сентябрем надувся (VI, 101)
11. На кріпость сентябрем дививсь (VI, 21)
12. Робили глази їм досадні (V, 55)

„(Не) убивати“

1. Парфену, Палму витер ворсу (VI, 71)

2. Тепер троянці в западні,
Живцем в землі їх загромадим (V, 68)
3. І голову зняли з плечей (V, 104)
4. Ансула в ад послав по раки (VI, 56)
5. Його сивуха запалила
І живота укоротила (II, 10)
6. Кричить: „Палланта-ледащицю
Злигаю я в один ковток“ (VI, 45)
7. Все військо виб'єш до ноги (V, 7)
8. Смертельного задавши прасу,
Як пса, покинув на піску (VI, 56)
9. Щоб викоренив їх до тла (V, 46)

„(Не) умирати“

1. І добре так його уладив,
Що сей вильнув наверх денцем (VI, 41)
2. Гібсон і дугеля із'їв (VI, 44)
3. (Низ) І сам лишився живота (V, 104)
4. ... будете за Стіксом чхать (VI, 54)
5. І Турна ряст топтать пустив (VI, 169)
6. Вам більше рясту не топтать (VI, 54)
7. Клялися учинить одплату,
Хоча би трупом всі лягли (VI, 52)
8. Но відсіть час тобі вбираться,
Щоб г'лова тут не лягла (III, 139)
9. Палланта к батькові одправить,
Що наложив тут головою (VI, 76)
10. Пропали всі ми з головами (IV, 8)
11. Волсент і духу тут пустився (V, 103)
12. Душі пустився Демоток (VI, 45)
13. І роздавлю тебе, як жабу,
Що тут і зуби ти зітнеш (II, 27)
14. Дух вискочив в словах лайливих,
Пішов до чорта на шабаш (VI, 73)

„Базікати“

1. (Дідона) Точила всякїї баляси
І підпускала разні ляси (I, 35)
2. І молодиці-цокотухи
Тут балиндраси понесли (I, 31)
3. Вигадували бريدеньок (III, 1)
4. Чи брехеньки які сточити (III, 134)
5. І теревені-вені правиш (VI, 63)
6. Тут всяку-всячину верзли (III, 108)
7. І річ таку їм уджигнув (VI, 76)
8. Евандр точив гостям розкази (V, 21)
9. І небилиці вимишляєш,
.....
На мене чорт-зна що плетеш (VI, 108)
10. Як ось вернулись і назад
І чепухи нагородили (IV, 32)

11. І всім, бач, гонить ахінеї (VI, 27)

„Обезглуздити“, „обезглуздити“

1. Богинь напав від чаду дур (V, 68)
2. І вмиг царицю одур взяв (VI, 150)
3. Енеєчка свого муштрує,
Щоб він з ума Дідону звів (I, 44)
4. Латин щоб в дурні не попав (IV, 61)
5. Хотіла мізок закрутити (IV, 6)
6. ... глузд останній потеряла (VI, 151)
7. Еней од страху з плигу збився,
В умі сердега помішавсь
І зараз сам не свій зробився (II, 51)
8. Чи глузд за розум завернув (IV, 90)
9. Чи ум од тебе одцурався (VI, 159)
10. Ти з лицарства глузд потеряв (V, 75)
11. Ізбий Енея з пантелику (I, 6)

„Прибирати способу, розуму (хитрувати, мудрувати)“

1. Еней тут зараз взяв догадку (IV, 63)
2. А лучче, якби в ум ти взяв (VI, 121)
3. Веліла швидше умудриться,
На всякі хитрості пуститься (VI, 127)
4. І в голові так коверзнула,
Щоб зараз учинить ярміс (II, 41)
5. А мудрі звід щоб не знімали (III, 74)
6. Сам чорт заліз в його кабак (V, 56)
7. Як ось і сердобольна мати
Енею хукнула в кабак (VI, 146)

„Утруднене думання“

1. Як хвиля хвилю проганяла,
Так думка думку пошибала (VI, 2)
2. І голови собі не чухай (III, 7)
3. Терявся в думках молодець (V, 1)
4. Тепер не приберу більш глузду,
Як тут сих поселить прочан (VI, 102)
5. Об миленькій своїй дитині
Водив по мізку коверзу (III, 127)
6. Сього Анхізу не бажалось,
.....
І в голову йому не клалось (III, 140)
7. Вергілій, бач, не нам був рівня,
А видно, що начухав тім'я,
Поки дрібненько описав (IV, 150)
8. Тут думу довгую держали (IV, 90)

„Плакати, журитися“

1. Разів із п'ять перевернувся,
Трохи не попустив і сліз (II, 67)

2. Од жалю сльози попускали (V, 109)
3. Слізьми троянці облилися (I, 10)
4. Слізьми гіркими обливались (III, 140)
5. Сама з царицею горювала

І хлипала собі в кулак (I, 63)

6. Хоть він за нею і журився
І світом цілий день нудився (I, 51)
7. І тяжке горе з серця спало (IV, 7)
8. І в смуток дуже не вдавайся (V, 6)
9. В напасть, — сказала, — не вдавайся (VI, 123)

„Витримка, хоробрість“

1. Він не давав нікому спуску (IV, 129)
2. Для бою їх спіткав прасунок (V, 72)
3. Зевес! — ні усом не моргнеш (II, 52)
4. І зятялись, хоть вон із шкури,
Енеєві дочки не дасть (IV, 111)
5. Жінок своїх що не держали
В руках, а волю їм дали (III, 75)
6. (Лавися) І все ходила павичом (IV, 21)
7. Собою страху всім задав (II, 22)
8. Рутульці бісом увивались (V, 122)
9. Мезентій їх тіснить, зжимає,
На чинш нікого не пускає (V, 38)

„Страх, переляк“

1. Дрижав од страху і трусився,
Холодний лився з його піт (II, 67)
2. Сівіллу тут замордувало
І очі на лоб позганяло,
І дибом волос став сідий (III, 18)
3. І Турна взяв великий страх (VI, 165)
4. Юнону взяв великий жах (I, 4)
5. Тепер він берега пустився (IV, 153)
6. І серце стало кулішем (V, 101)

„Галас, шум“

1. І разні пісні підняли (V, 66)
2. Всі веремію підняли (III, 7)
3. Оці то галас ісправляли (III, 83)
4. Рутульці галас підняли (VI, 167)
5. Ревуть, все дном наверх вертять (VI, 139)

„Сильне почуття, напруження“

1. Венеру за виски хватило (II, 32)
2. Завійниці од неї вхопить (IV, 22)
3. Енея за живіт бере (I, 10)
4. Троянці нап'яли всі жили (V, 122)
5. Нап'явсь в погонь зо всіх гужей (VI, 141)
6. ... Турн аж поморгав плечем (VI, 119)

„Лайка“

1. Квилять; брат брата в батька луплять (V, 116)
2. Досталось родичам сердешним (III, 60)
3. Но баба зараз розлучила,
Енею в батька загвоздила (III, 59)
4. Олімпських шпетив на всю губу (II, 51)
5. І до того вас укараю,
Що пасти будете свинею (VI, 2)
6. І що такеє Турн за свято (VI, 9)
7. Хіба ріжна ти захотів (I, 55)
8. Я хутко, миттю постараюсь
В трістя його к чортам загнать (I, 8)

„Збити пиху, хвастатися“

1. І за гріхи їм носа втруть (III, 95)
2. Либонь достались од пендосів,
Що в Трої нам утерли носів (IV, 50)
3. І ратник всякий губу дув (IV, 100)
4. От з Діомидом ви носились (VI, 101)
5. Не всім успіли морду втерть (III, 99)

„Кокетування, залицяння“

1. І корчив різні милі види (V, 27)
2. Робили з Турном шури-мури (IV, 111)
3. І скалили біленькі зуби (III, 86)
4. Цілує, гладить, ласкотить
І всі сугасти розшрубуює (V, 29)
5. Полюбиться їй він мосці
І буде бісики пускать (I, 18)
6. Де ваш Еней — жіночий празник?
Пряде з бабами набальдашник! (V, 44)
7. І в гречку деколи скакали (III, 75)
8. До тебе всі лапки мостять (VI, 60)

„Пияцтво, наслідки його“

1. Топив печаль в питейнім морі (V, 47)
2. Сей, сидя на кормі, хитався,
По саме нільзя нахлестався (II, 74)
3. Тягли, поки була охота,
Що деякий і хвіст надув (IV, 30)
4. Мислите по землі писав (II, 16)
5. І так, питейним підкрєпившись (V, 40)
6. Тягли тут пінненьку троянці,
Черкали добре назахват (II, 18)
7. Нанали з хмелю перелого (II, 16)

„Перед вести, верховодити“

1. Перед же вів сам пан Еней (V, 40)
2. Підверне всіх собі під спід (III, 138)
3. Побачим, — візьметь-то чия (II, 35)
4. Нехай лиш Турн, що верховодить
І всіх панів за кирпи водить (VI, 105)

5. Що розказать — йому вже дати (II, 60)
6. І зараз дам себе вам знать (VI, 18)

„Пожадливість, охота“

1. А зараз всі і потаскались,
Чого хотілося, шукать,
.....
Якому молодиці, дівки,
Оскому щоб з зубів зігнать (III, 6)
2. (Троянки) Лиш слинку з голоду ковтали (II, 44)

„Непритомність“

1. І очі ясні соловіди (II, 38)
2. Білки під лоб — і світ померк (V, 25)
3. Амата стала не своя (IV, 65)
4. Що й досі слухає чмелів (I, 16)
5. Чмелів довгенько дуже слухав (II, 38)

„Близько, далеко“

1. І куди очі почухрав (I, 2)
2. І скільки оком скинеш поля,
Скрізь геть настрою городів (IV, 18)
3. От Тібр перед носом у нас (IV, 17)

„Брати до уваги“

1. Венера те собі на ус (V, 26)
2. (Дідона) І все на ус собі мотала (I, 52)
3. Еней наш насторочив уха (III, 137)
4. Пустивсь Еней слідити Турна
І дума з ока не спустить (VI, 142)
5. Мовчіть! роти пороззявляйте (VI, 19)

„Здивування“

1. Поставить рогом ясні очі (IV, 22)
2. Як вість така дійшла до няньки,
То очі ви'яла, як баньки (IV, 79)
3. Роти свої пороззявляли (III, 116)
4. На нього всі баньки п'ялили (VI, 155)
5. І очі на лоби п'яли (III, 116)

„Покарання, загроза“

1. Тобі там буде не до чмиги (III, 25)
2. На ласку послі не понадься (I, 8)
3. Я всіх поставлю вверх ногами (IV, 71)
4. (Енея) В три вирви вигнали відтіль (I, 23)

„Зазіхати на чуже“

1. Геть, геть — і царство за чуб взяти (IV, 23)
2. Чужим пустився промишлять (III, 82)
3. Які ж ізроду не женились
Та по чужим куткам живились (III, 72)

4. Еней в Олімпі буде з нами
Живитись тими ж пирогами,
Які кажу пекти я вам (VI, 159)

„Повага“

1. Зевес їй оддавав повагу (V, 60)
2. Та й видно, що не був в зневазі (IV, 121)

„Мати хист“

1. Ізмолоду була не промах (V, 60)
2. Хто мав к чому яку кебету (III, 7)

„Симпатизувати, стати в пригоду комусь“

1. Я в парубках кохаюсь сих (II, 34)
2. За ним, бач, тягне і Амата (IV, 68)
3. Царівні буде він в пригоду (IV, 48)
4. Вони послужать вам в пригоду (V, 38)

„Увійти в силу“

1. Заздалегідь було змовлялись,
.....
Поки лапок не розіслав (VI, 101)

„Хабарництво, лихварство“

1. Се, що проценту не лупили (III, 124)
2. Та тільки грошики лупили (III, 73)
3. Щоб грошей більше улунити (IV, 3)

„Ворожба“

1. Еней пустив на нас ману (I, 23)
2. Кому чи трясцю одігнати,
Од заушниць чи пошептати,
Або і волос ізігнать;
Шепчу — уроки проганяю,
Переполохи виливаю,
Гадюк умію замовлять (III, 16)
3. Умів і трясцю одшептати,
І кров християнську замовляти,
І добре знав греблі гатить (II, 59)
4. Не ворожили б на бобах (III, 91)

„(Не) запримітити“

1. Повік тобі дадуться знати (III, 25)
2. Сіцилія, земля багата,
Вона мені щось по знаку (II, 5)
3. ... довго буде вам втямки (VI, 3)

„Невдячність“

1. Нагріла в пазусі гадюку,
.....
Послала пуховик свині (I, 53)

„Невитриманість“

1. Богині в гніві також баби
І також на утори слабі (VI, 17)

„Дивитися“

1. Хоть хто на неї ненароком
Закине молодецьким оком (IV, 21)
2. (Зевес) І кинув в Карфагену оком (I, 43)

„Робити різні штуки, витівати“

1. Таку Юнона зливши кулю (VI, 70)
2. Но мавка хитрая Ютурна
І тут найшлася кулю злить (VI, 142)

„Ощадливість“

1. На гроші там не козиряли (IV, 19)
2. І грошників таки бряжчало (IV, 24)

„Зазнати неудачі“

1. Турн, облизня в бою піймавши (VI, 119)
2. Венера, облизня піймавши (II, 30)

„Мати удачу“

1. Дідону мав він мов за жінку,
Убивши добру в неї грінку (I, 40)

„Не скористатися“

1. А він вам фігу показав (VI, 101)
2. Тоді від мене возьмеш чвирк (I, 8)

„Обмежити лихо“

1. Її злоба щоб окошилась
Хотя б на правнуках твоїх (III, 21)
2. Еней хотів, щоб окошилась
Біда і більш не продовжилась (II, 75)

„Безділля“

1. А доки в паці будеш гратись (V, 35)
2. Йон, мов в свинки грають їм (I, 15)
3. Сиділи, руки поскладавши (III, 117)

„Безсовісність“

1. Кривив душею для прибитку (III, 82)

„Помститися“

1. Клялися учинить одплату (VI, 52)

„Полегшити“

1. І льготи серцю трохи дасть (I, 60)

„Мовчання“

1. Ніхто з уст пари не пустив (IV, 94)

„Поминки“

1. Зробити поминки я хочу,
Поставити обід старцям (II, 11)

„Бити на сполох“

1. На гвалт у дзвони задзвонили (II, 50)

„Пропало“

1. Шкереберть к чорту все пішло (V, 50)

„З дитинства“

1. Авентій був розбійник з-пупку (IV, 124)

„Вірити“

1. Сього не майте за бридню (VI, 98)

„Надіти окуляри“

1. Очками кирпу осідлав (VI, 135)

„Перевернутися“

1. ... пан Талес шкереберть став (VI, 46)

„Судилося“

1. Но видно, що пану Тарасу
Написано так на роду (II, 75)

„Почати щось“

1. Отак оп'ять зірвали січу (VI, 131)

„Нерозбериха“

1. Все вмг зробилось кулішем (VI, 131)

„Нахабність“

1. А він і ноги розіклав (IV, 58)

„Настирливість“

1. Тут з мертвими ось не управляюсь,
Що так над шиєю стоять (III, 62)

„Не дозволяти самоволі“

1. Того б на одкуп не давали (III, 92)

„Ховатися“

1. В віконця з будок виглядали
І носа вон не виставляли (V, 52)

„Небажаний гість“

1. Якого чорта ви прийшли?
Вас треба хати холодити (III, 61)

„Втручання“

1. Ось тільки ніс туди посунь (III, 25)

„Слушність“

1. А що мої слова до діла (V, 6)
2. Чи се ж таки до діла робиш? (I, 49)

Ідіоми книжні (відсутні в попередніх гніздах)

1. І мировую тут зробили (VI, 87)
2. Сим сватовством нам мир даруєш (VI, 106)
3. Не можна, далєбі, злічити

.....

- І на папір сей положити (IV, 130)
4. Нехай князь милость сю явить (VI, 83)
5. Еней порядок учредив (V, 40)
6. Евандр і празник учредив (V, 21)
7. Він діло єсть руки твоєї (VI, 11)
8. Були щоб ідєські брусья цілі,
Нетліннії од рода в род (V, 64)
9. Позволь тіла убитой раті,
Як водиться, землі предати (VI, 83)
10. Зроблю лиш розпис іменам (VI, 144)
11. Послухай же, судьби єсть воля (VI, 121)
12. Еней Анхізович, сідайте,
Турбації не заживайте (V, 17)

Ідіоми військові

1. Трояни, вилазку зробивши (VI, 58)
2. Еней з Сівіллою пустились,
Щоб Прозерпіні честь оддать (III, 114)
3. Ушкварить як на калавур (IV, 108)
4. ... тих богів лишу чинів (VI, 5)
5. Був на часах я з Евріалом (V, 79)
6. Паллант по армії дежурив (V, 40)
7. Рушайте, як один, шульгой (VI, 36)
8. Венера по-драгуєньски сміло
К Зевесу в витяжку іде (VI, 7)
9. А потім смерть до артикулу
Ім воздала косою честь (III, 45)

Огляд наведеного матеріалу і безпосереднє враження, яке він справляє, переконують у тому, що абсолютно переважаюча кількість ідіоматичних висловів у поемі гармонійно добрана у згоді з її бурлескним жанром і обраною автором маскою оповідача. Це звороти підкреслено „низького“ стилю, здебільшого терпко-грубуваті, подекуди з міцним нальотом вульгарності („мордаси втерть“, „в собаку ристь побіг“ і багато інших). Всі вони мають одну спільну, яскраво виражену настанову — насмішити читача. Доцільно зосередитися спочатку на характеристичі окремих тематичних гнізд

ідіом, насамперед тих, що відзначаються значною кількістю синонімічних зворотів у них.

Особливо вражає обсяг тематичного гнізда „бити“. Якщо додати до цього ще однослівні синоніми до цього ж поняття, розсіпані теж досить рясно в поемі (ло к ш и т и, з а ц і д и т и, т о в к т и, п о р о т и, ч у б и т и, т а с у в а т и, с к у б т и, п о т р о ш и т и і багато інших), то можна подивуватися, скільки конкретних відтінків, з яких складається загальне поняття „бити“, спостеріг автор „Енеїди“ і спромігся їх виразити словами і зворотами одного тільки „низького“ стилю. Звичайно, на допомогу стала йому тут, як і завжди, народна мова, бо в народній мові поняття „бити“ справді виражається безліччю образно-емоційних синонімів жартівливо-глузливого змісту.

Нетрудно помітити, вивчаючи дане тематичне гніздо, що його надзвичайний обсяг природно пояснюється змістом бурлескної поеми, в якій бійка посідає значне місце не тільки в військових злигоднях троянців, а й у жартівливо висміяному побуті богів, героїв і простої маси, кого б в їх особі не зображав автор, одверто чи в натяках. Внадає також в око, що ідіоми цього гнізда є невід'ємними компонентами художніх образів поеми в бурлескній трактовці їх. В цій ролі використовує їх поет постійно, від чого образи набувають виняткової життєвості, пластичності, гумористичної соковитості в народному дусі. Вони і композиційно виявляються прекрасним засобом зниження, „опрощування“ образів богів і героїв, самі імена яких є апперцепцією для антитетичних зіставлень цих образів з міфологічними „високими“ образами. В цілому ж вони сприяють локалізації сюжетної схеми героїчної Вергілійової поеми рамками земного буденного побуту, точніше, українського національного побуту, і виявляються разом з іншими прийомами вдячним засобом „перелицьовування“ чужонаціональної і контрастної за стилем класичної поеми.

Досить навести кілька прикладів, щоб зрозуміти ці стилістичні функції ідіом, напр., у змалюванні персонажів поеми, в характеристиці їх з боку автора і взаємних характеристиках персонажа персонажем в їх діалогах і монологах. Ось штрихи комізму в образах богів, які в перелицьованому вигляді виявляються не менш задиркуватими забіяками, ніж звичайні смертні. Таким, насамперед, є „батько богів“ — Зевс-громовержець. Грізну міфологічну властивість Зевса автор „Енеїди“ перелицьовував у нестримну розгнуданість звичайного необтесаного самодура, що дуже скидається на хutorного пана. — розгнуданість, що виявляється найчастіше в лайливих погрозах побити винних богів і героїв. Тому в лексиконі „шефа“ богів помітне місце посідають слова і ідіоми на означення поняття „бити“. Так, він спиняє богів від втручання в герць Дареса — Ентелла, загрожуючи:

Мовчіть!.. чого ви задрочились?

Я дам вам зараз тришия (II, 35)

Розпікаючи „богів, богинь і півбогів“ за їх „поступки всі небожі“, Юпітер попереджує, що непоправних він „із неба поспихає“, що вони „пасти будуть свиней“; звертаючись же спеціально до жіночої половини Олімпа, обіцяє по-батьківськи провчити грайливих богинь:

А вам, олімпські зубоскалки,
Моргухи, дзиги, фіглярки,
Березові дам припарки (VI, 3)

Неперевершеною гуморескою є ідіома „бити“ в устах того ж розлюченого Юпітера на адресу невгамовної Юнони, що втручається у вирішальний двобій Енея і Турна:

Чи хочеш, щоб тобі я дав
По пані старій блискавками (VI, 159)

Прозорий евфемістичний вульгаризм „по пані старій“ з додатком назви караючого інструменту „блискавками“ (міфологічний атрибут Юпітера) — все це — яскраві бризки невимушеного, здорового гумору.

Комізм образу зливається тут з мовним комізмом, від чого образ „бога богів“, персоніфікований по подобию задирливого грубіяна, асоціюється з буденним побутом і стає рельєфно вирізьбленим у своїй перелицьованій гумористичній інтерпретації.

Наведені ілюстрації ідіом у мові Зевса, взяті лише з одного семантичного гнізда „бити“, звичайно, є тільки атомним зернятком в цілій композиції образу (повна мовна характеристика цього персонажа складається з сукупності всіх мовних засобів, використаних поетом), але й ці ілюстрації підтверджують незаперечну роль ідіом як компонентів у створенні художніх образів „Енеїди“.

В цьому ж плані ідіоми до поняття „бити“ вживаються в мові інших персонажів поеми. Порівняй також в авторській мові при зображенні відповідних епізодів:

• Як до Турна примостився,
То зїздив добре по зубах (V, 124)

Дарес од страху оправлявся
І до Ентелла підбирався,
Цибульки б дать йому під ніс (II, 37)

На Турна скоса поглядає
І на рутульців наступає
Пошупать ребер і боків (VI, 40)

Ось привезли і малювання
Роботи первішних майстрів,
.....

Патрети всіх богатирів:
Як Олександр цареві Пору
Давав із військом добру хльору (IV, 40)

(Тут оте прозаїчне „давав хльору“ особливо комічне, викликаючи контрастну „низьку“ асоціацію до цих світових історичних імен і відомої історичної битви).

Як видно з раніше наведеного складу синонімічних ідіом до поняття „бити“, більшість їх має конкретно-образний і перифрастичний характер.

Ідіоми до поняття „бити“, як і інші, поет часто використовує разом з усякими іншими „низькими“ лексико-фразеологічними елементами, змішуючи їх з високостильними або емоційно-нейтральними висловами. Цей взагалі улюблений ним прийом змішування різностильних словесних

елементів і в цьому випадку поглиблює чисто мовний гумор, і без того закладений в самих ідіомах. Наприклад:

Так пан Еней наш знярякався,
Щоб дружби Турну доказать;
Напасть на ворогів збирався,
Зненацька копити їм дать (V, 46) — і ін.

Варт відзначити, що у вживанні ідіом цього гнізда відображається і другий улюблений автором спосіб посилення комічного ефекту — ампліфікація споріднених за змістом слів і зворотів, навмисне нагромадження їх, що спричиняється до емоційно-образної сугестії комізму.

Порівняй монолог Дареса:

Гей, хто зі мною виїде битись,
Покуштувати стусанів?
Мазкою хоче хто умитись?
Кому не жаль своїх зубів?
А нуте, нуте, йдіте швидше,
Сюди на кулаки лиш ближче!
Я бебехів вам насаджу;
На очі вставляю окуляри,
Сюди, поганці-бакаляри,
Я всякому лоб розміжжу" (II, 21).

Звернемо ще увагу на образність і відповідне емоційне забарвлення абсолютної більшості цих ідіом. В цьому власне і полягає „секрет“ їх оригінальної, безхитрісної, але міцної гумористичності, властивої взагалі народним дотепам.

В цьому відношенні дані ідіоми, як і ідіоми інших гнізд, являють собою своєрідні тропи. Особливо багато серед них метафор і метонімій в широкому розумінні. Порівняй:

Метафори:

І владсть твою собі присвоять,
І всім дадуть нам киселя (V, 65)
Зімну всього я на кабаку (III, 26)
Ізміг врага в яєшню зм'яти (VI, 128)
І перцю дам йому і маку (IV, 53)
Хіба б уже та не Юнона,
Щоб не вказала макогона (I, 16)
Напасть на ворогів зібрався,
Зненацька копити їм дать (V, 46)
Задай ти добре всім похмілля (IV, 62)
Троянці з біглими змішались
І завдавали всім сто лих (VI, 116)

Метонімії:

Я бебехів вам насаджу,
На очі вставляю окуляри (II, 21)

... зїздив добре по зубах (V, 124)

... всіх за все по спині стриг (VI, 24)

Я вам потиличника дам (III, 62)

І може той пори дождався,
Щоб хто і ребра полічив (III, 105)

І знай всім наминає парші,
Чуприну всякому скубе (IV, 13)

Щоб і сьому мордаси втерть (IV, 72)

Окремо треба вказати на випадки іронії:

Вона без всякого обману
Робила грішним добру шану (III, 112)

І добре так його уладив,
Що сей вильнув наверх денцем (VI, 41)

Метафори і метонімії, як бачимо, характеризуються здебільшого уречевленою конкретністю, оскільки в їх структуру входять назви суто буденних речей і явищ, що самі по собі не мають ніякого відношення до поняття „бити“. Див. в метафорах, напр., слова з кухонної обихідки (кисіль, цибуля, яєшня, перець, мак, макогін), часто вживане „кабака“, слова з жанрових побутових сцен (похмілля) тощо. В метоніміях це частіше назви частини тіла і нутрощів: бебехи, зуби, спина, „пані стара“, ребра, чуприна, „мордаси“ і т. ін. Сам лексичний склад відповідних ідіом, таким чином, навмисно знижений. Метафоризація цих конкретно-буденних слів досягається, як правило, поєднанням їх з дієсловами (особливо часто з „дати“, „задати“), внаслідок чого утворюється кожного разу нова ідіома до поняття „бити“, причому метафоризацією власне і досягається тут комічного ефекту.

Помітну групу ідіом з цим же значенням становлять звороти, в структуру яких входять слова, які вже самі по собі в тій чи іншій мірі заховують поняття „бити“ (напр., тришия, накарпас, ляпас, прочухан, перечос, перегон, хльора, халазія, затьор). Ці лексеми теж явно низькостильні, жартівливі або глузливі, що підкреслюється і їх морфологічною будовою. Вони самі по собі є метафоризацією поняття „бити“, але в сполученні з дієсловом (найчастіше теж з „дати“, „задати“) вони утворюють більш прозору розгорнену метафору з тим же значенням і набувають підкресленішого комізму. Наприклад:

Дали нам греки прочухана (I, 23)

І всім давала тришия (IV, 65)

Панам, підпанкам і слугам
Давали в пеклі добру хльору (III, 73)

... були готові

Рутульцям перегону дати (V, 107)

Нептун з Еолом з перепросу
Д а л и т а к о г о п е р е ч о с у (VI, 10)

А т а к ж е п а н у Г е л е н о р у
С м е р т е л ь н о г о д а л и з а т ь о р у (V, 125) — і т. ін.

Якщо ідіоми першого типу заховують в собі переважно зорові, смакові і подібні образи, то ідіоми другого типу базуються на моторних образах. Важко сказати, які з них створюють більш комічний ефект.

В обох випадках цей ефект, безперечно, буває сильніший, коли в структуру одіоми входять не безбарвне дієслово „дати“, „задати“, як своєрідна зв'язка при другому члені ідіоми з конкретно-видовим значенням, а інше дієслово, з більш експресивною виразністю. Це, очевидно, іноді відчуває і сам автор.

Порівняй:

Діждався і зо всього розгона
Вліпив такого макогона (VI, 46)

Хіба б уже та не Ювона,
Щоб не вказала макогона (I, 16)

Справді, при заміні підкреслених дієслів дієсловом „дати“ ідіоми втратили б певну долю образності, а відтак і певну долю емоційно-комічного забарвлення.

Всі інші ідіоми до поняття „бити“ в основному можна звести до розібраних тут двох типів, тому спеціально на них не зупиняюсь.

Цікаво додати, що деякі ідіоми цього гнізда, напр., „дати перцю“, „дати затьору“, автор в пемі повторює кілька разів, ніби підкреслюючи особливу до них „симпатию“ (це ж може свідчити, навпаки, про вживання їх як трафаретів, коли творча пам'ять поета затруднялася підшукати свіжіший, оригінальніший вислів). Правда, таких ідіом дуже небагато, і повторно вживаються вони не більше як двічі-тричі протягом всієї поеми. Для Котляревського характерне якраз протилежне явище — невичерпне багатство і різноманітність ідіоматичних висловів, що уможлиблює йому уникати повторення тотожних зворотів, добирати щоразу все нові й нові. Поет ніби гантує словесну тканину різнокольоровими фарбами і сам зачаровується тими можливостями вираження, які закладені в живій народній мові.

Змістовою стороною ідіоми досліджуваного гнізда, як це видно з наведеного матеріалу, влітаються гармонійно в національний колорит всієї поеми.

Дуже мало серед них ідіом, що є авторськими тропами („робила шану“, „порівняти плеча“), хоч і вони можуть бути народними; одиничні ідіоми, очевидно, російського походження („з'їздити по зубах“), хоч вони можуть бути спільними для обох мов. Деякі ідіоми для сучасного читача втратили свою конкретну наочність в зв'язку з архаїчністю їх складових лексем (х л ь о р а, х а л а з і я, с у б і т к а, н а к а р п а с, т и ч о к тощо), первісне значення яких стушувалось.

Все сказане про ідіоми до поняття „бити“ в основному стосується також ідіом до поняття „іти-тікати“. Синонімічне гніздо цих ідіом, правда, бідніше попереднього (певно, таке становище в народній мові),

але досить рясне, особливо коли врахувати, що відносна нечисленність ідіом цього роду щедро надолужується однослівними синонімами до цього ж поняття, здебільшого конкретно-образними, яскраво-емоційними (волочитися, уплітати, перевалитися, задробити, убратися, шатнутися, швендіяти, чвалати, шлятися, летіти, нестися, плентатися, слонятися, чвалати, чвалати, пороснути, попхатися, чухрати, черкнути, чемчикувати, ганяти, брести, мандрувати тощо). Знов таки, очевидно, таке становище маємо і в народній мові.

З подальших ілюстрацій видно, що в змалюванні ситуацій і образів персонажів поеми ці ідіоми вживаються аналогічно ідіомам до поняття „бити“. Їх споріднює також суто підкреслена вульгаризована низькостильність і загальне жартівливо-глузливе емоційне забарвлення з тією ж настановою розмістити читача. Значна їх частина і структурним оформленням нагадує ідіоми до поняття „бити“. Спільне у них і джерело їх походження — буденна розмовно-побутова усна мова.

Важливіша інша деталь: якщо в уживанні ідіом до поняття „бити“ поет уникає повторення однієї і тієї ж ідіоми по кілька раз, то в другому випадку окремі ідіоми він повторює багато разів. Маю на увазі такі три ідіоми, як „тягу дати“, „драла дати“ і „рачки лізти“. Із 23 спостережених мною випадків уживання всіх ідіом до поняття „іти-тікати“ 6 припадає на „тягу дати“, 5 — на „драла дати“ і 3 на „рачки лізти“. Інші ідіоми цього синонімічного гнізда не повторюються.

Ідіоми „тягу дати“ і „дати драла“ ґрунтуються цілковито на моторному образі швидкого руху (момент швидкості більше підкреслений у „дати драла“), а утруднений, надто повільний рух асоціюється з пересуванням рака, образ якого прозирає в народному грубуватому прислівнику „рачки“. В структурі перших двох ідіом в тій же ролі маємо знайоме нам по ідіомах з гнізда „бити“ дієслово „дати“, що в поєднанні з незмінними формами дієслівного походження „тягу“ і „драла“, які самі по собі натякають на рух, утворює відповідні експресивні ідіоми до поняття „іти-тікати“. Воно може стояти як перед, так і після другого члена ідіоми. Порівняй з наведеними прикладами ще такі:

(Низ і Евріал) Да ли якраз до лісу т я г у (V, 97)

То драла врозтіч всі дали (II, 57)

Ці модифікації структури не змінюють стилістичної функції ідіом. Одностипною з розглянутими є одинична ідіома „дати дропака“ („Чимдуж дав відтіль дропака“ — II, 23). До них примикає іншого структурного оформлення ідіома в такому контексті:

Як кажуть, підбравши клунки,
Ану! Чим тьху навітїки драть (VI, 157),

комізм якої підсилюється отим вигуківим вульгаризмом „тьху“. Споріднена з нею ідіома-гіпербола в цих рядках:

За ним фрїгїйські воєводи
Що тьху навзаводи летять (VI, 139)

В двох ідіомах цього гнізда (неперифрастичних порівнюючи з іншими) комізм полягає у використанні по відношенню до осіб іменника „ристь“,

що звичайно означає швидкий рух собаки або коня, причому в одній з них комічний ефект посилюється вульгаризацією слова „ристь“ за допомогою означення „собачу“, а в другій — за допомогою яскраво експресивного „сишло“ в формі середнього роду, з відтінком жартівливої глузливості:

(Еней) З двора в собачуристь побіг (I, 58)

Троянство, знаєш, все голодне

Сишло ристю на той клик (IV, 28)

Іноді ідіоми на означення швидкого руху є ніби розшифрованою тут же вжитого однозначного з ними дієсловом і вводяться в текст як підрядні речення способу дії з відтінком гіперболізованої наслідковості.

Зазначені дієслова разом з цими наслідковими реченнями в сумі і становлять дані ідіоми. Порівняй:

(Сівілла) І так швиденько поспішала,

Еней не чув аж підошов (III, 52)

Такі ідіоми-синекдохи, як „п'ятами накивав“ і „во всі лопатки дунув“, не потребують коментарів: образна і емоційна сторона їх цілком наочна. Особливо оригінально-пластична з них перша; друга — російсько-го походження — не менш гумористично-динамічна.

Розглянемо ще кілька синонімічних гнізд ідіом, близьких до раніше розібраних, насамперед, своєю загальною яскраво-гумористичною, безжурною тональністю, що теж базуються в своєму складі переважно на „нижкій“ лексиці обихідної розмовно-побутової мови.

Варт зупинитися, напр., на ідіомах до поняття „базікати“, „брехати“. Щоб не повторюватися, доведеться обминути все, що випливає з аналізу попередніх гнізд ідіом і в певній мірі може бути прикладене і при тлумаченні ідіом даного гнізда. Відзначимо лише деякі своєрідні моменти.

Ядром цього гнізда є три варіанти російсько-українського „точити лясі“ — з походження метафоризації професіоналізму деревообробників „точити баяси“:

(Дідона) Точила всякій баяси

І підпускала разні лясі (I, 35)

І молодіці-цокотухи

Тут баяндраси понесли (I, 31),

які модифікують обидва члени ідіоми („баяси — лясі — баяндраси“, „точити — підпускати — понести“). Ця модифікація індивідуалізує кожний варіант ідіоми, надає різних відтінків їх спільному значенню, емоційно його увиразнює. В даному разі стереотипне повторення одного із цих варіантів і зовнішньо-стилістично спричинилось би до неприпустимої кострубатості, бо, як видно з позначок в дужках, ці ідіоми в першому прикладі є тавтологією, а другий приклад відділяється від них всього трьома строфами.

До цих ідіом структурно близькі дві неперифрастичні ідіоми в таких прикладах:

Чи брехеньки які сточити (III, 134)

Евандр точив гостям розкази (V, 21)

(Друга з них здається штучною і безбарвною).

З погляду гумористичності в українському народному дусі заслуговують уваги ці ідіоми:

І теревені-вені правиш (VI, 63)
Тут всяку всячину верзли (III, 108)
І річ таку їм уджигнув (VI, 75)

Комізм першої ідіоми полягає в сполученні беззмістовного набору звуків „теревені“ — традиційного народного символу „порожнього базікання“ — з досить абстрактним „правити“, що за своєю природою належить до слів поважного стилю. Сприяючою комізмові деталлю є епіфоричне „вені“, що підкреслює момент довготривалості базікання.

Той же зміст і жартівливість вкладається в другу ідіому тавтологічним „всяка всячина“ і глузливо-емоційним „верзли“ — традиційним народним синонімом до „говорити нісенітницю“.

В третій ідіомі комізм закладений в контрастному сполученні поняття „промови“, як серйозного акту говорення, з жартівливо-зневажливим „уджигнув“ — традиційним народним синонімом до „робити щось без пуття“, в якому і морфологічно відтіняється раптовість, непродуманість дії.

В цьому ж гнізді знаходимо відомі російські ідіоми в контекстах:

Як ось вернулись і назад
І чепухи нагородили (IV, 32)
І всім, бач, гонить ахінеї (VI, 27),

емоційно слабші за попередні (перша від частого вживання, друга через неясність етимології слова „ахінея“ книжного походження).

Звичайно, як і завжди, спостерігаються приклади ампліфікації, напр.:

І небилиці вимишляєш,
.....
На мене чорт-зна що плетеш (VI, 108);

див. ще наведене вище — I, 35.

Гніздо ідіом до поняття „збити пиху“ (чи „побити“ з тією ж метою) має фактично тільки 2 синонімічні ідіоми: „носа втерти“ (4 випадки) і „морду втерти“ (1 випадок). Обидві є поширеними в народній розмовній мові вульгаризмами. Такими їх бере і автор поеми для зображення ситуації або характеристики осіб, наприклад:

Либонь достались од пендосів,
Що в Трої нам утерли носів (IV, 50)
Не струсять нічийого гвалту
І носа хоть кому утруть (IV, 83).

Поняття „пишатися“ має свою традиційно-народну ідіому, див.:

І ратник всякий губу дув (IV, 100)

Всі вказані ідіоми є своєрідними синекдохами.

Яскраве жартівливо-вульгарне зафарблення має і невеличке гніздо синонімічних ідіом до поняття „дивуватися“. В ньому всього 3 синоніми: „поставить рогом очі“, „п'ялити очі (баньки)“, „роззявити рота“; з них „п'ялити очі (баньки)“ вживається тричі, інші — по одному разу. Цікаво відзначити зовнішньо-стилістичну деталь: паралель „очі — баньки“ ілюструє уважну роботу автора, що уникає стереотипного дублювання

„очі“ або „баньки“ навіть тоді, коли повторює ту саму ідіому в зовсім різних частинах поеми; порівняй:

На нього всі баньки п'ялили (VI, 155)

І очі на лоби п'яли (III, 116).

Наведені ідіоми є синекдохами, однотипними з ідіомами попереднього гнізда.

Знов констатуємо тут неодмінну наявність випадків ампліфікації:

Еней з Ягою розглядали
Всі дива там, які були,
Роти свої пороззявляли
І очі на лоби п'яли;
Поміж собою все зглядались,
Всьому дивились, осміхались,
Еней то цмокав, то свистав (III, 116)

(Дві підряд народні ідіоми до поняття „дивуватися“: „роти пороззявляли“ і „очі п'яли“, причому в першій підсилюючий тривалість і неорганізованість дії префікс „по“ надає ідіомі особливого гумористичного відтінку; тут же напромадження різних слів з тим же значенням).

Продовжуючи побіжний огляд ідіом з навмисною вульгарнуватістю в їх загальному жартівливо-глузливому емоційному зафарбленні, слід звернути ще увагу на синонімічні гнізда ідіом до таких понять, як „обезглуздити“ — „обезглуздити кого“; „невитриманість“, „сильний біль“ — „напруження“; „кокетування“; „пияцтво і його наслідки“; „лайка“.

В першому гнізді знаходимо декілька синонімічних ідіом. Із них 2 становлять власне модифікації: „напав дур“ — „одур взяв“ (знов підтверджується уникання автором стереотипного повторення ідіом) — народні персоналізації „божевілля“.

Із популярних в народі грубувато-фамільярних ідіом відзначимо „з плигу збити(ся)“ і „ізбити(ся) з пантелику“ в значенні „втратити розум“ — „позбавити розуму“.

Обидві, що б не означав „внутрішній“ їх образ, живаються в народній мові як традиційний дотеп. В такому ж фамільярному тоні вжито народний вислів „ум одцурався“ — гумористичний своєю оригінальною персоналізацією (пор. аналогічну примовку до чарки: „Прощай, розуме — завтра побачимось!“). Сюди ж належить і ідіома „попасти в дурні“ — комічне уособлене отожднення.

Прекрасною калькою російського вислову „ум за разум зашел“ є „глузд за розум завернув“, іронічне забарвлення якої, як і її російського прототипу, створюється тавтологією „глузд-розум“ і персоналізацією цього абстрактного поняття.

Інші ідіоми цього гнізда поширені в народній мові, але не відзначаються якимись властивостями, вартими уваги. Це „звести з ума“, „мізок закрутити“, „глузд потеряти“, „в умі помішатися“, „сам не свій зробився“. Прийом ампліфікації, як постійну настанову на логічну і гумористичну конденсацію, констатуємо і в даному разі, наприклад:

Еней од страху з плигу збився,
В умі сердега помішавсь
І зараз сам не свій зробивсь (II, 61)

Грубувато-жартівливі ідіоми використані і для передачі поняття „сильне почуття, дія або стан“. Так, стан афекту виражається ідіомами „за виски хватило“, „завійниця вхопить“, „за живіт бере“, пов'язаними з уявленням про хворобу в наслідок глибокого психічного потрясіння; з них дві останні — особливо експресивні тропи, часто вживані в селянській мові. Поняття надмірного напруження сили виражають дві ідіоми: „нап'яли всі жили“ і „нап'явся зо всіх гужей“. Друга емоційно міцніша, бо заховує в собі яскравий внутрішній образ баского щирого коня.

Прекрасною народною гуморескою є ідіома до поняття „невитриманість“, підкреслена мною в цьому прикладі:

Богині в гніві также баби
І также на утори слабї (VI, 17)

Незвичайне зіставлення богинь з „бабами“, оформлене простим реченням, де „богині“ є підметом, а „баби“ оригінальним іменним присудком, в поєднанні з підкресленою ідіомою викликає невимушений здоровий сміх. Повтор „также“ посилює комізм частково своєю ненародною, книжною формою. Ідіома формально є ніби другим однорядним іменним присудком, а семантично виражає спільну рису вдачі „богинь“ і „баб“, чим зовнішньо ніби виправдується авторське їх зіставлення. До речі, ідіома „на утори слабї“ є дотепна народна метафора до поняття „невитриманості“, зв'язана своїм походженням з прозаїчною бондарською професією. І вульгарне „баби“ і „на утори слабї“ автор використав як соковиті жартівливо-іронічні вислови, потрібні йому для образної оціночної характеристики богинь.

Ідіоматика поняття „пияцтво, його наслідки“ цілком природно забарвлена безжурним гумором.

З наявних в цьому гнізді ідіом варт відзначити старовинний, очевидно, бурсацький вислів „мисліте по землі писав“, зрозумілий книжно-освіченій людині, гумористичний смисл якого криється в комічному уподібненні тих зигзагів, які виробляють ноги п'яної людини, конфігурації букви М („мисліте“ в слов'янському алфавіті).

З народних ідіом, що виражають наслідки пияцтва, оригінальна метафорична „напали з хмелю перелоги“, яка дорівнює хоробливим наслідкам пияцтва до нестерпної муки породільниці.

Наслідок сп'яніння передається в формі підрядного наслідкового речення, де і є відповідна ідіома (див. підкреслене):

Тягли, поки була охота,
Що деякий і хвіст надув (IV, 30)

Морфологічна синекдоха „деякий“ чіткіше відтіняє гумористичний зміст ідіоми (до речі, Котляревський вживає цю ідіому для означення наслідку голоду; порівняй:

Не йди в дорогу без запасу,
Бо хвіст од голоду надмеш)

Поняття „напитися горілки“ виражають також ідіоми „топив печаль в питейнім морі“, „питейним підкрепитись“ — мабуть, російського

походження з побутового панського просторіччя. Перша становить дуже картинну метафору, в склад якої входить компонентом іронічно-гіперболічна метафоризація поняття „горілка“ („питейне море“). Поєднання цієї гіперболи з емоційно-контрастуючим „печаль“ збуджує усмішку. В другій ідіомі той же ефект створюється синонімом до слова „горілка“ в формі субстантивізованого прикметника і дієсловом „підкрепитись“ в значенні „відновити ослаблі сили“, але не їжею, як це натурально буває, а горілкою.

Російського просторічного походження є ідіома „по саме нільзя нахлеставсь“ — комічна гіпербола з субстантивізованим заперечним „нільзя“ і прозаїчно-низьким, але дуже експресивним синонімом до поняття „п и т и“ — „нахлеставсь“, що й утворюють вислів із значенням граничної межі сп'яніння.

Кілька слів треба сказати про лайливі ідіоми, так густо вкраплені не тільки в мову персонажів, а і в мову автора „Енеїди“. Їх терпка, солонцювата гумористичність в будь-якому контексті впливає з самої природи цих висловів на загальному фоні дріб'язковості, моральної низькопробності персонажів і їх побуту. Введені в поему ідіоми цього роду часто вживані в народній лайці, напр.:

... брат брата в батька луплять

Досталось родичам сердешним

(Сівілла) ... в батька за гвоздила

(Еней) Олімпських шпетив на всю губу

Наведені ідіоми є своєрідними вульгарними евфемізмами-натяками, які дозволяють дослівно не цитувати справжню нецензурну лайку. Комізм їх полягає в прозорості натяків на добре відому лайку, зв'язану здебільшого з іменами кровних родичів, нецензурність якої підкреслюється вульгаризмами „луплять“, „загвоздила“ або іронічним „досталось“. З тією ж метою синонім „лаяти“ („шпетив“) поширюється фразеологічним просторічним зворотом „на всю губу“, що гіперболізує нестриманість лайки.

Тут знаходимо і традиційно вживану в лайці образливу загрозу зробити когось свинячим пастухом („свиней пасти“), засновану на старому уявленні про образливість цієї професії.

Лайкою в прямому розумінні є ідіома „в трістя к чортам загнать“, бо саме слово „чорт“ в народі вживається як лайливе слово.

В контексті лайливого діалогу наче живо-вихопленим з уст розсердженої людини маємо такий оригінальний вислів:

І що таке є Турн за свято?,

в якому поняття неповаги до Турна переключено в релігійний календар і комічно вражає раптовістю такого аргументу, висловленого з запитальною інтонацією.

Лишаю без коментарів інші тематичні гнізда ідіом і одинично вжиті ідіоми, що емоційним колоритом і характером своєї образності належать до вищерозглянутих груп ідіом підкреслено низького, грубуватого змісту. Окремі з них особливо хвиські, дотепні, напр.: „насторочити уха“, „за кирпу водити“, (окулярами) „кирпу осідлати“, „нагріти в пазусі гадюку“, „послати пуховик свині“, „хати холодити“, „розікласти ноги“, „в паці грати“, „над шиєю стояти“, (розбійник) „з-пупку“, „бути не до чмиги“.

„вигнати в три вирви“, „живитися по чужих кутках“, „слухати чмелів“, „веремію підняти“, „защморгом дивитися“, „бісом дихати“, „зубами клацати“, „козиряти на гроші“, „убити грінку“ і ін.

Прокоментую ще тільки ідіоми до поняття „залицятися, кокетувати“.

Майже всі вони народного походження і відповідно до своєї семантики сповнені грайливості, пікантності, іноді вульгарної сальності, непристойності. Пор. жартівливо-каламбурне „робити шури-мури“ (комізм — у трі словами „шури“-„мури“, що становлять народне переінакшення іншомовних слів з узвичаєним за ними значенням „залицяння“); синекдоху „скалити зуби“ (двічі в гнізді; комізм у характері зовнішнього вияву кокетування); метафору „бісики пускати“ (комізм в незвичайному уособленні засобів любовного причарування в образі „бісенят“, що ніби замість міфологічної стріли амура пускаються в серце коханого-ної) (звичайно, поряд з ідіомою тій же гумористичній настанові служить і контекст, див. у даному разі:

Полюбиться їй він мосці
І буде бісики пускати...

де величальне титулування — полонізм „їй мосці“ — в поєднанні з фарсом „бісики пускати“ освіжує і зміцнює комізм цієї народної ідіоми);

глузливе „жіночий празник“ по відношенню до облесника („обольстителя“) Енея (комізм в ототожненні бахура з явищем церковного порядку); славнозвісну метафору „скакати в гречку“ (в основі комізму — певне порнографічне уявлення);

аналогічне попередньому, тільки назовні ще непристойніше — „прясти набальдашник“ (з тією ж основою комізму);

граціозну синекдоху „лапки мостити“ (комізм, мабуть, криється в натяку на зовнішню поведінку людини чи істоти, що готується загарбати щось ласе);

просторічне „сустави розшрубуює“ (комізм в асоціації: любовні ласки — слюсарська майстерність).

Від наведених ідіом відрізняється штучний недолугий вислів „корчоти милі види“ (очевидно, запозичений з російського книжного джерела).

До ідіом з мішаною (комічною, поважною, „нейтральною“) тональністю належать ідіоми із значенням „утрудене думання“:

„думка думку пошибає“ (поважний зворот в стилі історичної думи в поширеному порівнянні:

Як хвиля хвилю проганяла,
Так думка думку пошибала...

— з відомого поважно-філософічного початку V частини поеми, 2 строфа, де перші 5 строф взагалі випадають з стилю бурлеску);

„не приберу глуду“, „в голові не клась“ (неперифрастичний і перифрастичний вислови „нейтрального“, неемоційного характеру, вживані звичайно в байдужій спокійній розмовній мові, як машинальні трафарети);

„чухати голову“, „начухати тім'я“ — метонімічні вислови фамільярно-іронічного змісту (комізм — у вираженні зовнішньої ознаки „тугого“, утрудненого думання, у доборі лексично-низького „чухати“).

На штучній авторській ідіомі „водити по мізку коверзу“ не варт зупинятися.

Строкатою щодо емоційних фарб є також ідіоматика поняття „умирати“:

„не топтати рясту“ — славнозвісна українська символізація уходу з життя (в основі — асоціація журного прощання з світом природи);

„трупом лягти“, „головою лягти“, „наложити головою“ — синекдохи урочистого або патетичного стилю (в народних піснях і думках);

зовні споріднена з ними, але з буденно-побутовим забарвленням (не гумористичним) ідіома „пропасти з головами“.

В цьому ж гнізді зустрічається ряд соковито-образних зворотів підкреслено низького стилю:

„вильнути наверх денцем“ (комізм — в асоціації раптової смерті від сильного удару, внаслідок чого померлий перевернувся, як відро в воді перевертається догори дном);

„дутеля з їсти“ — відома народна ідіома, комізм якої полягає в асоціації: залишений світ не потрібен померлому, як не потрібен живому порожній горіх;

„зігнути зуби“ — вульгаризм в застосуванні до семантично овіяного смутком поняття „умерти“;

„за Стіксом чхати“ — дотепна авторська гумореска, в основі якої лежить комізм незвичайної ситуації (чхання, досадна прозаїчна деталь земного побуту в царстві мертвих), підсилений лексичною антитетичністю назви міфологічної річки і прозаїзму „чхати“.

Проілюструю ще одне різностильне в образно-емоційному відношенні синонімічне гніздо ідіом до поняття „зазнати біди, клопоту“, „набратися біди, клопоту“ (див. стор. 51, № 18, 19). Порівняй серед них ідіому з „серйозним“ забарвленням: „готувати шиї до ярма“ (другий варіант — „дати шиї в кандали кувать“). Символи неволі — „ярмо“, „кандали“ — широко відомі в народній творчості.

В цілому ідіома становить традиційну синекдоху, насичену глибоким соціальним змістом.

Споріднена з попередньою своєю тональністю ідіома „зла доля насяде“ — популярна в народі алегорія нещастя з постійним епітетом „доля“, в цьому разі — „злой“.

Близькі до попередніх ідіоми: „набратися сто лих“, „лучилася пеня“ (варіант — „лучилася невсипуща“), „гнутися в дугу“ — дві традиційні народні алегорії і одна не менш традиційна метафора на значення „біди, нещастя“, більш образна, ніж відзначені алегорії. Всі вони частіше властиві буденнопобутовій мові, хоч і не мають обов'язкового гумористичного відтінку.

Такий відтінок можуть мати ідіоми „насяде клопіт“, „попасти між старці“, бо поняття „клопіт“ пов'язане з уявленням про повсякденний побутовий дріб'язок, тоді як „доля“ не має цього „низького“ забарвлення (пор. єдність структури ідіом „насяде доля“ — „насяде клопіт“, зв'язану з спільністю першого члена, персоніфікуючого „біду“ і „клопіт“); „попасти між старці“ заховує мотив комічного завдяки картинності імовірної жанрової побутової сцени, згаданої в ідіомі.

Розмовно-буденною з дещо жартівливо-фамільярним відтінком є авторська ідіома „прийде узлом до чогось“ — традиційна алегорія складної заплутаності, безвихідності становища (символ — „вузол“).

Легко-іронічне, але не вульгарне забарвлення мають ідіоми „не знати, на яку ступити“, „не в ту попасти“, „на слизьку попасти“, „на лід посади-

ти“, „жизнь солона“ — популярні звороти в розмовно-побутовій народній мові. Перші три з них — еліпси: традиційно пропускається легко згадуване „нога“, „путь“ (це останнє, згідно з народною морфологією, жін. р., що стверджується відповідними формами субстантивізованого займенника і прикметника). Комічне в них полягає в уявленні дражливій ситуації людини, що непевно вибирає, на яку ногу стати, або потрапляє на непотрібну стежку, або безпорадно ковзається на слизькому. „На лід посадити“ викликає усмішку теж в зв'язку з уявлюваною імовірною ситуацією і асоціацією: від неудачі так неприємно, як неприємно сидіти на кризі. Ідіома „жизнь солона“ забарвлена гіркою іронією, що базується на зниженні високого поняття „життя“ (такий саме відтінок надається йому церковнослов'янським „жизнь“), поставленого рядом із словом „солона“, взятим із смакової сфери, пов'язаної з кухнею.

Із грубувато-просторічних ідіом, узвичаєних в народній мові, відзначимо „в кулак трубити“, „іграти на зубах“ на означення безпорадності. Обидві — гумористичні метонімії; в першій комізм викликається асоціацією: що не вигадуй для порятунку, ефект буде такий же, як від дуття в кулак, а не в трубу; комізм другої ідіоми того ж сорту.

Нарешті, згадаємо ще просторічні вислови, вульгарнуваті перифрази „мати роботу“ (в значенні „азанати клопоту“: „Дідона ж мала раз роботу, Як з ним побігла на охоту“) і „попасти в зуби біди“. Перший виражає легку, фамільярну іронію, засновану на зіставленні якоїсь непевної пригоди, випадку з втомливою роботою, другий — співчутливо-іронічний — має це забарвлення через уподібнення абстрактного поняття „біда“ голодній звірюці.

На окремому місці треба поставити ідіоми, зв'язані з ворожінням, добре відомі мові забобонної селянської маси старих часів: „трясцю одігнати“, „од заушниць пошептати“, „трясцю одшептати“, „волос ізганяти“, „уроки проганяти“, „переполохи вилити“ і т. ін. Етнографічно-правдиві, в поемі вони вдало використані при змалюванні образів Сівілли, „упиря“ і „знахура“ Невтеса, покарання відьом у пеклі тощо. У відповідних контекстах всі ці ідіоми виконують гумористичну функцію.

Так само окремо треба виділити групу різносемантичних книжних ідіом і ідіом, зв'язаних з військовим побутом. З книжних ідіом нагадаю: „мир дарувати“, „на папір положити“, „милість явити“, „порядок учредити“, „празник учредити“, „діло руки твоєї“, (брусся) „нетлінні од рода в род“, „землі предати“, „зробити розпис іменам“, „не покаляти честь“, „судьби єсть воля“, „турбації не заживати“, „покорно прошу“, „в рідню вступити“.

Легко помітити, що за походженням ці ідіоми найчастіше зв'язані або з церковною мовою („нетлінні од рода в род“), або з офіційно-канцелярською, казенною („порядок учредив“, „зробити розпис іменам“), або з формулами панської побутової чемності, забарвленими книжністю, наemisно підкреслюючими відрубність панів від простонародної маси („покорно прошу“, „турбації не заживайте“).

Як в авторській мові, так і в мові персонажів вони, як правило, вживаються для створення „високого стилю“ в принагідних висловлюваннях. Але майже без винятку тут же в контексті розвінчується їх високостильність змішуванням з прозаїчно-низькими словами і зворотами (Котляревському постійно властивий цей прийом мовного гумору).

Порівняй:

Нехай оставить нас в свободі,
Нехай царівні дасть покой,
Нехай живе в своїй господі,
А щоб в Латію ні ногой.
А ти, Латине, всіх благіший,
Прибав Енею дар смачніший,
Йому Лавінію оддай.
Сим сватовством нам мир даруєш
І царства рани урятуєш;
Дочці ж з Енеєм буде рай (VI, 106).

Без коментарів нагадаю ідіоми, зв'язані з військовим побутом: „вилазку зробити“, „честь оддати“ (воздати)“, „ушкварить на калавур“ (жартівливо-народна модифікація), „лишити чинів“, „бути на часах“, „по армії дежурити“, „рушати шульгою“, „в витяжку іти“.

Не вважаючи за потрібне переобтяжувати увагу читача пунктуальним, всебічно-вичерпним оглядом і тлумаченням всіх до одного синонімічних гнізд ідіом, підкреслю тільки наявність серед залишеного без розгляду фразеологічного багатства цього роду значної кількості чудових своєю образністю, емоційністю і дотепністю різносемантичних висловів, напр.: „ні пари з уст“, „піймать облизня“, „не спускати з ока“, „мотати на ус“, „на чинш не пускати“, „ходити павичем“, „ні усом не моргнути“, „нудився світом“, „залити за шкуру сала“, „піднести з оцтом фіги“, „підпустити москаля“, „шкодити чужий садок“, „набрюїти біди“, „наварити киселя“, „наварити каші“, „пуститися в ледащо“, „звести ні на що“, „дати собі урізати носа“, „рогами лоб квітчати“, „бути в приданках“, „розпустити славу“, „бути втямки, по знаку“, „не давать на одкуп“, „зробилось кулішем“, „зірвать січу (почати)“, „мати кебету“, „дном наверх вертїти“, „слинку ковтати“, „піти до чорта на шабаш“, „душі пустився“, „фігу показати“, „берега пуститися“, „вибити до ноги“, „викоренити до тла“, „задати прасу“, „ворсу втерти“, „живцем в землі загромадити“, „послати в ад по раки“, „злігати в один ковток“ і т. ін.

Фразеологічне багатство „Енеїди“ не обмежується самими ідіоматичними висловами. Воно включає також прислів'я і приказки, різного роду усталені звороти тощо.

Але і на підставі розглянутої тут ідіоматики можна стверджувати народно-український характер і семантично-структурне багатство фразеології Котляревського, почерпнуте, безперечно, шляхом безпосереднього, живого спілкування поета з народом. Особливо цінні (вони, натурально, кількісно абсолютно переважають в поемі) ті фразеологічні засоби, що належать до бурлескного жанру. Так, значна частина гумористично насажених ідіом не тільки не застаріла до нашого часу, а, навпаки, повинна бути творчо використана, як добра спадщина, сучасним письменником-гумористом і публіцистом.

Idiomatic Expressions in Kotlyarevsky's "Aeneid"

(Contribution to the question of popular Ukrainian phraseology in the "Aeneid")

Summary

1. Popular phraseology, especially idiomatic expressions, play a prominent part among the linguistic means of humour, as used by Kotlyarevsky in his "Aeneid".

2. The poem is extremely rich in idioms. An incomplete calculation of idiomatic expressions has disclosed about 70 thematic groups, the majority consisting of a series of synonymic idioms (the richest in this respect is the group of "to beat" and some others).

3. The debased and substandard vocabulary is the chief medium of humouristic colouring.

4. These idioms, being mostly of a metaphoric and metonymic character, are expressive and picturesque in the highest degree.

5. They are used in the poem as components in depicting persons and comic situations, intensifying the national colouring of the work.

6. The idiomatical expressions which we find in the "Aeneid" might be used, to a great extent, in the modern Soviet literature as an effective means of humour and satire.

Т. В. Зайцева

Із студій над мовою Шевченкового „Кобзаря”

(Оформлення дієслівного присудка)

Однією з характерних рис Шевченкового синтаксису є перевага дієслова над іншими частинами мови, яка виявляється і в межах окремого твору і в розрізі всієї творчості — по лінії присудка — в абсолютній більшості присудків дієслівних проти присудків іменних. Для підтвердження цього положення можна навести такі цифрові дані: у вірші „Зійшлись, побрались, поєднались...” з 25-ти повнозначних слів 15 дієслова; в „Причинній”: дієслівних присудків до 200, іменних — тільки 19; в „Катерині” — понад 600 перших і 49 других; в „Єретику” дієслівних 230 і 30 іменних.

Але домінуюча роль дієслова виявляється не тільки в його кількісній перевазі над іншими частинами мови, а і в тій великій композиційній і конструктивній ролі, яку воно відіграє в створенні художніх образів. У Шевченка дуже мало дієслів тільки формальних — зв'язок, основна ж маса — слова повнозначні, що дуже часто є логічними і емоціональними центрами фрази.

Детальний аналіз мови поезій виявляє, як часто саме дієслова є засобом конкретизації образу, як часто, крім свого основного значення, вони виражають відтінки часові, просторові і т. п., які звичайно передаються іншими формами, насамперед прислівниками.

Насиченість фрази дієслівними присудками ми бачимо не тільки при розгортанні сюжету, не тільки в описах тих сцен, які справді насичені реальними діями, а і в змалюванні пейзажу, настроїв людини, навіть її зовнішнього портрета, тобто там, де дуже часто у інших письменників на перший план виступають іменні присудки, означення і номінативні речення.

Так, наприклад, саму відсутність руху поет змальовує дієсловами:

Заснули думи, серце спить,
І все заснуло...
(„Минають дні“, 349, I)

Або: І сонечко серед неба
Опинилось — стало,
Мов жених той молодую,
Землю оглядало.
(„Сліпий“, 282, I)

Цілком зрозуміло, що при такому виключному значенні дієслова автор особливо дбайливо підходив і до самого добору дієслів і до їх оформлення. У цій статті ми спробуємо показати ті різноманітні дієслівні форми, які використав поет в своїй творчості, і простежити ті значення, які він ними виражав.

Цей огляд почнемо ми з того, як автор вибирав форму часу. Найбільш поширений у „Кобзарі” час теперішній. Якщо у ліриці його можна по-

яснювати тим, що в тих поезіях автор виливає настрої даної хвилини, то в поемах, баладах і інших сюжетних творах теперішній час зумовлений іншими мотивами. У „Причинній“, „Катерині“, „Гайдамаках“, в сатирі „Сон“ і багатьох інших творах бачимо той тепер. ч., який завдяки своєму ефекту дістав поруч з назвою *praesens historicum* назву живописного, мальовничого, це та форма, яка робить читача, якщо не учасником, то безпосереднім свідком описуваного.

Але при всій своїй яскравості тепер. ч. не завжди задовольняє автора, бо він надто уповільнює оповідання, і через це ні один із більших творів не витримується послідовно в тепер. ч., а в нього обов'язково вводиться минулий час доконаних дієслів, форма, яка швидко рухає сюжет, найбільш динамічна з усіх дієслівних форм.

В Шевченкових творах дуже часто бачимо чергування двох названих часових планів, яке особливо поживляє оповідання. Переходячи від одного часу до іншого, автор не тільки уникає неминучої одноманітності, а увиразнює по закону контрастів семантику кожної з форм і досягає інших глибших ефектів, при чому різних, залежно від того, як саме поєднується тепер. і минул. час.

Так, наприклад, в „Катерині“, даючи весь основний матеріал в теперішньому часі і тим самим ніби ведучи читача поруч з Катериною з рідного села в далекий край, окремі епізоди автор змальовує в минулому часі. Створюється таке враження, немов автор підганяє і себе і читача, змушуючи проминути дещо, і це пропущене сам переказує.

Коли ж в основну тканину минулого часу автор потроху вкрапляє теперішній час, то створюється протилежне враження, ніби час затримується в своєму бігові. Ось чому форми тепер. ч. такі зручні для змалювання довгого чекання, безнадійності і взагалі повільного плину часу, особливо одноманітного. В такій функції бачимо тепер. ч. в поезіях „Сова“, „Варнак“, „Сліпий“ і багатьох інших. Наприклад:

Уже третій, і четвертий,
І п'ятий минає —
Не малий рік. А Степана
Немає, немає.

(„Сліпий“, 284, I)¹⁾

Докладніше зупинимось ще на одному, на нашу думку, дуже ефектному поєднанні форм тепер. ч. з формами минулого. Маємо на увазі кінець „Наймички“.

Підготовляючи розв'язку тяжкої родинної драми, автор змальовує напружене чекання Ганни і безпечний настрої Марка, коли той повертається додому. Переживання Ганни подано в драматичній формі, настрої Марка — в формі спокійного оповідання. Розповідаючи про його повернення, поет всіма засобами намагається відтворити Марків спокій. Тут і добір слів „не поспішає“, „співає“ і спокійний, повільний ритм вірша, інтонації переліку, симетрична побудова речень, постановка присудків в кінці рядка, нагромадження іменників з суто предметним значенням; цьому ж служить також і форма тепер. ч. усіх присудків цих речень. Відмінно від цього, са-

¹⁾ Усі цитати з „Кобзаря“ подано за виданням Академії Наук УРСР: Т а р а с Ш е в-
ч е н к о. Повне зібрання творів, 1939 р.

ма розв'язка — зустріч Марка з матір'ю — насичена дієсловами в минулому часі²⁾.

Крім динамічності і повільності, якими різняться між собою минулий і тепер. час, є між цими формами друга відмінність. Теперішній час краще передає інтенсивну дію. Не важко помітити, що Шевченко завжди переходить на тепер. час, описуючи афективний стан людини, стихію, природну і людську, і в цілому ряді інших випадків, коли хоче увиразнити саме силу дій. Наведемо кілька ілюстрацій цього:

А він подивився,
Та шпорами коня в боки.
„Чого ж утікаєш?
Хіба забув Катерину?
.“

А він коня поганяє,
Нібито й не бачить...
(„Катерина“, 43, I)

Максим ріже, а Ярема,
Не ріже — лютує:
З ножем в руках, на пожарах
І днює й ночує.
Не милує, не минає
Нігде ні одного...
(„Гайдамаки“, 137, I)

В деяких творах переміна одного часу на інший є зовнішнім показником сюжетного зламу, як бачимо це в невеликій поезії „У великдень на соломі“.

Бувають і інші причини для переходу від мин. ч. до теперішнього. Як відомо, форма тепер. ч., крім того значення, що дало їй назву, має і інший зміст, а саме: вона означає постійні явища, постійні процеси. Ось чому Шевченко використовує теперішній час для тих сентенцій, якими часто супроводить свою розповідь і які можна показати в багатьох творах. Наприклад:

Сиротині сонце світить
(Світить, та не гріє)...
(„Катерина“, 39, I)

Або: Диво дивнеє на світі
З тим серцем буває!
Увечері цурається,
Вранці забажає!
(„Титарівна“, 77, II).

Наведені сентенції стоять осторонь сюжетної лінії. Особливо ж цікаво, коли таке узагальнююче значення набуває якась конкретна сюжетна деталь і саме тому, що автор замінює минулий час оповідання часом теперішнім:

Ой привезли до прийому
Чуприни голити;
Усе дрібні, усе малі,
Все багатих діти.
Той каліка недоріка,
Той не вміє стати.
Той горбатий, той багатий,
Тих чотири в хаті.
Усі невлад, усіх назад,
В усіх доля мати,
А у вдови один син,
Та й той якраз під аршин.

(„Сова“, 233, I)

²⁾ За браком місця не цитуємо, а відсилаємо до названого твору.

Поруч із таким умотивованим чергуванням тепер. і мин. часу, яке викликається композицією і сюжетом і створює інколи дуже складне сплетіння різних часів на протязі твору, треба вказати на досить часте у Шевченка поплутання тих і других форм в описі одної сцени, одної події:

І заплакала Ярина,
Як мала дитина,
І крізь сльози промовляє:
„Покине!.. покине!..“
(„Сліпий“, 280, I)

Гуляє князь, гуляють гості
І покотились на помості...
(„Княжна“, 359, II)

Вдень лазила на смітниках,
Черепки збирала,
Примовляла, що синові
Гостинця ховала.
А уночі розхристана
І простоволоса
Селом ходить — то співає,
То страшно голосить.
(„Сова“, 236, I)

Таке поплутання зовсім нівелює значення часу. За спостереженням Виноградова, воно характерне для стилю карамзиністів, зустрічається і в ранніх творах Пушкіна, Шевченко ж не позбувся його до кінця своєї творчості.

Аналогічне явище спостерігаємо і при сполученнях головного речення з підрядним. Якщо дії, описувані обома реченнями, одночасні, то присудки їх повинні стояти в одному часі; у Шевченка інколи знаходимо розбіжність у формах часу і в таких випадках:

І він радіє,
Що наймичка його несла
В утробі праведную душу
За волю розп'ятого мужа.
(„Марія“, 293, II)

В межах самого тепер. часу Шевченко теж використовує ряд прийомів, щоб досягти найбільшої ефективності, не вводячи в фразу нових членів, і часто умілим добором форм створює лаконічну фразу. Найперше відзначимо поширене на протязі всього „Кобзаря“ вживання dokonаних дієслів у формі теперішнього часу поруч із дієсловами недоконаними. Таким способом особливо часто показується повторність дії. Для ілюстрації наведемо такий уривок:

І Ярина вийшла з хати
На світ божий глянуть, —
Ледве вийшла... усміхнеться,
То піде, то стане,
Розглядає, дивується...
(„Сліпий“, 282, I)

Крім того, теперішній час dokonаних дієслів є прекрасною формою для абсолютного заперечення дії, для ствердження її повної неможливості; в таких випадках він теж зустрічається поруч із тепер. недоконаних дієслів:

Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.

І неситий не виоре
На дні моря поле.
Не скує душі живої
І слова живого.

(„Кавказ“, 325, I)

Форма теперішнього доконаного з часткою „як“ має складний зміст, показуючи разом раптовість, моментальність і особливу інтенсивність дії. Такі присудки дуже поширені і дуже різноманітні в „Кобзарі“, про них можна говорити як про улюблені поетом:

... кайзак ...

.
... потяг по дрова
В зелену діброву;
Деревину вибравши, та й цюк!
Як вирветься сокира з рук —
Пішла по лісу косовиця...

(„У бога за дверми“, 57, II)

Цілий ряд таких присудків бачимо у сатирі „Сон“:

... цар підходить
До найстаршого... та в пику
Його як затопить!..
.
... а дрібнота
Уже за порогом
Як кинеться по улицах...

(248, I)

Зустрілася ця конструкція і в описі природи:

Надувся вітер; — як повіє...

(„Катерина“, 42, I)

Значення інтенсивності виражається також інфінітивом:

Як кинеться по улицах,
Та й давай місити
Недобитків православних.
А ті голосити;
Та верещать...

(„Сон“, 248, I)

Звичайно при таких інфінітивах стоїть частка „ну“:

Коли подивляться, що вбитий, —
З переполоху ну втікати!

(„Причинна“, 8, I)

Різниця в значенні особової форми з „як“ і інфінітива створюється тим, що в першому разі дієслова доконані, через те вони показують початок дії, інфінітиви ж в такій ролі бувають тільки недоконані і тому показують її тривання.

Сильно поживаються оповідання безфлексійними формами присудка типу „бух“, „шубовсть“, „глядь“, які Пешковський назвав „ультрамгновенним видом“¹⁾ дієслів. Досліджуючи ці форми на матеріалі російської мови, Пешковський все значення їх зводить до моментальності дії, встановлюючи навіть безпосередній зв'язок цього значення і короткої форми слова.

Виноградов дає складнішу характеристику цих форм: „...мгновенное действие в прошлом, с оттенком произвольности, внезапности...“²⁾. Звертаємо увагу на другу частину характеристики, бо в „Кобзарі“ майже завжди такими присудками розповідається саме про несподівану дію:

Заридала Катерина,
Та бух йому в ноги...

(„Катерина“, 33, I)

Аж гульк — зима впала.

(Там же, 40. I).

Такі присудки Шевченко часто вживає на всьому протязі своєї творчості. Дуже ймовірно, що його приваблювала не тільки вказана семантика цих форм, а і їх стилістична сторона, їх притаманність розмовній мові, що таким способом поет наближав мову поезії до звичайної розмовної. Але Шевченко не переоцінив можливостей цієї форми і обмежив її виключно побутовим жанром.

Синтаксичними синонімами розглянутих присудків є форми теперішнього, dokonаного і недоконаного, з часткою „коли“:

... почаствовала
Сердешного невольника
І його сторожу.
Коли дивиться, погляне...
Боже! милий боже!
Між невольниками, в путах
Той самий єдиний
Її месник безталанний...

(„Якби тобі довелось“, 184, II)

Зіставлення цього уривку із попереднім варіантом з „Малої книжки“:

Коні бідні.

Бачте потомились.

Он як хрупуть. Що ж це сталося!³⁾

Плакати перестала

Молода їх? Вона того

В залізах пізнала,

Того хлопця молодого,

Що заколов пана.

(417, II),

особливо підкреслене нами речення, ясно розкриває авторів задум — показ несподіваної зустрічі молодого з її месником, який реалізується тільки формою присудка, без жодних спеціально призначених для цього слів.

¹⁾ „Русский синтаксис в научном освещении“, изд. 6-ое, с. 200.

²⁾ „Современный русский язык“, вып. 2, с. 435.

³⁾ Підкреслення наше. Т. 3.

При такому вживанні дієсловá втрачають своє часове значення, набуваючи значення минулого, разом з тим дієслово тепер. часу втрачає значення тривалої дії і взагалі дуже наближається до доконаного виду.

Крім описаної транспозиції форм одного часу в інший, усній мові відома ще одна, яка поширилась і в українській, і в російській літературі, — використання форм наказового способу в значенні дійсного. У Шевченка така транспозиція зустрілась двічі: один раз в поезії „Сон“ і вдруге в ліричній поезії „Минули літа молодії...“:

От і братія сипнула
У сенат писати
Та підписувать — та драти
І з батька і брата.
А меж ними і землячки
Де-де проглядають.
По-московський так і ріжуть,
Сміються та лають
Батьків своїх — що змалечку
Пвенькать не навчили
По-німецький — а то тепер
І кисни в чорнилах!
(„Сон“, 252, I)

Минули літа молодії,
Холодним вітром од надії
Уже повіяло. Зима!
Сиди один в холодній хаті,
Нема з ким тихо розмовляти,
Ані порадитись. Нема
Анікогісінько. Нема!
Сиди ж один, поки надія
Одурить дурня, осміє...
.
Сиди ж один собі в кутку
Не жди весни — святої долі.
.
. сиди
І нічоґісінько не жди!
(335, II)

В літературі закріпився погляд, що такою транспозицією форм показується, що дія нав'язана суб'єктові мимо його волі і викликає його протест, обурення. Проте в обох цитованих поезіях ми бачимо не той активний протест, який звикли пов'язувати з ім'ям Шевченка. Для того у поета будуть інші форми, а цим способом він показує не протест, а тільки невдоволення, скаргу на долю і разом свідомість свого безсилля щось змінити. Така форма дуже натуральна в устах дрібних царських урядовців, людей, які нездатні були до акції, пливли за течією і могли тільки скиглити в куточку, що ми і бачимо в поезії „Сон“.

Вдруге ця форма пов'язана з ліричним „я“. Але вона зустрілась у вірші, написаному 18. X 1860 р., тобто за чотири з половиною місяці до смерті поета. Що ж тут дивного і неприродного, що старіюча, хвора, самотня людина скаржиться на свою долю? Коли мова йде про його громадське „я“, тоді поет незламний, тоді він гордо вигукує: „Караюсь, мучуся, але не каюсь!“; коли ж доходить до особистого, до тієї самотності, яку так боляче переживав поет, але позбутися якої він ніяк не міг, тоді з його уст зривається звичайна людська скарга.

Подібно до полісемантизму форм часу і способу форми особи теж в зв'язному тексті можуть набувати різний зміст. Зупинимось тільки на кількох найцікавіших змінах їх звичайного значення.

Коли говориш про Шевченка, завжди приходиться на пам'ять „ми“ з „Кавказа“:

Отам то милостивіі ми
Ненагодовану і голу

Застукали сердешну волю
Та й цькуємо.

(326, I)

Хоч у поемі займенник „ми“ подано без лапок, як авторові слова, але це не I-а особа, бо звичайне, а не відокремлене препозитивне означення при ньому перетворює займенник на іменник, тобто на слово із значенням 3-ої особи, лексичний зміст якого конкретизується епітетом.

Для чого Шевченкові потрібна була ця зміна? Для того, щоб глянути на діяльність цього „ми“ очима експлуатованих мас, щоб поставити при ньому присудки „застукали волю“, „цькуємо“. Адже, якби „ми“ залишилось із своїм основним значенням 1-ої особи, такі присудки до нього були б неможливі.

Це не єдиний твір, де поет використав ми „величання“ із царських маніфестів. Бачимо його і в „Неофітах“:

Преторіани помолились,
Преторіанам дав указ,
Щоб все, що хочуть, те й робили,
А ми помилуємо вас.

(257, II)

Але тут „ми“ зберігає значення першої особи, зміст указу поданий у формі контамінації прямої і непрямої мови, через те і присудок при ньому цілком відповідає мисленню монарха. Коли далі поет продовжує:

І ви, плебей-гречкосії,
І ви молилися, та вас
Ніхто не милує. Не вміють
Вас і помилувать гаразд!

(257, II)

то ці рядки звучать тільки іронією, тоді як в „Кавказі“ ми чуємо цілком одверту критику загарбницької політики російського царизму незрівняно більшої сили.

В тому ж „Кавказі“ формами 1-ої ос. множ. Шевченко розповідає про поміщицько-дворянську верхівку — опору царського уряду. Це „ми“, відоме в літературі під назвою іронічного, означає 2-гу особу. Суворий осуд всієї дворянської політики, моралі, освіти стає особливо гострим, бо прибраний у зовнішню форму солідаризації, але ні одної хвилини справжній зміст цієї 1-ої особи не залишається нерозкритим, тому нікого і не дивує раптове переключення на 2-у особу, коли від іронії автор переходить знов до гнівної інтонації одвертої критики:

Суєслови, лицемери,
Господом прокляті.
Ви любите на братові
Шкуру, а не душу!..

(328, I) і т. д.

В зіставленні з цією 2-ою особою дальші форми 1-ої особи множ. виступають вже з буквальним значенням. Цими переходами автор досягає

того, що „Кавказ“, зовні ніби діалог в рамці авторової мови, по суті увесь, від першого до останнього рядка, є монолог — пристрасний, палкий протест поета від імені усіх трудящих проти непотрібної крові, пожарів, материнських і дівочих сліз, облудної науки, облудної моралі.

Що особливо цікаве з мовного погляду і свідчить про велику майстерність поета, — це поєднання в межах одного твору трьох різних значень форми першої особи множини — звичайного, 2-ої і 3-ої особи — і те, що досягається це лише синтаксичними засобами і зміною ритму.

Відмінне, але теж дуже цікаве використання цієї самої 1-ої ос. множ. трапилось нам у мові одного персонажа. Ленін у „Что делать?“ писав про ті „ходячие фразы“ и „всевозможные софизмы“, „которыми прикрывает каждый класс и каждый слой свои эгоистические поползновения и свое настоящее „нутро“...¹⁾. Говорячи це, Ленін, безперечно, мав на увазі передусім політиків, але виявляється, що так робить і кожен, за висловом Шевченка, „сірісінький сіряк“.

Широко відомо, що в певних умовах і при відповідній інтонації 1-а особа множ., вжита замість 2-ої, виражає співчуття до адресата. Коли згоріла Максимова хата (в „Москалевій криниці“, 1-й варіант), один сусіда запропонував йому:

А що пак, Максиме!

Попродай скотину
Та ходи до мене в найми:
Що буде, те й буде,
Будем знов чумакувати,
Поки вийдем в люди...

(49, II)

Це цілком звичайна конструкція, звичайна аж до шаблонності, проте ця шаблонність не перешкодила Шевченкові зрозуміти її справжню суть, як машкари, за якою ховались експлуататорські наміри. Прислухуючись до людської мови, Шевченко так уміло брав з неї усе найрельєфніше, що і тут вистачило цієї пропозиції Максимові, щоб буквально кількома словами створити переконливий образ хитрого куркуля.

Крім тих форм минулого, теперішнього і майбутнього часу, що широко вживаються і в сучасній літературній мові, у Шевченка зустрічаються і інші форми. З таких, насамперед, треба вказати залишки перфекта, функція якого завжди цілком виразна. В „Плачі Ярославни“ це один з елементів архізації мови:

Пробив єси високі скали,
Текучи в землю половчина,
Носив єси на байдаках
На половчан, на Кобяка
Дружину твою Святославию!..

(318, II)

У „Давидових псалмах“ перфект — стилізація церковнослов'янської мови оригіналів. Як церковнослов'янізми вони з'являються і в інших тво-

¹⁾ Сочинения, т. IV с. 415.

рах у зв'язку з релігійними мотивами: в „Неофітах“, „Єретику“, у вірші „Н. Т.“. Дуже добре умотивовані форми перфекта в поезії „Заросли шляхи тернами“, де всі вони стосуються бога як суб'єкта дії:

Не дав єси мені долі,
Молодої долі!
Не давав єси ніколи,
Ніколи! ніколи! (186, II)

В інших творах вони разом з іншими мовними засобами створюють піднесений, урочистий стиль. У вірші „Чигрине, Чигрине“ винятково перфект стоїть в іронічній фразі, але відомо, що Шевченко використовував церковнослов'янізми і для іронії, для сарказму.

Один раз вкажемо „єси“ при підметі 3-ої особи:

„Прозрів єси
В попелі глибоко
Огонь добрий смілим серцем,
Смілим орлім оком!“
(„Іван Гус“, 263, I)

Уже це єдине вживання „єси“ у 3-ій особі показує, до якої міри чисто звуковим, а не семантичним знаком церковнослов'янської мови було воно для Шевченка. Про це саме говорить і вживання всіх інших наведених вище „єси“, бо вказана раніш причина — стилізація — створювала лише передумову для нього, конкретно ж місце кожного „єси“ визначалось тільки ритмом вірша. Не можна погодитись з А. Деркачем¹⁾, що таким способом Шевченко наголошував дієслово, бо зміст поезій цього ніде не підтверджує. Так, напр., у „Неофітах“ мова йде про те, що Алкід не вернеться:

Ти сама
Помолишся своїм пенатам.
Сама вечерять сядеш в хаті...
Ні, не вечерять, а ридать,
Ридать, і долю проклинать,
І сивить, кленучи. І горе!
Умреш єси на самоті,
Мов прокаженна.
(254, II)

В останньому реченні наголошується обставина „на самоті“, а ніяк не дієслово. Про це говорить і весь попередній зміст, і порівняння „мов прокаженна“, яке увиразнює саме цю обставину, а не присудок, і попередні авторські варіанти цієї поеми, де самотність наголошується іншими засобами. Порівн.:

Умреш сама на самоті
Як прокаженна
(Текст автографу-уривку, 437, II)

¹⁾ „Функції слов'янізмів у лексиці Шевченка“. Т. Г. Шевченко, Збірник до 125-ліття з дня народження. К. 1939.

І сама,
Сама помолишся пенатам...

(В автографі, опублікованому в празькому виданні „Кобзаря“, 1876 р., 440, II)

Хоч весь стиль наведеного уривку такий, що дає підставу розуміти тут „єси“ як один із церковнослов'янizmів, спрямованих на створення урочистості, проте це не виключає і другого пояснення, що це дієслово з'явилося як еквівалент особового займенника, як це спостерігається в деяких українських говорах.

На нашу думку, останнє пояснення слів „єси — єсте“ треба прийняти і для таких речень:

1. Добре єси мій кобзарю,
Добре, батьку, робиш,
Що співати, розмовляти
На могилу ходиш!

(„Перебендя“, 27, I)

2. Кого ж годуєте-єсте?
Кого ви спати кладете?

(„Відьма“, 363, I)

3. І жаль мені, старому, стане
Твоєї чистої краси.
Де з нею дінешся єси?

(„І станом гнучим“, 230, II)

Особливо переконує нас в правильності такого розуміння праця автора над поемою „Відьма“, в якій попередню редакцію: „Кому ж ви їсти даєте? Кого ви спати кладете?“ (так було і в окремому автографі, названому „Осика“ (529, I) і в „Малій книжці“ (536, I), Шевченко потім виправив так, як процитовано вище. Щоб зробити ці рядки анафоричними, автор мусив замінити присудок „їсти даєте“ присудком „годуєте“ і в зв'язку з цим особове слово „ви“ — словом „єсте“. До того ж ритмізуюча і рифмуюча роль цих „єси, єсте“ становить собою повну паралель до такої ж ролі займенника „ти“, про що буде мова далі.

Кілька разів зустрілись рідко вживані в літературі форми плюсквамперфекта, які прочитуємо тут усі:

1. Якби знала, до схід сонця
Була б утопила...

(„Катерина“, 32, I)

2. Чом вона вас до схід сонця
Була не втопила?

(„Гайдамаки“, 139, I)

3. Якби була знала,
У колисці б задушила,
Під серцем приспала.

(„Розрита могила“, 225, I)

4. Чом же я не знала?
Була б тебе не любила
І не цілувала...
(„Сліпий“, 279, I)
5. Й рушники вже ткались,
От-от була б подавала,
Та лихо зостріло!
(„Великий льох“, 294, I)
6. Трохи була не втопилась,
Та жаль було кинуть
Близняточок.
(„Відьма“, 367, I)
7. Якби була
Довіку проспала!
(там же)
8. ... Серце боліло...
.....
А якби було сказало,
То я б не любила;
Може була б до криниці
У гай не ходила.
(„Було роблю що“, 194, II)
9. Одружилась, заховалась.
Бодай була не кохалась!
(„Туман, туман долиною“, 132, II)

Всі ці фрази належать Шевченковим персонажам або ліричному „я“, в авторському ж оповіданні такої форми нема ні разу. Не можна не звернути уваги на те, що ця форма часто пов'язана із умовним способом і що сама частка умовності, коли не увіходить у склад сполучника, завжди пов'язується саме з допоміжним дієсловом. Це наводить на думку про внутрішній зв'язок між цими двома формантами: чи не увиразнюється таким способом значення ірреальності, властиве умовному способу? Зв'язок цієї форми з умовним способом в тих реченнях (7, 9), які виражають бажання, тільки підтверджує нашу думку.

Із трьох значень умовного способу — умови, бажання і значення *conjunctiv'a* — Шевченко використав ці форми найбільше в їх другому значенні. Навіть серед тих фраз, у складі яких є обставина умови із сполучником „якби“, дуже мало таких речень, де б ця форма була цілком безсторонньою, об'єктивною констатацією відповідної залежності фактів. Звичайно це бажана умова і бажаний результат:

Ох, якби те сталось, щоб ви не вертались,
Щоб там і здихали, де ви поросли!
Не плакали б діти, мати б не ридала,
Не чули б у бога вашої хули.
(„І мертвим, і живим“, 331, I).

Ще виразнішим стає бажання, коли умова замовчується, а висловлюється лише друга частина. У Шевченка багато таких речень:

Пішов би я в Україну,
Пішов би додому,
Там би мене привітали,
Зраділи б старому,
Там би я спочив хоч мало,
Молившися богу;
Там би я... Та шкода й гадки —
Не буде нічого.

(„Ой гляну я...“, 65, II)

Порівнюючи зміст цих речень із тими, де бажання висловлено дійсним способом, встановлюємо, що умовною формою виражається усвідомлення неможливості, недосяжності бажаного. Ця їх семантика пояснює, чому після таких бажань обов'язково стоїть якийсь „але“ (див. ілюстрацію), принаймні в потенції.

Значення ірреальності, нашаровуючись на емоцію бажання, надає останньому характер мрії. Переходячи від зображення реального світу до мрій, які теж озброюють людей до активнішої боротьби за кращу долю, автор завжди використовував умовний спосіб:

Меж горами старий Дніпро,
Неначе в молоці дитина,
Красується, любить
На всю Україну.
А понад ним зеленіють
Широкії села,
А у селах у веселих
І люди веселі.
Воно б, може, так і сталось,
Якби не осталось
Сліду панського в Україні.

(„І виріс я...“, 107, II).

Далі ми можемо простежити, як із значення ірреальності, як продовження його, розвивається нове значення умовних присудків — заперечне. При цьому обов'язково виступає частка „хоч“. Таким способом автор констатує повну відсутність чогось звичайного:

1. Хоч би тобі лихе слово
Почув хто од його.

(„Москалева криниця“, 53, II)

2. І хоч би на сміх де могила
О давнім давні говорила.
Неначе люди не жили.

(„Козачковському“, 42, II)

У самій структурі умовних присудків звертаємо увагу на те, що інколи в них повторюється двічі умовна частка:

1. Якби
Пречистій їй не дав ти руку,
Рабами б бідніє раби
І досі мерли би.
(„Марія“, 292, II) ¹⁾

2. Якби з ким сісти хліба з'їсти,
Промовить слово, то воно б,
Хоч і якнебудь на сім світі,
А все б таки якось жилось.
(340, II)

3. Попросили
Таки старого Самуїла,
Щоб він, де хоче, там і взяв,
А дав би їм, старий, царя.
(„Саул“, 333, II)

Але таке повторення являється цілком винятковим, норма для „Кобзаря“ — тільки одне „би“, як у всіх реченнях, цитованих вище.

Дуже поширені в „Кобзарі“ імперативні присудки, і це становить яскраву рису індивідуального синтаксису Шевченка.

Імперативні речення поширені у тих зверненнях до читачів, які Шевченко часто використовував як засіб інтимізації у згоді з літературною модою свого часу.

„Гляньте, подивіться: то конфедерати...
.....
Дивіться, що роблять у титаря в хаті
Пекельні діти.
(„Гайдамаки, 96, I)

Але цим вживання імперативів далеко не вичерпується.

Якщо дійсний і умовний способи є різні форми відображення дійсності, то наказовий спосіб це форма, скерована на зміну її. Знаючи Шевченка не як пасивного спостерігача, а як людину акції, уже а ргіогі можна було б сподіватися у нього великої кількості імперативних речень, що і підтверджує перегляд матеріалу.

І в особистій ліриці найінтимніші почуття — туга за милим, біль самотності, бажання дружби, сум розлуки і багато інших — виливаються у форму звертань до певних осіб або до природи, і в центрі цих звертань стоять присудки наказового способу:

Вітре буйний, вітре буйний!
Ти з морем говориш.
Збуди його, заграй ти з ним,
Спитай синє море.
(„Вітре буйний“, 91)

¹⁾ В другій редакції чернігівського автографу:

Рабами б подліє раби
І досі б кисли. (460, II)

І в громадсько-політичній ліриці таких звертань коли не більше, то зміст їх різноманітніший. Говорячи про цю сторону Шевченкової мови, вказують, що поет запозичив традиційне у фольклорі риторичне звернення, але хотілось би поставити питання інакше. Чому і у фольклорі — колективній народній творчості — і у Шевченка, індивідуального народного поета, так багато подібних звертань? Очевидно, тому, що ніяка інша форма не може встановити такого щільного контакту з оточенням, як наказовий спосіб. Без імператива не можливі ніякі ділові стосунки, поезія показує, що і все особисте, найінтимніше людині теж властиво переживати у формі контакту з іншими, і в цьому найглибше виявляється її соціальна природа. Коли немає особи, до якої можна було б заговорити, людина звертається до неживих предметів:

Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!..

В Україну ідіть, діти!
В нашу Україну...

(23, I)

Якщо в особистій ліриці наказові присудки — це форма виразу емоцій, то у політичній вони безпосередньо служать цілям організації мас на боротьбу. Передусім, це заклики:

1. Борітеся — поборете...
(„Кавказ“, 326, I)

2. Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
(„Заповіт“, 354, I)

3. Учітесь, читайте,
І чужому навчайтесь,
Й свого не цурайтесь.
(„І мертвим, і живим“, 335, I)

Такими присудками буквально насичена Шевченкова поезія. При іншій ситуації, коли люди дезорієнтовані, помиляються, поет їх умовляє:

Схаменіться недолуди,
Діти юродиві!
Подивіться на рай тихий,
На свою країну,
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну...
(„І мертвим, і живим“, 330, I)

До явних ворогів поет звертається з пересторогою:

Стережіться, ж,
Бо лихо вам буде,
Тяжке лихо...
(„Холодний яр“, 339, I)

або з іронічним спонукуванням. Це останнє Шевченко спробував уперше ще в „Тарасовій ночі“ і тоді адресував його „козацьким дітям“, своєму народові:

Мовчать гори, грає море,
Могили сумують,
А над дітьми козацькими
Поганці панують.
Грай же, море, мовчїть, гори!
Гуляй, буйний, подем.
Плачте, діти козацькїї, —
Така ваша доля!

(64, I)

Але тут цей імператив звучить ще досить слабо. З більшою силою він зазвучав, коли знайшов свого справжнього адресата, — в „Розритій могилі“:

...Помагайте, недолюдки,
Матір катувати.

(226, I),

після того ще в кількох поезіях і досяг кульмінаційної точки в „Неофітах“, перетворившись із спонукування на протест проти царського режиму:

Лютуй! лютуй,
Мерзенний старче. Розкошуй
В своїх гаремах. Ізза моря
Уже встає святая зоря.
Не громом праведним, святим
Тебе уб'ють. Ножем тупим
Тебе заріжуть, мов собаку,
Уб'ють обухом!

(260—261, II)

Всі ці різноманітні значення створюються добором слів і інтонацією, а синтаксис їх мало чим відрізняється між собою. На цих відмінних моментах ми і зупинимося.

В емоційно-насиченій мові дієслово завжди починає собою речення і часто повторюється. Повторні присудки або ряд різних становлять майже невід'ємну приналежність умовлянь і благань, при чому дієслова тут завжди, за винятком заперечних, доконані. Порівн.:

Покинь мене, забудь мене, та не кидай сина!
(„Катерина“, 44, I)

Форми наказового способу пов'язуються інколи з 3-ю особою, і тоді значення їх кардинально міняється: із спонукування вони перетворюються на побажання з відтінком заклинань:

1. Пошли тобі матер божа
Тїї благодати,

Всього того, чого мати
Не зуміє дати.

(„Сова“, 230, I)

2. Побий тебе сила божа
На наглій дорозі.

(„Ой пішла я у яр“, 128, II)

Уже наведені ілюстрації показують, що імперативні присудки Шевченко вживає переважно без займенників (ми не говоримо про ті речення, де займенник наголошується). Виноградов і Пеншковський обидва, хоч і не зовсім однаково, у своїх відомих роботах говорять про те, що особові слова, приєднуючись до дієслівних форм імператива, надають йому нові експресивні відтінки, але на матеріалі „Кобзаря“ цього простежити не вдалося. Навпаки, є багато даних за те, що Шевченко не надавав великого значення відсутності чи наявності особового слова і ставив його тільки по потребі вірша. Так, в остаточній редакції вірша „Ой люлі, люлі, моя дитино“, читаємо:

Мене не стане, не йди меж люди,
Іди ти в гай...

(130, II)

а в автографі „Малої книжки“ в цьому рядку було особове слово:

Мене не стане, не йди ти в люде...

(406, II)

Або в одному варіанті „Молитви“ є займенник, а в другому його немає за- лежно від прикметників з різною кількістю складів:

1. Трудящим людям, всеблагий,
На їх окраденій землі
Свою ти силу низпошли!

2. А доброзичдущим рукам
І покажи, і поможи,
Святую силу низпошли!

(314, II)

Переглядаючи речення із займенниками, можна дуже легко помітити, що їх місце чітко визначене. Так, в цілому ряді речень займенник стоїть безпосередньо перед наголошеним складом, а в кількох інших — безпосередньо після наголошеного двоскладового дієслова, отже і там і тут вони створюють необхідний діапазон між нагласолами.

Особові слова бачимо також в урочистих звертаннях для уповільнення їх темпу:

Помилуй,
Спаси ти нас, святая сило!

(„Іван Гус“, 267, II)

Бачимо їх в кількох поезіях, написаних пісенним ритмом:

1. Орися ж ти, моя ниво,
Долом та горою.

(„Не нарікаю я на бога“, 330, II)

2. Неси ти їх з України..

(пісня невольників із „Гамалії“ 199, I)

В світлі такого пояснення, коли прийняти, що слова „ти“ вимагає тільки ритм, стає зрозумілим, чому ці займенники іноді стоять між прикметником і іменником, як в наведеній вище „Молитві“ і ще в кількох творах¹⁾, коли звичайно Шевченко не відриває прикметників від іменників.

Відомо, що при відповідній інтонації імперативне значення можуть набувати інфінітиви. Є погляд, що інфінітивна форма завжди надає наказові великої категоричності і звучить саме як наказ, а не як просьба. Проте такий відтінок властивий тільки тим інфінітивам, що стосуються 2-ої особи. Саме так, як безапеляційна вимога, звучать розпорядження Гонти:

„А де Лейба... Найти його та повісить!

(„Гайдамаки“, 130, I)

Коли ж інфінітив стосується 1-ої особи множини, то він в порівнянні із звичайною формою звучить якось інтимніше, може, навіть фамільярно. Можливо, що цей нюанс створюється тією часткою, яка завжди супроводить його при віднесенні до 1-ої особи. Такі речення зустрілися двічі: в „Невольнику“ і в поезії 1848 року:

А нумо знову віршувать!

Звичайне, вишком. Нумо знову,

Поки новинка на основі,

Старинку божу лицювать...

(56, II)

Умовних форм в функції імператива Шевченко не вживає²⁾. Таке оформлення робить просьбу дуже несміливою, а наказ перетворює на раду; цим і пояснюється відсутність цих форм в авторській мові. З усіх імперативів це найменш вольовий і взагалі якийсь половинчатий, через що і несумісний з поетовою цільністю і цілеспрямованістю.

Форми, утворені із теперішнього часу з часткою „нехай“, виражають не спонукання, а бажання. Таке їх значення можна проілюструвати багатьма уривками, але ми обмежимося одним, де можна побачити різницю між такою формою і справжнім імперативом:

Обніміте ж, брати мої,

Найменшого брата, —

Нехай мати усміхнеться,

Заплакана мати.

(„І мертвим, і живим“, 336, I)

¹⁾ „Не печаль мого ти серця“ („Петрусь“ 215, II), „Моє ти ладо принеси“ („Плач Ярославни“, 318, II), „... положи свого ти сина в домовину“ („Муза“, 270, II).

²⁾ Так трапилось тільки раз у „Сотнику“ в устах Настусі.

Будучи виразом бажання, ця форма — тепер. ч. + „нехай“ — може пов'язуватися і з 1-ою особою однини:

Утні, батьку, орле сизий!
Нехай я заплачу,
Нехай свою Україну
Я ще раз побачу...

(„До Основ'яненка“, 59, I)

Функціональна близькість цих форм до форм умовного способу привела до зовнішнього схрещення їх:

1. Нехай вони б поховали,
А то я ховаю.

(„Гайдамаки“, 143, I)

2. Нехай би сміялись, та там море грає...

(„На вічну пам'ять Котляревському“, 13, I)

В інших текстах цією формою виражається справжнє чи удаване примирення, припущення, винятково — дозвіл чи порада. Це все ті значення імператива, що стоять уже на його периферії, справжній наказ так оформляється дуже рідко.

Із інших цікавих структур присудка треба вказати поширені в „Кобзарі“ для виразу побажання присудки з часткою „бодай“. Ці структури властиві усній народній мові. В сучасній літературній мові їх роль виконують інфінітивні умовні речення, але для Шевченка вони надзвичайно характерні, вони буквально пронизують усю його творчість, будучи одним із найсильніших засобів емоціонального синтаксису, з одної сторони, і органічно пов'язуючи мову „Кобзаря“ з народною мовою, з другої.

Цікавою деталлю цих речень є те, що присудки в них переважно заперечні:

Що ж то там твориться?
Треба глянуть та розказать...

Бодай не дивиться!

Бодай не дивитись, бодай не казати!

(„Гайдамаки“, 96, I)

А якщо трапляються не заперечні, то вони завжди виражають тільки недобрі побажання на адрес другої чи третьої особи:

Навіки бодай задрімали!

(„Гайдамаки“, 110, I)

Таке оформлення присудків надає усьому реченню характер закликання. Значно рідше той самий зміст виражають дієслова (минулий час чи інфінітив) з часткою „щоб“:

Попоміряв і я колись — (шлях на Московщину, Т. 3.)

Щоб його не мірять!..

(„Катерина“, 37, I)

Наведемо ще один уривок, в якому побажання подані в різній формі, і через те на ньому дуже добре видно, як щільно весь характер побажання пов'язаний з його оформленням:

Бо їх ласка... нехай сниться
Тому, в кого доля,
А сироті щоб не снилась,
Не снилась ніколи!

(„Гайдамаки“, 86, I)

Уже розглядаючи останні форми, ми підійшли до питання про вживання Шевченком придієслівних часток, які поет охоче використовує поруч з іншими різноманітними засобами збільшення семантичного обсягу і експресивності дієслова. Продовжуючи його, вкажемо ще на велику поширеність у „Кобзарі“ придієслівного „собі“, яке буває звичайно при перехідних дієсловах і роль якого пояснюють як увиразнення неперехідності дії, зосередженості її в самому суб'єкті або призначення для самого суб'єкта:

І долом геть собі село
Понад водою простяглося.

(„Княжна“, 5, II)

Виятково „собі“ трапилось при перехідному дієслові, таке значення якого безперечно при наявному прямому додатку:

От собі й читаю,
Що на скелі наковано...

(„Сон“, 249, I)

Один раз таке „собі“ зустрілось у прикладці:

А той, бугай собі здоровий,
У храміні своїй кедровій
Лежить...

(„Царі“, 70, II)

Від дієслів „собі“ поширилось і на іменні присудки:

1. Ти постриг нас у черниці,
А ми собі молодіші...

(„Гімн черничий“, 322, II)

2. ... Приблуда князь, була й княгиня;
Ще молоді собі були...

(„Княжна“, 5, II)

Досить часто вживається у спонукальних реченнях проілюстрована вже в попередніх цитатах частка „ну“, яка впливає не на зміст дієслова, а підсилює саму імперативність. Така сама роль і частки „бо“, вживаної звичайно при умовлянні, просьбі. Частка „таки“ вказує, що реалізація дії, названої присудком, потребувала подолання якихось перешкод, труднощів. Лише один раз в „Сотнику“ зустрівся підсильний гавтологічний орудний: „А видом — видати, слихом — слихати!“ (166, II).

Відмінно від розглянутих, інші частки впливають на семантику дієслова, виражаючи особливу інтенсивність дії. З таких, крім частки „же“, назвемо ще „аж“. Вживає Шевченко для підсилення присудка узгоджене

дієслово „взяти“, яке завжди стоїть перед основним присудком і з'єднується з ним сполучником „та й“¹⁾).

Один раз вжитий підсильний інфінітив:

Убити — не вбили,
Тільки мої довгі коси
Остригли...

(„Лілея“, 356, I)²⁾

Але найбільшого ефекту досягає поет, увиразнюючи свій присудок методом протиставлення. Таке протиставлення ми вже бачили в цитованому уривку з „Лілеї“, але там в остаточній редакції протиставлені інфінітив і особова форма того ж самого дієслова, звичайно ж Шевченко протиставляє дієслова в однаковій формі:

1. Максим ріже, а Ярема
Не ріже — лютує...

(„Гайдамаки“, 137, I)

2. Не кишені трусить,
Їдем різати, палити,
Братів визволяти.

(„Гамалія“, 200, I)

Крім усіх показаних способів оформлення дієслова, для логічного чи емоціонального підсилення присудка, для передачі різних семантичних нюансів Шевченко ще дуже часто вдається до давно і широко відомого способу повторювання його, але зараз про це не говоримо, бо це становить тему окремої статті.

Отже, детальний огляд форм присудка приводить нас до висновку, що сила Шевченкового слова створювалась не тільки лексичним багатством і використанням полісемантизму слова, але також майстерним вживанням форм, відомих попередній літературній мові і різним жанрам мови народної, причому в кожній формі поет зважав не тільки на її основні значення, а і на її тонкі супровідні семантичні та стилістичні нюанси.

Крім того, на вживанні „єси“ в багатьох реченнях і „ти“ в реченнях імперативних ми можемо простежити цікавий процес відмирання окремих формантів, які перетворюються спочатку з семантичного на чисто акустичний елемент, щоб потім зникнути зовсім.

T. Zaitseva

Studies on the Language of Shevchenko's "Kobzar"

Summary

The verb plays a prominent role in the language of Shevchenko's poems. The poet takes into consideration not only the main significance of each form, but all its subtle shades of meaning and connotations. It is a source of great

¹⁾ За браком місця ілюстрацій не подаємо.

²⁾ В чернігівському автографі і в „Малій книжці“ тут на місці інфінітива була узгоджена форма:

Убили — не вбили (523 і 524, I).

logical and emotional saturation as well as laconicism of his poems. Thus for instance, in the present tense he makes use of the accompanying shades of intensity and retardation etc.

The great number of imperative sentences is a prominent feature in the language. Here the predicates are rendered by their direct form, without any recourse to less expressive equivalents, though in other cases we often meet the substitution of one form by another.

We can still find the forms of the perfect and pluperfect, the former as a means of archaization with stylistic aims, the latter — in connection with the subjunctive mood, evidently to make the sense of irreality more prominent.

Following the use of "thou art" (еси) in many sentences and the use of "thou" before the imperatives we can see how certain morphemes die off, changing first from a semantic into a strictly phonic element, to disappear finally later on.

A number of forms, verbal particles, for instance, in particular, have been taken from the popular vernacular, which has considerably enriched the poet's language.

В. С. Ващенко

Народна приказка в мові Т. Г. Шевченка

I

Шевченко — поет народний. Ця сторона творчості Шевченка вже давно відмічалась у більшій чи меншій мірі. По-справжньому зараз оцінено і немало досліджено вже ті нитки, що міцно зв'язали поета з народом, але при цьому найбільше вказувалося на зв'язки Шевченкових поезій з народною піснею і майже зовсім не досліджено зв'язків з тією формою вияву народної мудрості, яка є одним з найпотужніших факторів, що формують народного поета. Такими є приказки, прислів'я і ін., що мають особливо велике значення в створенні мови поезій Шевченка.

Без перебільшення можна сказати, що приказковість, винесена з народної мови, є одна з характерних рис Шевченкової мовної практики.

Про колосальну роль приказки яскраво розповів М. Горький у своїй статті „О том, як я учился писать“. Ось що він пише:

„Вообще пословицы и поговорки образцово формируют весь жизненный, социально-исторический опыт трудового народа, и писателю совершенно необходимо знакомиться с материалом, который научит его сжимать слова, как пальцы в кулак, и развертывать слова, крепко сжатые другими, развертывать их так, чтобы было обнажено спрятанное в них, враждебное задачам эпохи, мертвое“. „Я очень много учился на пословицах, — иначе: на мышлении афоризмами“.

Аналіз усієї спадщини Шевченка показує, що і він так само використав народну приказку, прислів'я і ін. у своїй творчості. Способи використання приказок у Шевченка різноманітні: він використовує їх дослівно, вводячи в свої твори, або перероблює їх, перетворює, видозмінює, органічно вплітаючи в твір, або на основі приказки розгортає окремі місця поезій, а іноді й цілі твори, чи бере їх як епіграфи до творів і т. д.

Спостереження над Шевченковими поезіями в порівнянні їх з народними приказками виявляє дуже багато аналогій. Окремі місця його творів можна зіставити з приказками ¹⁾.

У Шевченка

1. Нехай злидні живуть три дні —
Я їх заховаю.

(„Думи мої, думи мої“)

Народні приказки

1. Уприсились злидні на три дні,
та чорт їх і довіку викишкає.

(Ном., 1539)

¹⁾ Цитати з поезій Шевченка подаються взюди за основними текстами видання АН УРСР „Тарас Шевченко, Повна збірка творів в десяти томах“, т. I—II, 1939 р. Цитати з щоденника та повістей, писаних рос. мовою, — за виданням „Тарас Шевченко, Повна збірка творів в п'яти томах“, 1937 р. АН УРСР, ДЛВ. Приказки наводяться із збірника „Українські приказки, прислів'я і таке інше“, спорудив М. Номис, 1864 р.

<p>2. Знаю вашу славу!
Поглузують, покепкують
Та й кинуть під лаву.
(„Гайдамаки“)</p>	<p>2. Оттак! славу під лаву! Вони
свою славу кинули під лаву.
(Ном., 761)</p>
<p>3. Добре тому багатому:
Його люди знають;
А зо мною зострінуться —
Мов педобачають.
(„Думка“)</p>	<p>3. Як бідний плаче, то ніхто не
баче; як багатий скривиться, то
всяк дивиться.
(Ном., 1601)</p>
<p>4. Бо, може, нігде правди діть,
Було таке, що й женихались.
(„Сон“)</p>	<p>4. Нігде правди діти.
Нігде дігись, треба правду ка-
зати.
(Ном., 4736)</p>
<p>5. В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.
(„І мертвим, і живим“)</p>	<p>5. Своя хата — своя правда.
... своя стріха — своя втіха.
Чия хата, того й правда.
(Ном., 9608)
Своя хата й своя воля.
(Ном., 9625)</p>
<p>6. Теплий кожух, тільки шкода —
Не на мене шитий.
(„Гайдамаки“)</p>	<p>6. Чужий кожух не гріє.
(Ном., 9653)</p>
<p>7. Ой одна я, одна,
Як билиночка в полі.
(„Ой одна я, одна“)</p>	<p>7. Сам, як билина в полі.
(Ном., 10673)</p>
<p>8. Думи мої, думи мої!
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас —
Де ж мені вас діти?..
(„Думи мої, думи мої“)</p>	<p>8. Єсть у мене діти, та де їх по-
діти.
(Ном., 9220)</p>
<p>9. Хоча лежачого й не б'ють,
Та і полежать не дають
Ледачому.
(„Хоча лежачого й не б'ють“)</p>	<p>9. Лежачого не б'ють.
(Ном., 4200)
Ледачого то й бить.
(Ном., 4201)</p>

Є в Шевченка ряд цілих творів, побудованих на народних приказках. Така, наприклад, поезія „Нащо мені женитися“ (1849). Початок цієї поезії:

Нащо мені женитися?
Нащо мені братись?
Будуть з мене, молодого,
Козаки сміятись.
— Оженився, — вони скажуть, —
Голодний і голий,
Занапастив, нерозумний,
Молодую волю.

Ідея цього твору і мовне оформлення його майже спадається з приказкою:

Нащо мені женитися, нащо мені панство:
Коло куприв реміняки — то все господарство.

(Ном., 830)

Так само поезія „Думка“ (1839 р.) побудована на матеріалі народної приказки. У Номиса записані такі приказки:

1. Пішли мої літа, як вітри круг світа.

(Ном., 2055)

2. Нащо мені золото, срібло, як жить не добро.

(Ном., 2103)

Ці приказки дуже нагадують як що не весь вірш, так особливо одно місце з Шевченкової „Думки“:

Нащо мені чорні брови?
Нащо карі очі,
Нащо літа молодії,
Веселі, дівочі?
Літа мої молодії
Марно пропадають,
Очі плачуть, чорні брови
Од вітру линяють.

Дуже багато народних приказок використав Шевченко, ввівши їх майже дослівно в свої поезії. Такі порівняльні приклади також являють великий інтерес як характерні для Шевченка:

У Шевченка

У збірнику М. Номиса

1. Скачи, враже, як пан каже:

На те він багатий.

(„Перебендя“)

2. Купили хрину, треба зїсти;

Плачте, очі, хоч повилазьте:

Бачили, що купували; грошам

Не пропадать.

(„Гайдамаки“)

3. Не так пани, як підпанки, або —
поки сонце зійде, то роса очі
виїсть.

(„Гайдамаки“)

4. Як то кажуть люди,

Буде каяння на світі,

Вороття не буде.

(А. О. Козачковському)

5. Дурня знать по походу.

(„У Вільні, городі преславнім“)

1. Скачи враже, як пан каже,

На те він багатий.

(Ном., 9781)

2. Бачили очі, що купували —

їжте, хоч повилазьте.

(Ном., 7075)

3. Не так пани, як підпанки.

(Ном., 1238)

Поки сонце зійде, роса очі ви-
їсть.

(Ном., 5679)

4. Є каяття, та нема вороття.

(Ном., 2240)

5. Видно пана по походу.

(Ном., 7335)

У Шевченка також знаходимо приказки, що подаються у вигляді епіграмів і таким чином пояснюють характер і зміст поезії. До твору „То так і я тепер пишу“ подано епіграф: „Привикне, кажуть, собака за возом бігти, то біжить і за саньми“. Цей епіграф майже цілком взятий із народної приказки: „Привик собака за возом бігти, то й за санками побіжить“ (Номис, 9566).

II

Народна приказка становить необхідний елемент у мові Шевченка, важливий фактор творення його мови. Через те приказка виступає і в діловій мові Шевченка як формула найвлучнішого вияву думки. У листуванні Шевченка з різними особами знаходимо приказки:

1. Гора з горою не сходиться, а чоловік з чоловіком спіткветься.
2. Нехай собака лає, вітер рознесе.
3. Сироті на чужині і сухар хлібом стане, і т. д.

Але не можна не відмітити ще одного явища, що показує Шевченка як найбільшого українського народного поета. Близькість „Кобзаря“ до народу, до народної мови створила умови для поширення окремих місць його в усній мові поряд з зразками народної творчості. Багато фраз із „Кобзаря“ стали ходити серед народу нарівні з приказками. М. Номис у своїй збірці народних приказок, яка вийшла в 1864 році, уже наводить Шевченкові приказки, бо вони поширені були нарівні з народними. У передмові до своєї збірки М. Номис пише: „З незабутнього „Кобзаря“ я повибирав не тільки приказки, од народу їм взяті, а і вірші, що їх письменний наш люд, а деякі навіть і народ уже вживають замість приказок. Мені здається, що вірші такі повинні стояти між приказками“.

Таких приказок, взятих з „Кобзаря“, ми в збірнику Номиса нараховуємо близько 70. Наводимо деякі з них.

1. Обніміте ж, брати мої, найменшого брата (Ном., 1324).
2. Єсть на світі доля, а хто її знає?
Єсть на світі воля — а хто її має? (Ном., 1727).
3. Оттаке-то на сім світі роблять людям люди (Ном., 4035).
4. З вас деруть ремень, а з їх бувало й лій топили (Ном., 4036).
5. Поборовся б, якби малось сили (Ном., 4160).
6. Де ділась медвежа натура (Номис).
7. І премудрих немудрі одурять! (Ном., 6104).
8. Ото дурний! а ще й битий (Ном., 6278).
9. Чи є то краще, лучче в світі, як укупі жити!
З братом добрим добро певне познать, не ділити (Ном., 9502).

Наведені приклади і порівняння, а їх можна було б набагато збільшити, переконують нас у тому, як широко використав Шевченко народну приказку. Приказка є складовою частиною його мови. Використовував фольклор Шевченко в усій його жанровій різноманітності. Сам він підтвердив це, коли говорив про пізнання народу в своїй передмові до „Кобзаря“: „...прочитайте ви думи, пісні, послухайте, як вони співають, як вони говорять меж собою, шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті, як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать“.

Отже, Шевченко, як бачимо, закликав послухати народ — „як вони говорять меж собою“. І народний поет яскраво показав у своїх творах не лише те, про що говорить народ, а й як він говорить. Народна приказка у Шевченка стала одним із факторів, що створили вогненне слово великого поета.

На величезну роль приказки у формуванні мови Шевченка вказує й робота його над приказкою. Шевченко збирає, записує приказки, приділяє їм особливу увагу. Запис у „Журналі“ від 9-го вересня 1857 року має такий епіграф:

„Симбирск-от видишь,
А неделю идешь.
Бурлацкая поговорка“.

А далі Шевченко розповідає: „С восходом солнца далеко на пологой возвышенности, упирающейся в Волгу, показался Симбирск, т. е. несколько белых пятнышек неопределенной формы. Матрос вахтенный, указывая мне на беленькие пятнышки, проговорил бурлацкую поговорку, которую я тут же и записал“ (Запис 9. IX 1857 року).

Запис у „Журналі“ від 13 вересня також починається епіграфом-приказкою:

„Казань городок
Москвы уголок“.

А далі: „Эту поговорку слышал я в первый раз в 1847 году на почтовой станции в Симбирской губернии, когда препровождался я на фельдъегере в Оренбург. Какой-то ушитанный симбирский степняк, описывая моему препроводителю великолепие города Казани, замкнул свое описание этою ловкою поговоркою. Сегодня поутру увидел я издали Казань, и давно слышанная поговорка сама собою вспомнилась и невольно проговорилась“ (Запис 13. IX 1857 р.).

В іншому місці Шевченко зауважує: За двумя зайцами погонишься — ни одного не поймаешь. Пословица очень справедлива“ (Запис 5. X 1857 р.).

Таких місць у Шевченковому щоденнику багато.

Подібні місця знаходимо також і в російських повістях. Так, наприклад, указується на приказковість мови одної з дієвих осіб без дослівного наведення самих приказок: „Охотник кстати привел поговорку, что по одной не закусывают, потом другую, что без троицы дом не строится. Потом еще и еще поговорки, а за поговоркой, разумеется, наливалась и наливалась чарка“ („Наймичка“). Є посилання на те „як говорить“: „Я забыл Вам сказать, друже мой дорогой, что графиня была ни вдова, ни мужнина жена, как говорится“ („Варнак“). Відмічається робота по збиранню приказок: „Тем временем мы въехали в город, а через час я уже прошался с почтеннейшим педагогом, прося его для пользы науки записывать все, что касается археологии, присказки, песни, предания и тому подобное“ („Музыкант“).

Є в Шевченка й цікавий аналіз одної народної приказки. „Мужички наши недаром говорят: „Не буде добра и правды на земли, пока письменным очи не повывлазят““. Только вследствие глубокого презрения к этим грамотеям могла родиться подобная поговорка. Что бы подумал про моих

земляков великий ревнитель народного образования Ланкастер, когда бы он знал, что у них существует такая варварская поговорка? Подумал бы, что земляки мои не люди, а пародия на людей, и был бы несправедлив. Общая грамотность в народе — величайшее добро, но где на 100 один грамотный — величайшее зло. Я ничего не знаю безнравственнее и отвратительнее сельского писаря: он первый грабитель сельского мужика, лентяй, пьяница, сосуд всех мерзостей и первый развратитель простодушного мужичка потому, что он святое письмо читает“ („Капитанша“).

Іноді Шевченко дає й оцінку приказки: „Пословица справедливо говорит: „Каков из колыбельки, таков в могилку“ („Близнецы“).

„Совершенно так, — отвечаю я благосклонному читателю и, по моему мнению, так и следует: „хлеб-соль ешь, а правду режь, говорит пословица, и пословица говорит благородно“ („Прогулка с удовольствием...“).

Шевченко мислить часто приказками: „Правда, у меня и тогда мелькнула эта мысль, да тут же окунулась в пословице: „бог не без милости, козак не без доли“ („Художник“).

Мова його „Журналу“ дуже щедра на приказки. Приклади:

1. На бездельи и это рукоделье (Запис 14. VI — 57).
2. Но утро вечера мудренее (13. VI — 57).
3. Опыт, говорят, есть лучший наш учитель (20. VI — 57).
4. У кого что болит, тот о том и говорит (20. VI — 57).
5. Голенький ох, а за голеньким бог (5. VII — 57).
6. На безрыбьи и рак рыба (5. VII — 57).
7. Нет худа без добра (12. VII — 57).
8. Не во-время гость — хуже татарина (14. VII — 57).
9. Наш Филат чему и рад (18. VII — 57).
10. Тише едешь, дальше будешь (19. VII — 57).
11. Поспешешь — людей насмешешь (26. VII — 57).
12. На безлюдьи и Фома человек (10. VIII — 57).
13. Чем дальше в лес, тем больше дров (12. VIII — 57).
14. Дарованному коню в зубы не смотрят (18. IX — 57).
15. Что с возу упало, то пропало (29. IX — 57).
16. Яблоко не далеко от яблони упало (7. I — 58).
17. По Сеньке и шапка (7. I — 58).
18. Но перемелется, мука будет (2. II — 58).
19. Не плюй в колодезь, придется воду пить (3. II — 58).
20. А все-таки лучше позже, нежели никогда (10. II — 58).
21. Дружба врозь, и черти в воду (23. II — 58).

Мова Шевченкового „Журналу“ дуже щедро пересипана також при-
слів'ями і мовними зворотами, характерними для усної народної мови (фра-
зами часто ідіомного характеру).

Такі приклади тут численні:

1. Опять я опустил нос на квинту (18. VI — 57).
2. А что он птица высокого полета, это я заключаю... (21. VI — 57).
3. ... как в воду канула (21. VI — 57).
4. ... верит, что на вербе вырастут груши (26. VI — 57).
5. ... не ударить в грязь лицом (7. VII — 57).
6. И я, как ни в чем не бывало... (7. VII — 57).

7. Но он как-то умел концы в воду прятать (8. VIII — 57).
8. Апшетиг в торбу, а зубы на полку (16. VII — 57).
9. ... полез в карман за возражением (17. VII — 57).
10. Что делать, посидим еще за морем да подождем погоды (20. VII — 57).
11. Дай боже нашему теляти вовка зъисты (27. VII — 57).
12. ... не будут переливать из пустого в порожнее (8. VIII — 57).
13. ... и концы в воду (19. XII — 57).
14. И ушел, как несолоно хлебал (17. II — 58).
15. ... да и в ус себе не дует (12. III — 58).
16. ... явился я казанским сиротой (29. III — 58).

Приказки і прислів'я проходять також через мову всіх повістей Шевченка, написаних російською мовою, при чому характерно, що структура речень і лексем в таких випадках залишається українською, хоч і перебуває в контекстуальному оточенні, оформленому російською мовою.

1. Теля еще бог знает где, а ты уже и добню готовишь („Наймичка“).
2. Нехай собі здоров росте та щасливий буде (ibid.).
3. Бий лихом об землю, як пецць мокрою халявою об лаву („Варнак“).
4. Великий чоловік — громада („Княгиня“).
5. Хоть з гори та в воду... (ibid.).
6. Но прошлого не веротишь („Несчастный“).
7. Попытка не штука, спрос не беда (ibid.).
8. Не во-время гость хуже татарина („Художник“).
9. Не сули журавля в небе, а дай синицу в руки (ibid.).
10. У кого что болит, тот о том и говорит (ibid.).
11. Скажи, с кем ты знаком, а я тебе скажу, кто ты таков (ibid.).
12. За мое жито мене й бито („Прогулка с удовольствием...“).
13. Горбатого могила исправит (ibid.).
14. Всякий Еремей про себя разумеи (ibid.).
15. Нет худа без добра (ibid.).
16. В чужой монастырь со своим уставом не суйся (ibid.).

III

Аналіз приказковості Шевченкової мови виявляє дуже багато фактів, які допомагають зрозуміти творчу лабораторію поета, з'ясувати те, як використовується приказка (аналогічно до цього й інші фольклорні жанри), що саме з неї береться і в чому виявляється творча роль самого поета. Спостереження доводять, що Шевченко не просто „запозичає“ елементи фольклорної мови, не механічно „переносить“ до себе, не копіює їх, а дає при використанні народної приказки неперевершені зразки власного художнього переосмислення і стилістичного застосування.

Коли мова йде про такі народні приказки в мові Шевченка, які він вводить у свої поезії майже дослівно, то легко помітити, що й виступають вони скрізь у нього з більш-менш ясним на це посиланням. Таку вказівку знаходимо в близькому до приказки контекстуальному оточенні. У наведеному вище прикладі, де використана народна приказка „Є каяття, та нема вороття“, знаходимо перед приказкою пояснення поета: „Як то кажуть

люди...“ („А. О. Козачковському“). Це більш яскравий приклад, але є ще цілий ряд випадків менш виразного вказування на те саме. Функціонування приказки „Скажи, враже, як пан каже“ у поезії „Перебендя“ також виявляє своє фольклорне походження, що видно як з характеру цілої поезії, так і з змісту та будови навіть самої приказки. Джерело приказки „Дурня знать по походу“ з твору „У Вільні, городі преславнім“ виявляється також з дальшого зауваження Шевченка:

Отже назвать,
Йй богу, я його не вмю,
Того студента — що ж ним діять.
(„У Вільні, городі преславнім“)

І поет знаходить формулу для його характеристики, його назву в народній приказці. Це видно з змісту вступної частини поезії. Досить виразно виявляють своє походження й такі приказки в „Гайдамаках“, як „Купив хріну — треба з'їсти“ та „Не так пани, як підпанки“. Ці приказки функціонують у Шевченка, будучи вкладені в уста дійових осіб та ще і в діалогічній формі.

В інших місцях, де Шевченко приказки переробляє, як це показано вище на прикладах, роль роботи поета очевидна з самих зразків. Для Шевченкової мови народні приказки тут служать лише сировим матеріалом. своєрідними „заготовками“, які він відточує силою своєї творчої праці, щільно вмуровує у свої поезії, робить їх для контекстів своїх поезій органічними. Часто готова приказка становить лише кістяк, на якому виростає зовсім нова, струнка й чітка будова, створена поетом, по-новому організована.

Майже зовсім не потребують коментування власні Шевченкові приказки. Тут колективна народна творчість для нього служила лише зразком, вихідним пунктом і поштовхом для роботи. Народна творчість виховала і підготувала грандіозну силу поета.

Скрізь же, у всіх формах свого вияву, приказковість Шевченкової мови функціонує як неперевершений зразок сконденсованого змісту і експресії, як зразок мистецьких формул мови „Кобзаря“.

IV

Синтаксична система Шевченкової мови теж щільно пов'язана з народною приказкою. У „Кобзарі“ яскраво себе виявляють готові синтаксично-фразеологічні одиниці: приказки, прислів'я, ідіомні вислови, ходові нерозкладувані словосполучення, узвичаєні вислови й інші готові синтаксичні формули. Ними так щедро користується усна народна мова, ними ж так само вільно користується й Шевченко як улюбленими формами. Можна, здається, твердити, що одну з найважливіших ознак Шевченкового синтаксису становить його приказково-ідіомно-фразовий характер. Приділивши увагу спеціальному синтаксису, синтаксису приказки-фрази, можна показати, в якій мірі особливості синтаксису народної приказки-фрази використовує Шевченко. Синтаксичний аналіз ще краще розкриє перед нами творчу лабораторію мови „Кобзаря“.

Синтаксичні одиниці приказково-фразового типу становлять дуже інтересну форму вияву нашого мислення. О. О. Потебня в своєму спеціальному дослідженні показав прислів'я-приказку як таку форму, в якій стис-

куються, скорочуючись або узагальнюючись, інші форми поетичних творів. Потебня з приводу цього пише: „Я начал говорить прошлый раз о поэтической форме, которую можно назвать сокращением басни, т. е. о пословице“. А далі: „Точно так же, как басня, может быть сжат и всякий другой рассказ, не относящийся специально к этому роду поэтических произведений. Относительно формы, в которой происходит это сжатие, можно заметить, что или остается та же самая форма, которая была в басне или рассказе, т. е. изображение конкретного события, отдельного случая, напр.: „Повадился кувшин по воду ходить, там ему и голову сложить“, „Бил цыган мать, чтоб жена боялась“. Или делается обобщение такого случая: напр., по отношению к первой пословице может служить обобщением „До поры жбан воду носит“; по отношению ко второй: „Кошку бьют, а невестке заметку дают“.

„Другой вид сокращения в пословицу — сокращение не самого образа басни, а вывода, обобщения, житейского правила, добытого при помощи этого образа или при помощи второго образа в двойной басне. Для того, чтобы имели право сказать, что такое обобщение получено при помощи образа, заключенного в басне или другом поэтическом произведении (сказке, романсе, комедии), нужно, чтобы в самом обобщении оставался след образа“ („Из лекций по теории словесности“, 1939, ст. 89. Підкреслено у О. О. Потебні).

Такий процес стиснення великих мовних уривків у короткі синтаксичні формули має дуже велике позитивне значення для процесу нашого мислення. Тут відбувається заміщення суми різноманітних мовних одиниць однією короткою формулою. Складна думка не обов'язково висловлюється складним реченням. Сам Потебня це пояснює так: „Эти относительно небольшие умственные величины каждый раз являются заместителями тех масс мыслей, из которых они возникли и которые вокруг них группировались. Человек, располагающий сознательно значительным количеством поэтических образов, располагающий ими так, что они свободно приходят ему на мысль, тем самым будет иметь в своем распоряжении огромные мысленные массы. Это можно сравнить с тем, что делает алгебра по отношению к конкретным величинам. Кто имеет алгебраическое решение задачи или может его получить, когда захочет, тот подставит под алгебраическими знаками определенные величины и получит нужное ему арифметическое решение. Этот процесс можно назвать процессом сгущения мысли“ (Там же, ст. 91).

От через це саме приказково-фразовий характер Шевченкового синтаксису заслуговує на особливу увагу. Синтаксичний аналіз мови Шевченка з цього погляду становить великий інтерес. І цілком природно, що найбільші поети світу так уважно використовують цю форму народної творчості; часто кращі місця їх творів мають приказково-фразовий характер.

Для Шевченка, як основоположника сучасної української літературної мови, використання приказково-фразового синтаксису було одним із засобів збагачення і оновлення мови. Шевченкову мову характеризує не лише своєрідний, йому властивий лексичний та морфологічний склад, а також і свій склад синтаксичних зворотів, словосполучень.

Для синтаксичних одиниць приказково-фразового характеру властива лаконічність, відносна самостійність, тобто незв'язаність з іншими реченнями, змістова закругленість, що дозволяє одиниці функціонувати поза широким контекстом. Такі приказково-фразові одиниці самостійні як

з змістового, так і з формального погляду. Ця частина синтаксичних одиниць побудована у Шевченка переважно на народній основі, за зразками подібних одиниць в усній мові.

Звороти приказкового типу дуже часто знаходимо у Шевченка:

1. У всякого своя доля („Сон“).
2. Раз добром нагріте серце
Вік не прохолоне („Сон“).
3. І діти, як квіти („У Оглаві...“).
4. І світає, і смеркає („Сова“).
5. Все йде, все минає —
І краю немає („Гайдамаки“).

Отже, як бачимо з прикладів, одною з основних рис мови Шевченка є наявність таких синтаксичних одиниць, що становлять замкнені цілі; будова їх не розрахована на зв'язок з цілим контекстом та з іншими реченнями. Такі синтаксичні одиниці легко можна винести з одного контексту і внести в інший, вони легко можуть функціонувати також і зовсім самостійно „...стать для поколений фразеологизмом с долго не стирающейся эмоциональностью“ (Л. А. Булаховский, „Курс русск. лит. языка“, 1938, ст. 97).

Приказково-ідіомно-фразовий характер мови Шевченка виявляється і в поширенні так тісно пов'язаних синтаксичних одиниць, які часто співвідносні з лексичними одиницями.

Акад. Л. А. Булаховський говорить про них: „Наряду с лексикой в точном значении слова типической для каждого литературного языка словесный фонд составляют фразеологические предложения, представляющие по смыслу как бы одно понятие, а по форме — тесное целое“ („Курс русск. лит. языка“, 1938, ст. 91). Проф. В. Виноградов, розвиваючи цю думку, характеризує таку одиницю як „...составленное из сцепления слов семантическое единство“ або як „...сращение слов, функционирующее как одно лексическое целое, в котором составные члены теряют свои лексические формы и значения“ („Совр. русск. язык“, вып. I, 1938, ст. 122, 123).

Дуже важлива особливість, властива приказково-фразовому синтаксису, це — метафоричність. Такі синтаксичні одиниці функціонували раніше, очевидно, лише в прямому значенні, а потім почали набувати ще й додаткового, переносного значення. Тепер вони, в залежності від контексту, можуть вживатися то в прямому значенні, то в переносному. У Шевченкових контекстах вони вживаються в переносному значенні; використовується їх метафорична властивість, винесена з живої мови народу, з фольклору.

Наприклад:

1. ... іти собак дражнить
Од хати до хати („Сова“) — дорівнює значенню „старцювати“, „прохати“.
2. Кругом ні билини („Тополя“) — дорівнює значенню „немає нікого“.
3. Копають день, копають два („Великий льох“) — дорівнює значенню „довго“.

4. Що тут на світі робити? („У Вільні...“) — дорівнює значенню „без-вихідь“.
5. Ще треті півні не співали („Причинна“) — дорівнює значенню „ще рано“, „ранній ранок“.
6. Рушники вже ткались („Рано-вранці новобранці“) — дорівнює значенню „готування заміж“.
7. Води чимало
Із Ікви утекло („Варнак“) — дорівнює значенню „минуло багато часу“.
8. І стежка стала заростать („Титарівна“) — дорівнює значенню „перестать ходити“.

Відзначені вище та всі інші приказково-фразові метафоричні звороти вживаються то як самостійні речення, то включаються в речення звичайного типу. Стаючи складовими частинами речення, вони дуже чітко виявляють своє самостійне значення, через що їх легко перенести до іншого речення, включаючи в нього.

Так, наприклад, в одному реченні:

Утопився б молоденький,
Щоб не нудить світом („Думка“).

У другому реченні:

Він їм тугу розганяє,
Хоть сам світом нудить („Перебендя“).

У третьому реченні:

Серце в'яне, нудить світом,
Як пташка без волі („Думка“).

В одному реченні:

То так, то сяк
Придбав сірома грошенят („Москалева криниця“).

В другому:

То сяк, то так
На свою країну придибала („Відьма“).

Характерну особливість ідіомно-фразового синтаксису становлять ще такі синтаксичні одиниці, які побудовані за принципом ритмічної мірності, повторення звуків, внутрішнього ритму. Така мірність оформляє структурну двочленність фрази. Членування чітко виявляється в інтонації, яка сприяє виразнішому звучанню.

Характеризуючи цю сторону приказкової мови, В. Даль пише про звучання в устах народу приказки „складною речью“ так: „...и он говорит верно, правильно, метко и красно, сам того не зная“ („Пословицы русского народа“, 1904 г., т. I, ст. V).

Велика кількість народних приказок побудована саме за такою дво-членною або навіть тричленною мірністю, як наприклад:

1. Упросились злидні на три дні (Ном., 1539).
2. Згадайте Богдана.

Ці структури взяті Шевченком із народних приказок:

1. Нехай злидні живуть три дні („Думи мої, думи мої“),
2. Згадайте Богдана,
Старого гетьмана („Гайдамаки“),

і за таким структурним зразком створено багато фраз ним самим:

1. Єсть у мене діти, та де їх подіти? („Гайдамаки“).
2. Хоч за пана гетьмана („Мар'яна-Черниця“).
3. Розійшлися, не взялися („Мар'яна-Черниця“).
4. Як тополя серед поля („Утоплена“).
5. Як калина при долині („Утоплена“).
6. Ні жита жать, ні льону брать („Мар'яна-Черниця“).
7. Завзятого молодця,
Преславного запорожця („У неділеньку у святую“).

Мірність дуже часто створюється за допомогою римування власних імен, назв і ін. Співзвучність створює легкість вимови, її своєрідну зручність:

1. А я собі Христа
В намисті („Гайдамаки“).
2. Я Ганусі не боюся („Утоплена“).
3. Попливе наш Іван
По Дніпру у лиман („Великий льох“).
4. Третій славний вдовиченко
Іван Ярошенко („У тієї Катерини“).
5. Круг містечка Берестечка („Ой, чого ти почорніло“).
6. У намисто уберуся,
Доганятиму Петруся („У Оглаві“...).

Так само і в народних приказках:

1. Іноді б'ють Хому за Яремину вину (Ном., 4061).
2. Кому Варвари, а мені голову одірвали (Ном., 4064).
3. Сповідали Іллюху від п'ят до вуха (Ном., 4011).
4. Купила Олена сережечки зелені (Ном., 7502).

На зразках такої приказковості у Шевченка побудовані цілі вірші, як от „Гімн чернечий“, „Над Дніпровою сагою“, „Світе ясний“ та багато інших.

Ідіомно-фразову сторону Шевченкового синтаксису характеризує ще багато рис, властивих синтаксичній структурі живої народної мови взагалі, оскільки народна приказка, прислів'я і ін. становлять усний народний жанр. Але ці особливості вже можна віднести не лише до приказки, а й до інших різновидів усної народної творчості.

V. Vaschenko

Popular Proverbs in the Language of T. G. Shevchenko

Summary

The use of proverbs is very characteristic of Shevchenko's language. He finds different ways of introducing them: he may quote them word for word, or he may alter them, making them an organic part of his work, or, sometimes, developing separate parts of his poems on the basis of a proverb.

The language of Shevchenko's "Кобзар" being near the vernacular, a great many of his expressions have become "proverbs" and are currently used by the people, side by side with the true folk-proverbs.

His syntactical system is also closely connected with folk-proverbs.

Interesting peculiarities of Shevchenko's stylistical syntax are: its character of "sentence-proverbs" (laconicism, relative independence, completeness of meaning of individual phrases) and its figurativeness.

Л. А. Булаховський

Виникнення і розвиток літературних мов

Частина друга ¹⁾

Зміст

II. Розвиток літературних мов: 1. Сторони розвитку. 2. Забезпечення висловлення понять. 3. Урегулювання мови (усталення та уодноманітнення граматики і словника). 4. Очищення мови від елементів, що вважаються небажаними. 5. Питання підвищення стилістичних вартостей мови (гнучкості, точності та ясності). 6. Проблема розвитку в естетичному напрямі. Підсумки.

II. РОЗВИТОК ЛІТЕРАТУРНИХ МОВ

1. СТОРОНИ РОЗВИТКУ

Те, що можна назвати розвитком літературної мови, більшою або меншою мірою характеризується проти стану вихідного — виникнення літературних (в широкому значенні слова) зразків ²⁾ — розв'язанням таких-от завдань:

1) забезпеченням висловлення понять, що традиційно не культивувалися на даному ґрунті (збагачення словника); 2) урегулюванням мови — в значенні забезпечення за нею певної одноманітності граматики й словника; 3) очищенням її від елементів, що з тих або інших міркувань вважаються небажаними; 4) піклуванням про те, щоб надати мові більшої гнучкості, точності та ясності; 5) забезпеченням за нею певних естетичних вартостей, як їх розуміють у різні часи.

2. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИСЛОВЛЕННЯ ПОНЯТЬ

Перше, чи не найважливіше з усіх інших, завдання в усій його гостроті постає на порозі виникнення літературної мови і перестає зовсім існувати тільки при її смерті. Щоб розв'язати його, мови знають, взагалі кажучи, тільки: а) шлях використання діалектних слів, що хоч і не набули собі великого поширення, але здаються придатними через свою близькість до розшукуваного; б) запозичення іншомовних слів та словесні кальки, найчастіше — з мов, що їх носії впливають на даний народ, принаймні в певній ділянці понять; в) використання засобів словотвору, належних даний

¹⁾ Див. „Наукові записки Інституту мовознавства Акад. Наук УРСР“, том I, 1941, ст. 91—114.

²⁾ Як уже ясно з попереднього, дуже нелегко провести чітку грань між фактами народження літературної мови і першими кроками її розвитку, бо й народження триває певний час і характеризується рисами іноді досить виразної боротьби й добору.

мові; г) переносний (тропеїчний) ужиток слів наявних; д) комбінування слів (описове передавання).

Котрому з цих шляхів віддається перевага, щоразу розв'язує сукупність історичних умов: міць сторонніх впливів, міць тенденцій до відштовхування від них, ґрунт для культивування тих, а не інших літературних форм і т. ін. Але треба зауважити, що таких літературних мов, які б не жилилися одночасно усіма ними (крім, певна річ, словотвору в тих мовах, що формальних словотворчих елементів взагалі не мають), історія не знає зовсім.

Використання діалектної лексики

Використання діалектної лексики для поповнення літературної знаками нових понять становить собою явище, умовніше за інші. За доби того досить довгого процесу, що з більшим або меншим правом можна розглядати ще як народження — створення літературної мови, перевагу дістають ті із діалектів, що ще борються один з одним, економічно, політично й культурно міцніші. Їх лексика перемагає і усталюється як нормативна для літературної мови, але таке усталення, як правило, охоплює не весь лексичний склад, не весь словник, що стає літературним, а, сказати б, тільки його масив, залишаючи почасти окремі ділянки з їх специфікою, почасти тільки окремі слова з діалектів завойовувати собі місце більш-менш впливово, іноді виключно, поряд із масивом провідного діалекту — основи літературної мови. Наслідки боротьби між собою діалектів і говірок де в чому справляють враження примхливих, але, поза деякою його випадковістю, в цілому розподіл фактів говорить про те, що за шаром слів, який усталюється в літературній мові як відбиток діалектного впливу, завжди треба шукати поважної культурно-побутової підстави — тієї специфіки, що спричинилась до заведення певного кола слів або окремого слова в літературну мову саме з народної говірки, а не з масиву, що ліг в основу загального літературного вжитку.

Коли літературна мова стає виразом порівняно високої цивілізації, вона разом з останньою відбиває ширший або вужчий шлях інтернаціональних зв'язків народу — її носія. Доплив нових понять відповідно до цього набуває іншомовного, притому виразно інтернаціонального обличчя. Далеко рідше констатується, що те або інше поняття (уявлення), яке потрапляє в сферу уваги як культурне, тобто належне до сфери певного виробництва, мистецтва, науки, політики тощо, насправді для даного народу не є новим, що воно вживається, хоч не є широко відомим, в певних вузьких колах — в говірках, соціальнодіалектних або географічних.

Найбільше за її природою вимагає „втручання“, свідомої організації термінологічної лексики, ділянка, разом із тим, де вимога наповнювання словника буває найбільш гострою, сказати б, найбільш безсумнівною. Серед засобів заведення й усталення термінологічної лексики, безперечно, використанню діалектних джерел належить певне поважне місце. Проте це поважне місце належить лише словам з вузько побутових сфер, науковим і виробничо-мистецьким поняттям, властивим певним нешироко відомим сферам побуту, і справжнє усталення багатьох з таких діалектних слів у дальшому розвитку науки часто перебуває під загрозою. Цікаві щодо цього шляхи розвитку російської термінологічної лексики. Один з найвидатніших російських натуралістів XVIII і початку XIX століття академік Ів. Лепехін (Лепьохін?), людина, що великою мірою

черпала свої знання не лише з наукової літератури, а і з безпосереднього вивчення природи в постійному спілкуванні з народом і перебуванні серед нього, здобув тим самим великий діалектний матеріал, прямо пов'язаний із виучуваними предметами і принципово придатний, щоб правити за термінологічний. Напр., у творі, присвяченому потребі вивчати лікувальні властивості місцевих рослин, Лепехін називає чимало рослин тими назвами, які йому доводилося чути безпосередньо від народу. Прекрасне розуміння живого в термінологічній справі уберегло його від захоплення творенням нових слів для понять, які за їх природою повинні бути пов'язаними з побутом і, за всіма імовірностями, справді мали в ньому існувати. Перекладаючи „Histoire naturelle“ славнозвісного Бюффона, Лепехін чесно визнав на його час великі, де в чому непоборні, труднощі перекладу, оскільки справжні російські еквіваленти тим побутовим поняттям, якими оперував Бюффон, ще достатньою мірою зібрано не було. Наводжу дуже повчальні в цьому відношенні слова самого Лепехіна: „...Но как в следующих частях изобразил он нам самих животных, описывая их род жизни, средства, нужные к снисканию их пропитания, нравы, особенные склонности, образ и время, к размножению своего племени употребляемые, и продолжение ношения самок ценных, все способы для домашнего скотов содержания нужные, и каковой корм вреден им быть может: всё же сие выражал он речениями, на заводах конских, в скотоводстве, в охоте и в промыслах употребляемыми, имея довольно способов к получению таковых речений и всего, до естества животных касающегося, или от людей, помянутыми упражнениями занимающихся, или воспитывая разных животных в своем поместье и в доме, и делая над ними возможные наблюдения, — то трудившиеся доселе в предложении, лишены будучи таковых пособий, принужденными нашлись удержаться от продолжения начатого ими труда, пока не представится случай собрать всё нужное к окончанию оного... Посему, собрав некоторые речения в природном нашем языке известные, мнил я быть в состоянии начатой продолжать труд, но время показало, что некоторые речения не так выражены, как надлежало. Посему и прошу покорнейше всех любителей российского слова и знающих прямо предлагаемых животных вразумить меня в тех названиях, которые, может быть, неправильно мною употреблены: таковою благосклонностию при втором издании воспользоваться с должной благодарностию не упушу“¹⁾.

Імовірно, що з діалектів позичено в XVIII і початку XIX ст. певну кількість термінологічного матеріалу для медичних наук. Говіркове походження можна, напр., запідозрювати для назви хвороби *красуха*, що її зустрічаємо в „Курсі анатомії“ професора Є. Мухіна 1818 р. (В. Даль наводить це слово тільки з Тверської губернії); у діалектній оболонці фігурують у цьому ж курсі *мозговина* і *сердцевина*; можливо, що з північно-російських говірок (пор. це слово в протопопа Аввакума) до автора потрапило *шулята* — *testiculi*, з півдня — *пучка* „мякоть на концах перстов“ (пор. укр. *пучка*). Проте характерним залишається, що більшість подібних термінів у науці не вижила і пізніше була заступлена іншими, ближчими до вжитку центральних, провідних говірок.

¹⁾ Про термінологічну працю академіка Лепехіна див. М. И. Сухомлинов, История Российской Академии, „Сборник Отд. русск. яз. и слов. Акад. Наук“, том XIV, 1875, ст. 196—198, 209, 216—218, 482—514.

Елементи літературного словника, заводжувані з діалектних джерел, проте, порівняно рідко бувають поняттями, які треба завести в свою мову, коли вона піднімається до рівня розвиненіших, історично щасливіших. Відсутність певного слова на широких шляхах звичайного мовного спілкування примушує шукати його десь у „закутках“ народного вжитку. При створенні термінології у час, коли ще досить виразно заявляють про себе не тільки національні, а й націоналістичні настрої, і, поряд з потребою наздоганяти культурно передові народи, діє більш-менш виразно також тенденція відштовхуватись від інтернаціонального, від „чужого“, іноді за всяку ціну культивувати „своє“, — попит на слова, хоча б і не вживані в говірках, на основі яких створилася й розвивається літературна мова, але національні, стає помітним чинником. Побіч майже з неминучим допливом інтернаціоналізмів (див. нижче уваги про чеський пуризм) та інтенсивним словотворенням в дусі „свого“, діячі національного слова раді бувають в такий час заповнити ту чи іншу прогалину здобутим безпосередньо (мабуть, рідко) або через лексикографів (так — часто) діалектним словом. Для певних науково-термінологічних понять із таких лексично широко репрезентованих у відсталому побуті сфер, як рослини, тварини, хвороби, певні спеціальні виробництва, як зазначено, справді повинні існувати установлені назви, придатні, коли термінологія на даному мовному ґрунті ще не має в цих сферах своєї стійкої традиції, для заведення в ролі термінів. Але „закуткове“ слово іноді легше знайти, ніж його прищепити, зробити предметом справжнього наукового вжитку: науково-виробничі інтернаціоналізми майже завжди мають істотну перевагу перед такими діалектними словами в тому, що у відповідних галузях знання з ними зв'язується цілком певний недвозначний зміст, тимчасом як заводжуване діалектне слово треба зрозуміти, і навіть „ковані“, вигадувані терміни часто більше привертають до себе симпатії, будиши принаймні, як правило, прозорішими — такими, що дають опору пам'яті через свою вже за настановою виразну внутрішню форму.

До того доводиться зважати ще й на такий факт: що виразніша потреба на відповідне слово-термін, то більше імовірності, що таке слово існує також у провідних говірках; що спеціальніше воно з наукового погляду, то імовірніше, що живий зміст його в говірках чи в говірці, звідки його хочуть пересадити в літературну мову, не зовсім той самий, який мислиться в науковому аспекті.

Аж ніяк не випадковим є те, що в історії термінології, — ділянки, де найгостріше в свій час відчувалась потреба на доконечне поповнення словника, — пережила й відбила українська літературна мова. Автори термінологічних словників використали, серед іншого, чималий народний матеріал, у тім числі — порівняно вузького діалектного поширення, але з усього такого, що фігурувало в різних запропонованих ними проєктах, справді придалось, тобто завоювало собі визнання й дійсно ввійшло в широкий ужиток, зовсім небагато слів. Можна думати, що такими словами є, напр.: *борлак* „лагух, адамове яблуко“ (Словник Грінченка наводить це слово тільки за „Знадобами до словаря южнорусского“ Івана Верхратського, 1877 р.), *смерека* „Abies, рос. пихта“ (Грінченко посилався при цьому слові на західні джерела), *конюшина* „Trifolium pratense, рос. клевер“ (початково діалектне — з Волині), *шпараги* — „Asparagus officinalis, рос. спаржа“ (з західних говірок).

Лише певний час уживались, але не перемогли своїх інтернаціональних суперників, напр., *вйливок* — *abortus* (в значенні „раннього аборту“, — пор. д-р В. Ф. Кисільов — „Медицинний російсько-український словник“, 1928; в словнику Грінченка це слово фігурує лише як діалектне в значенні: „яйцо, снесенное без скорлупы. Козел. у.“); *чарупка* — *alveola* (в словнику Кисільова це слово¹⁾ подане за ширше вживаним словом *дучка*, що значить, за Грінченком, або „вообще дыра, отверстие, ямка“, або, напр., „лунка, в которой вращается конец веретена в гончарном круге“ тощо; слово *чарупка* Грінченко наводить тільки з рукопису І. С. Левицького в значенні „ячейка в пчелином соте“); *хлипак* (*хлипок*, *хлипель*) „клапан“ *хлипавка* „клапан в музыкальном инструменте“ (у Грінченка зазначено як „Харьк. г.“); *червінка* „дизентерія“ (за Грінченком — з Угорськ. Галичини; усталились: народне, ширшого вжитку, *різачка* та інтернаціональне *дизентерія*); *доходить* (в Грінченковому словнику — приклади з говірок) „агонізувати“; тепер — тільки останнє.

Нема чого й казати про випадки заступлення широко відомих в основному масиві говірок слів діалектними: *гайки* — „*муртою*“, *заклепки* — „*нютою*“, з реакційною метою — надати за всяку ціну літературній українській мові вигляду, відмінного від російської. Ці намагання вже в їх основі були засуджені на провал за своєю безсилою нежиттєвістю.

Запозичення іншомовних слів

Вагу запозичення чужих слів як доконечного джерела літературного розвитку (бо шляхи розвитку більшою чи меншою мірою є шляхи міжнародного спілкування з допливом нових спостережень, ідей, перейманих технічних досягнень, культурних інституцій тощо), доводить і те, що ми безпосередньо бачимо в житті літературних мов, і те, що викриває науковий аналіз їх складу. Власне нам треба розрізнити дві щодо їх природи відмінні категорії запозичень: те, що запозичається внаслідок сполученості певної назви з поняттям на ґрунті, з якого це поняття переймається, і запозичення штучні, використання історичного мовного джерела, вже позбавленого в даний час живого ґрунту. Перша категорія, більш побутова, з більшою виразністю відбиває зсуви у взаємовідносинах народів, звичайно, в їх класових розшаруваннях, друга стосується переважно до верхів цивілізації — до науки, мистецтва, організації суспільства, того, що за умовами свого існування швидко інтернаціоналізується, і є, отже, характеристична для уторованих шляхів міжнародного обміну і семантично мало свідчить про ґрунт, звідки починає свій світовий обіг. Для європейських літературних мов друга категорія складається з сили *грецизмів* і *латинізмів*, іноді комбінованих, фонетично і морфологічно припасованих (проте далеко не завжди) до мови, представник якої пускає їх у життя.

Ще одне старе джерело — *арабізми* становлять тепер в європейських мовах помітну своїм числом категорію, але в усьому істотному замкнену, позбавлену здатності до дальшого розвитку.

Роль, паралельну запозиченням у точному значенні слова, відіграють щодо збагачення словника, забезпечення його знаками для нових понять, — також мовні *кальки*, спосіб передачі виниклих на чужому ґрунті назв перекладом їх із збереженням внутрішньої форми або у випадках, коли поняття означається словосполученням, — точним перекладом складових ча-

¹⁾ З друкарською помилкою — „чарунка“.

стин. Пор. рос. *насекомое* відповідно до лат. *insectum*, власне „насічене“ (пояснення назви — в Арістотеля: *insectum* своєю чергою калька з гр. *éntoma*, яке він пояснює тим, що комахи мають на своєму тілі „*éntomas*“, тобто наічки; це пояснення вже латинської назви повторює Пліній: „*Iure omnia insecta appellata ab incisuris*“; у XVIII столітті неточне розуміння внутрішньої форми латинського слова викликало — „несекомое“); або назва рослини *золототисячник* — гр. *kentaúreios* „кентаврів“; лат. *centaurea*, *centaurium*, витлумачене як *centum* „сто“ і *aureus* „золотий“, звідки нім. *Tausendgüldenkraut* і відповідні східнослов'янські назви.

У певній кількості випадків точність передачі призводить навіть до порушень особливостей мови, в яку проходить запозичуване; пор., напр., прийняті тепер у лінгвістичній літературі вирази типу: „*о-основи*“, у фізиці „*х-проміння*“¹⁾.

Зростання словникового запасу літературних мов шляхом запозичень і кальк є одно з найвиразніших явищ мовно-літературного розвитку. Звертає при цьому на себе увагу, що, як зазначено, безпосередні впливи культурних народів один на одного, хоч і вони становлять факт мовно-літературного життя²⁾, далеко менші, ніж традиційні способи вченого вироблення найменувань з успадкованого етимологічного матеріалу античних мов, які раз у раз стають, проти порівняної обмеженості перших, справжніми інтернаціоналізмами.

Використання засобів словотвору

Використання засобів словотвору (включаючи словоскладання) в розвитку літературних мов залежить звичайно насамперед від зростання потреби на продукування нових слів, потреби, зумовленої в першу чергу прогресивними змінами виробництва і з ними культури взагалі; але якою мірою представники літературної мови вважають за потрібне звертатися саме до словотвору, це залежить, крім всього іншого, від основних властивостей самої мови. Є мови, багаті на словотворчі елементи продуктивні, потенціально здатні до того, щоб правити за засіб утворювати нові слова, і є такі, де, скажімо, афікси хоч і існують, але належать переважно або до застиглих, або до малопродуктивних. Важить також, до чого більше годиться система продуктивних елементів самої мови: чи скеровані вони переважно на емоційну сторону — на виявлення почувань та оцінку, або ж серед них є значна кількість придатних для передавання відтінків в уявленнях і почуттях. Напр., німецька мова, де складні слова типу *Heuschöber*, *Kostpreis*, *Schuldbrief* — нормальне явище³⁾, за її природою надто легко

¹⁾ З літератури див. особливо В. U n g e b a u n, *Le calque dans les langues slaves littéraires*, „*Revue des études slaves*“, 1932, XII, 1—2, ст. 19—49.

²⁾ Пор. спеціально літературу щодо англійського впливу на французьку мову, консервативнішу за інші європейські, — зазначену в книзі Є. Р і х т е р, „*Die Entwicklung des neusten Französischen*“, 1933, ст. 29.

³⁾ Пор. навіть такі справжні монстри, як новотвори Платена (1796—1835): *Freischütz-kaskadenfeuerwerksmaschinerie*, *Vorzeitsfamilienmordgemälde*, *Demagogenriechernas-hornsangesicht*, *Obertollhausüberschnappungsarrtenschiff*, або наведену М. Я. Калиновичем („*Мовознавство*“, 1935, № 6) назву фірми: *Vierwaldstätterseeschraubendampfschiffgesellschaft* („*Товариство гвинтових пароплавів на Фірвальдштетському озері*“). Проте не слід думати, що мовне чуття самих німців не зачіпається, не протестує проти таких словесних „будов“. Вони справді можливі, але звичайно не подобаються й не дурно правлять за придатний спосіб для створення комічного ефекту. Так застосовував їх згаданий Платен, з такою настановою дає Шлегель заголовок епіграмі — „*Himavatgangesphilologidorn-*

придається до витворення нових слів, і їх народжується, можна сказати, щодня стільки, що жодний словник німецької мови не може ні охопити їх усіх, ні дати про них справжнього уявлення. Проти німецької, скажімо, українська або польська мова далеко менше здатні за їх характером до таких утворень і воліють, де можна, заступити їх, якщо не сполученням слів, то афіксальними: нім. Windmühle, укр. вітряк, пол. wiatrak, рос ветряная мельница; Tintenfass, укр. чорнильниця, рос. чернильница; Schuhmacher, укр. швець, пол. szewc, рос. сапожник; Ruhebett „кушетка“, пол. spocznik, spocznica, leżanka; Schlafkammer, спальня, пол. sypialnia, łóżnica, pokój sypialny; ausdrucksvoll, виразний, промовистий, пол. wyrazisty, dobitny¹⁾).

Французька мова має вже зовсім обмежені засоби продукування нових слів; вона за своєю природою менше надається до новотворів, і це серед іншого спричинилось до потреби або запозичати чужі слова, де в паралельних випадках представники інших мов стали на шляхи калькування, або звертатися до нових комбінацій слів. Вона менше здатна приховати від ока досвідченого мовознавця продукти культурного розвитку — нове, засвоєне і вироблене від старого, споконвічного і, разом із цим, — що важить далеко більше, коли йдеться про розріз стилістичний, — абстрактніша, або, вірніше, більш надається до потреб абстрактного мислення, ніж інші мови, де весь час перекидаються містки між словом як основним і похідним, між позбавленим внутрішньої форми і з внутрішньою формою ще живою²⁾).

Ділянкою інтенсивного словотворення в багатьох мовах буває за її природою термінологічна лексика в галузях знання та мистецтва, що не пов'язані прямо з побутом даної країни, а виникли як продукти ширшого культурного розвитку. Це ділянки, як уже було вище зазначено, прямого втручання в організацію мови. Те, що являла собою робота над термінологічною лексикою в середині XVIII століття в Росії, — є великою мірою типовою для завдань і шляху, яким ішло розв'язання відповідної потреби в багатьох інших мовах. М. В. Ломоносов, великий російський учений — хімік і фізик, що сполучав із своїми природознавчими студіями серйозну філологічну роботу, з приводу заводжуваної ним термінологічної лексики писав: „Принужден я был искать слов для наименования некоторых физических инструментов, действий и натуральных вещей, которые хотя сперва покажутся несколько странны, однако, надеюсь, что они со временем, через употребление, знакомее будут“ („Вольфиянская экспериментальная физика“, 1748).

При усталенні термінології, умовно скажемо, нових ділянок наук та мистецтва історично точилася боротьба між двома основними можливостями вибору — вчено-інтернаціональною або ж національно-пуристичною. Останній шлях неминуче призводив до „кування“ слів, до прищеплення того, що виникало волею і смаком впливових або таких, що сподівались

pfade“. Попри всю легкість створення подібних слів, надто — коротших і тому дохідливіших, прищеплюються й стають із них предметом суспільного обігу порівняно нечисленні. Сила складних слів, ужитих майстрами німецької літератури — Гете, Гейне, Ріккертом та ін., залишилась фактично їх індивідуальною власністю. — Див. докладну, хоч і не в усьому переконаливу, характеристику цього типу неологізмів у книзі К. Бейера „Deutsche Poetik“, I, 1882, ст. 116—118.

¹⁾ Пор. А. L e c z k o w s k i, Złożenia nominalne w języku niemieckim a polskim, „Prace filologiczne“, XII, 1927, ст. 522—540.

²⁾ Пор. А. Meillet, Les langues dans l'Europe nouvelle, 1928, ст. 163—175

вплинути, одиниць. Багато, звичайно, при цьому залежало від чуття дійсності, від уміння відрізнити живі потреби від власних примх і замилювання „творенням“.

Над усією термінологічною роботою тяжіли, як тяжіють і нині в розвинених літературних мовах, ті самі завдання забезпечити логічну витриманість системи назв (їх погодженість між собою), завдання, що вимагає між іншим особливої уваги до застосовуваних словотворчих елементів, придатність внутрішньої форми слів-термінів найбільше нагадувати саме те, що вони мають означувати, усунення загрози багатозначності прийнятого слова-терміна тощо¹).

Порівняно невелике значення належить в мовнокультурному розвитку багатству мови на словотворчі засоби емоційного характеру. Ми звичаєм не тільки не бачимо ширшого їх використання в літературних мовах проти мови народної (і це не лише в творах дискурсивної думки, але і в мові художній), а навпаки — їх кількість і частість вживання помітно гане, свідчачи більш-менш виразно про дальший розрив культурної людини з багатьма емоціями часів усталення і панування народної словотворчої системи. Пор. хоча б звуження в українській мові сфери таких слів, як-от: *багатенько, усенький, тамочки* тощо.

Люди, що спеціально не продумували питання про роль словотворення, майже беззастережно багатство його засобів і з ним легкість утворення нових слів відносять до позитивних властивостей мови. Насправді ж, питання складніше. Легкість створення нових слів у певних мовах ховає в собі небезпеку, що вони використовуються для поповнення словника не тільки потрібними для думки знаками нових уявлень і понять, але й для того, щоб створювати слова замість усталених, соціально апробованих, іноді цим полегшуючи собі (не слухачеві або читачеві) вибір мовного знака, а іноді піддаючись тільки ілюзії, що з новим словом народилось нове-таки поняття або почуттєвий відтінок.

Навіть для художньої літератури продукти авторського словотворення далеко не завжди є „добро“, що його можна прийняти без застережень. У творах із настановою на практично корисне (наукова, публіцистична, ділова проза) їх значення залежить саме від їх потрібності та здатності ставати способом переказувати щось справді нове.

Нижче буде нагода для докладнішої характеристики відповідного матеріалу. Зараз варто обмежитись цитатою, в якій відбита справедлива щодо цього думка одного з видатних теоретиків художнього слова: „...Інше враження — пише Р. Мюллер-Фрейфельс — справляють „неологізми“. Ці новотвори часто діють приголомшливо, вони спантеличують. Останнім часом стало модним прикрашування творів слівцями такого га-

¹ Назву найважливішу літературу з питань організації термінології:

Е. Вюстер, Международная стандартизация языка в технике. Перевод с немецкого и обработка О. И. Богомоловой, 1935.

Н. Ф. Яковлев, О принципах создания терминологии в национальных языках, „Культура и письменность Востока“, VII—VIII, ст. 71—79.

Д. С. Лотте, Очередные задачи технической терминологии. „Известия Академии Наук СССР. Отдел общественных наук, VII серия“, ст. 883—891.

Г. О. Винокур, О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. „Труды Московского института истории, философии и литературы, том V, ст. 3—54; особляво — Д. С. Лотте, Некоторые принципиальные вопросы отбора и построения научно-технических терминов, Изд. Акад. Наук СССР (Комитет технической терминологии), 1941.

тунку. Напр., Шпіттелер [народ. в 1845 р.; з німецької Швейцарії] просто-таки дивує своїм добиранням провінціалізмів та неологізмами. В усякому разі не треба дуже високо оцінювати поетичний вплив таких речей. Частіше вони більше відбивають насмілювання автора, ніж справжню потребу. Ряд мов, напр. французька, більше схильні чинити опір таким новотворам, ніж німецька, але ще питання, чи багато вони втрачають від цього¹⁾.

Ділянки „свого“ й „чужого“, того, де процес позначення знаками нових уявлень в основному відбувається через використання елементів своєї мови, і того, де заявляє свої права запозичування, більш-менш близько до суті речі розрізняв уже Лейбніц. Він доводив²⁾, що німецька мова розвинена в ділянці чуттєвого (рос. „чувственного“, опізнаваного чуттями), де природа навчає й невчених: це вирази для різних сторін побуту, мистецтва й ремесел, мисливства, суднобудування й гірничої справи; навпаки, в ділянці надчуттєвого — в тому, що стосується до „душі“, науки, політики або більш абстрактних пізнань, до логіки й метафізики, німецька мова бідна й потребує допомоги латинської. В основному те саме слід сказати й про інші мови, лише з тією відмінністю щодо романських і англійської, змішаної з елементів германських і романських, що вони могли засвоювати латинські слова, асимілюючи їх собі, тимчасом німецька мова, якщо хотіла просякнутися новою культурою, мусила засвоювати іншомовні слова як виразно чужі.

Вивчення запозичень в історичному аспекті не дозволяє говорити про те, що твердження Лейбніца точно відповідають фактам різних мов. Насправді, доводиться, залежно від спеціальних історичних умов, констатувати великі хитання в той або інший бік (переважно в бік міцнішого зовнішнього впливу й поповнення мов зайвими для них елементами, що витискують без справжньої потреби вже наявні свої). Але як характеристика т и ц ю в о г о розвитку ці твердження зберігають своє значення й нині.

Далеко менше значення має проти запозичення чужих слів як знаків для нових понять те в багатьох випадках старанне вишукування еквівалентів для передачі мовної специфіки, ідіомів і відтінків уявлень, яке стає натуральним завданням мовної культури в процесі перекладацької роботи з усіма її соціально-культурними підставами. Майстерність перекладу, до того освітлена серйозною, науково обгрунтованою теорією, в наші дні досягла серед представників найрізноманітніших мов такого ступеня досконалості, про який у попередні часи могли тільки мріяти найталановитіші представники перекладацького мистецтва. Переклад з однієї мови на інші і нині раз у раз становить дуже великі труднощі, але рідко ці труднощі можна тепер відносити до труднощів справді непоборних. Лише як за її настановою більш цікаву, ніж вірну, можна навести думку відомого російського літератора першої половини XIX століття П. А. Вяземського, висловлену ним у його „Записній книжці“: „Нечего говорить, что некоторых слов и выражений нет ни на английском языке, ни в английских понятиях. Например: как-нибудь, покуда, по-домашнему, по-дорожному, запросто и т. п. В Англии всё вылито в одну форму или в известные формы“³⁾. „Русско-ан-

¹⁾ Р. Мюллер-Фрейенфельс, Поэтика, Х., 1923 (рос. переклад), ст. 183.

²⁾ Див. Ф. Меринг, Литературно-критические статьи, II, 1934 (рос. переклад), ст. 524—525.

³⁾ Полное собрание сочинений кн. П. А. Вяземского, том VIII, 1883, ст. 99—100.

гліський словарь "С. К. Боянуса й В. К. Мюллера (1930) передає ці ніби відсутні в англійській мові російські слова досить близькими англійськими еквівалентами: *как-нибудь* — somehow, anyhow, some way...; *покуда*, напр.: *покуда до свидання* — good-bye for the present, *покуда что* — meanwhile, for the time being. Менше припускають, справді, точну передачу *по-домашнему*, *по-дорожному* і *запросто* (without ceremony — власне — „без церемонії“), але й вони у відповідних контекстах знаходять собі більш-менш еквівалентний їх змістовий вираз. Знаменний в усякому разі той безсумнівний факт, що велика кількість авторів і творів, які певний час вважались неперекладними, із зростанням культури перекладу пересаджуються на чужий ґрунт, набуваючи на ньому якщо не повної, то близької до повної мовної виразності питомого ґрунту. Перекладено, напр., і добре перекладено, за загальним визнанням, Лєскова — німецькою мовою, Марселя Пруста — російською (переклад Франковського), Маяковського — німецькою, польською та іншими, Тичину — чеською, і таких прикладів іноді блискучого „пересадження“ особливо важких через специфічність їх мови майстрів на чужий мовний ґрунт є чимало. Уявлення про трудність перекладу з ужитку літературних діячів не зникло, але збагачення історичним досвідом усунуло принципове побоювання неможливості добре перекласти якийсь навіть дуже специфічний текст ¹⁾.

Переносне вживання слів

Розвиток словника шляхом поширення переносного вживання слів (інакше — тропеїчного, метафоричного, фігурального) є загальне явище, спостережуване в усіх літературних мовах. Перенесення існуючих слів на нові поняття, вироблювані в творчому акті — реагуванні на нові враження, факти трудового досвіду тощо, є один із найпоширеніших способів номінації (називання). Цілком ясно, що надбудовний характер мови виявляє її розвиток і в цьому відношенні у досить точній відповідності до того, що можна розглядати як розвиток у самому житті, тобто як збагачення поняттями (уявленнями), висовуваними на перший план людської свідомості внаслідок їх перевіреної на досвіді життєвої важливості (в аспектах як позитивному, так і негативному).

Поряд із номінацією, перенесення-метафоризація здійснює функцію подавати новий аспект речей, явищ і т. ін., їх положення в колі предметів думки, чуття й волі, вже наявному в свідомості носіїв даної мови, — більш-менш своєрідно зазначаючи новим освітленням їх можливі зв'язки й подібності. Якщо номінація являє безпосередні факти збагачення словника даної мови (при цьому, звичайно, йдеться тільки про номінацію, що дійсно прищеплюється в масовому вжитку), метафоризація (тропείчний ужиток) в другій функції збагачує мову щодо її стилістичної гнучкості, тобто по-різному забарвлених способів передавати ідентичний або тільки схожий інтелектуальний зміст.

¹⁾ З літератури про питання перекладу:

О. Фінкель, Теорія й практика перекладу, 1929.

М. П. Алексеев, Проблема художественного перевода, Иркутск, 1931, ст. 9—25.

К. И. Чуковский, Искусство перевода, 1936 і піз.

А. М. Фінкель, О некоторых вопросах теории перевода, „Научн. записки Харьк. гос. пед. инст. иностр. языков“, I, 1939, ст. 59—82.

А. Федоров, О художественном переводе, 1941.

Ми трохи нижче докладніше зупинимось на проблемі розвитку мов щодо такого стилістичного їх збагачення. Зараз ідеться головню про зростання словника в вузькому значенні — про знаки для нових понять. Я не знаю, чи хто підраховував для окремих мов відношення в тому новому, що ввійшло в словник літературної мови, між морфологічно створеним і здобутим шляхом перенесення, але яким би це відношення не було, жодна мова, як добре відомо, без останнього на шляхах свого розвитку в усякому разі не обійшлася.

У російській, особливо післяреволюційного часу, див. напр.: *ячейка* — в суспільному значенні, *детские ясли*, *ястребок* (військова авіаційна машина), *звено* (піонерське тощо), *автомат* (зброя), *расчёт* (в армії), *смена* „молоде покоління, що має заступити старе на якійсь ділянці роботи“; в українській: *ясла* (дитячі), *яструбок* (рід військового аероплана), *ланка* (піонерська, артильна тощо), *автомат* (зброя), *зміна* у тому ж значенні, що й згадане рос. *смена*. У французькій — *atterrir* „приземлюватися“ (авіац.); попереднє значення „причаливати“; *embusqué* „той, хто ухиляється від служби в армії, „окопавшись“ в тилових частинах, тощо“, *à l'embusquée* „рід зачіски“ тощо.

Переносне вживання вже наявних у мові слів і комбінування їх в контекстах стикаються досить близько. Будувати фразу і не припускати при цьому переносного вживання слів—це значило б ніяк не виходити з меж цілком усталених штампів, це значило б користуватись мовою надто анемічною, позбавленою будь-яких живих, органічно властивих їй сил.

Те, що ми маємо право розглядати тут як розвиток, є принципово безмежна кількість соціально апробованих варіацій, що їх несе з говірної в писемну мову як творчість маси, засвоювана в її класових розшаруваннях відповідно до різного характеру культивованих стилів, так і творча робота письменників, досягнення яких своєю чергою стають надалі тим, чим живиться говірна мова письменної маси.

У мові на зразок французької з бідною системою словотвору творча фантазія скеровується переважно на винайдення свіжих яскравих метафор, на забавні слова-назви, скомбіновані з окремих слів, на влучні синекдохи тощо, і це безмежне поле словесної роботи достатньо мірою компенсує французам у мовному вжиткові „сухість“ їх морфологічної системи. Пор. хоча б такі вже цілком усталені французькі лексеми, починаючи від складних слів з прозорими рисами порівняно недавньої незалежності частин, що й досі відбивається в правописі, як *tire-bouchon* „штопор“ (власне „тягни-пробку“), *gardecorps* „поруччя“ (власне „бережи-тіло“), *sage-femme* „акушерка“ (власне „розумна жінка“), *douce-amère* „вороняче око, хрест-трава“ (власне „солодке-гірке), *longue-vue* „підзорна труба“ (власне „далекий вид“), і кінчаючи безлічно фразеологізмів безперечно настановного походження, як-от: *garder le lit* „залишатись у ліжку“ (власне „берегти ліжку“), *l'eau dormante* „нетеча“ (власне „вода, що спить“), *épouser le parti de qui* „приєднатись до чийхось поглядів“ (власне „одружитись з чийою думкою“), і т. ін.

Використання архаїзмів

Крім зазначених способів поповнення словника потрібними йому знаками для нових понять, існує ще спосіб — звернення до архаїзмів. Але цей шлях, практично не виключений і навіть впливовий у літературних мовах народів, що зберегли пам'ять про колишню свою відносно висо-

ку цивілізацію, занепалу пізніше, — для переважної більшості європейських мов теперішніх і близького до нас часу має лише дуже обмежене значення. До нього звертаються рідко і майже завжди випадково. Для французької, напр., мови Е. Ріхтер — „Die Entwicklung des neuesten Französischen“, 1933, ст. 29, зазначає лише кілька слів (*hargouler, hâve, livresque, liminaire*), належних до вузького кола. З російської можна навести *радиовещание*, що в українській має „сучасніший“ відповідник *радіомовлення*.

Велику роль це джерело відіграло, звичайно, в той час формування російської термінології, коли церковнослов'янська мова розглядалася переважною більшістю діячів слова й науки як більш-менш рідна стихія вітчизняної книжності, що з неї можна з користю черпати для всього, в чому виникає потреба. Знайомлячись, напр., з російською медичною термінологією початку ХІХ століття, ми натрапляємо на це джерело мало не при кожному третьому, як не другому, слові: для лат. *bucca* „щока“ відповідний термін анатомії цього часу — *лангта*, „...зад груди називається тылом или хребтом (*dorsum s. tergum*)“, *regiones lumbales s. renales* передається через „поясница или чресла“, „пальці“ звуться *персты* тощо. Створюються церковнослов'янського типу новотвори, як-от *власообразный, родотворный*, і т. ін¹). Але при всьому цьому слід зазначити, що практичне привернення архаїчного матеріалу стосується переважно того, що фактично існувало вже не в термінологічному значенні в інших галузях літературної мови, тобто служить не стільки задоволенню потреби в називанні нового, скільки в переключенні фонду урочистих і под. слів на роль важливих — наукових.

Треба до того ж не спускати з ока, що розвиток російської літературної мови з її двома споконвічними мовними стихіями — рідною і спорідненою не має собі, поза південнослов'янськими мовами, аналогій (стосунок романських мов носить цілком відмінний характер).

Уваги про емоційну та спеціальнопобутову лексику

Проти поповнення літературного словника знаками нових понять менше значення має проникання в нього специфічно емоційної лексики, надто — зниженої, що певний час живе лише як властива нижчим колам суспільства. У літературну мову вона проходить спочатку як жанрова, як мова персонажів белетристики, викликаючи, хоче того прямо чи не хоче оповідач, більш-менш презирливе або поблажливе ставлення до зображуваних „низів“. Із політично-соціальними зламами вона, ця афективна лексика нижчих кіл суспільства, завойовує собі права як справжній шар дозволених в літературному вжиткові способів мовлення й задовольняє, серед іншого, потребу мови не стільки в збагаченні її змістом, скільки в збільшенні стилістичної гнучкості.

Останні три десятиріччя ми свідки того, як на ділянці мовній крок за кроком здає свої позиції навіть прославлений своєю упертістю англійський консерватизм. Ще війна 1914—1919 рр. і великі економічні та соціальні зрушення, до яких вона спричинилася, чималою мірою вплинули насамперед на динаміку англійського словника. „Найхарактеристичніше явище сьогодишнього дня з розвитку англійської мови — пишуть автори „Англо-

³) Див. „Курс анатомии, сочиненный... Е. Ф. Мухоморовым“, М., 1818.

русского словаря“ 1928 р. В. Мюллер і С. Боянус — це ясниий slang („жаргон“). Звісно в англійському побуті, як і в усякому іншому, існував slang, — злодійський, студентський, солдатський, матроський тощо. Але цей slang майже не проникав у літературу і ледве-ледве відбивався у словниках. Тепер він заходить геть усюди, відбиваючи в мові безперечні демократичні зрушення сучасної Англії¹⁾.

Кілька сторінок в уже згаданій вище книзі віденського професора Елізи Ріхтер — „Die Entwicklung des neuesten Französischen“, 1933, 22—27, тверезо й чітко з'ясовують сучасний стан речей і зрушення в літературній практиці, що в останні десятиріччя спостерігаються у французькій мові внаслідок діяння „підгрунтової“, розмовної стихії. Із примхливих аргі, таємничих мов певних професій і соціальних груп найвиразніші слова переходять у масову мову, стають „крилатими“, „фамільярними“, стають засобами виразу афективного простомовлення. Звідти потрапляють вони через казарму, пивну, вулицю до мови освічених верств як певний стилістичний шар — смішне, дивуоче, гіперболічне, лайливе. Літературна мова спочатку відбиває їх як жанрові ознаки суспільних класів (реалізм, надто натуралізм), пізніше, в незрівняно меншій кількості, — як справжні слова, що завойовують собі права громадянства, стають і авторськими, забезпечуючи передачу відповідних, потрібних згідно з характером висловлення змістових та емоційних відтінків. Не треба дивуватись, що значна кількість засвоєваних з масової мови лексичних елементів виконує протилежні функції: з одного боку — огрубляти відповідні поняття, з другого — правити за засіб завуальювати непристойне тощо, лише натякаючи на нього. Це протиріччя уявне. В обох функціях елементи арготичного походження застосовуються до сфери забарвленого грубістю або непристойністю.

Певний час (докладно це питання ми зачепимо нижче) в історії літературних мов точиться, іноді досить запекла, боротьба між представниками різних напрямів за право поповнювати літературну мову не тільки словами, конче потрібними для заведення справді нових понять, а й такими, що можуть, будши запозиченими з діалектів або з інших мов, збагатити мову, яка їх в себе вбирає, певними відтінками (справжніми або удаваними — інша річ), уявленнями спеціальнопобутовими тощо. Типову щодо цього картину являє собою, напр., в двадцятих роках боротьба в Польщі між „класиками“ і вождем „романтиків“ — А. Міцкевичем. Свої позиції геніальний польський поет найширше й найвиразніше виклав в статті „O krytykach i recenzentach warszawskich“, написаній у 1828 році, і два витяги з неї достатньо з'ясовують суть розходження між ним і „класиками“ в поглядах на цю сторону речі: „...закид, — пише Міцкевич, — стосується вживання слів іншомовних, орієнталістичних... Ми зараз же бачимо, що п. Дмоховський не тільки не знає власних назв гір і річок, — це доводить його малу обізнаність з географією сусідніх країн, — але не зрозумів і слів: Allah, drogman, minaret, namaz, izan. Нам здається, що навіть у Варшаві, де східна література мало привертає до себе осіб, що вивчали б її, таке незнайомство рецензента мусить здивувати громадськість. Наведені слова, арабські або перські, стільки разів ужито й пояснено в творах Гете, Байрона, Мура, що соромно не знати про них європейському читачеві, тим більше редактові періодичного видання.

¹⁾ Цитую в перекладі. Пор. також Heinrich Spies, Kultur und Sprache im neuen England, 2 вид., 1928, ст. 84, 141—146.

„У поетичнім описі наших міст хто не згадував про костьоли й башти: в описі східного міста як оминуть мінарети? Як їх перекласти по-польському? Щоправда, Францішек Салези Дмоховський подав дивний зразок зпольщення чужих уявлень і слів, коли, говорячи в своїх віршах про Пеллея, батька Ахіллеса, називає його власником *małego w Tessalii powiatu* і таким чином робить одного з наймогутніших королів Греції нашим повітовим маршалком...

Провінціалізм та іншомовні слова („*szkodliwym*“), як і неправильність вірша, особливо вражали рецензентів. Звідси загальне занепокоєння, щоб ми знов не впали в варварство віку езуїтської літератури. Ми дозволяємо, — кричать, нарешті, рецензенти, — наслідувати англійських і німецьких письменників щодо свободи форм, але нехай же наші письменники наслідують їх стиль чистий і правильний“. Міцкевич влучно з цього приводу наводить приклад того, як такі самі закиди щодо мови (які робляться йому варшавськими рецензентами), скеровувались у свій час і проти Вальтера Скотта, Соуті, Мура („вони, — докоряли їм рецензенти, — роблять з англійської мови справжню мішанину, в якій допущено всі існуючі мовні ідіоми“).

Варт, нарешті, навести не позбавляє справедливості загальне зауваження Міцкевича: „Останні нарікання не повинні нікого здивувати. Ритори, шкільні педанти („*szkolarze*“) з часів Данта до Ламартіна завжди були однакові в характерах і думках; завжди, читаючи поетів, з добродушним зітханням нарікали, що поети, маючи талант, не володіють їх наукою“.

Багато з міркувань Міцкевича на тому етапі розвитку польської мови й літератури, на якому йому довелося їх висловлювати, безперечно, є справедливі і добре ним обґрунтовані, але й вони вимагають ряду уточнень, без яких їх довідна сила залишається відносною. Влучно відбивши типові пуристичні закиди в зверненні до „варваризмів“, іншомовних слів, притому в зверненні абсолютно доконечному (ідеться про локалізми, вузькопобутову лексику), Міцкевич далеко менше переконує, коли він захищає прийняті ним провінціалізми власне тільки з загального мотиву — права письменника на новаторство. Це досить гостре й разом із тим складне питання вимагатиме нижче, як зазначено, спеціального розгляду.

Характер нових слів

Навіть побіжний огляд матеріалу переконує, що переважна більшість нових слів, які ставали внаслідок загального розвитку цивілізації здобутком культурних людей країни, стосується саме понять тією чи іншою мірою нових. Натурально, що зростання словника характеризує в першу чергу пасивний словник — коло понять, відомих чи знайомих (таких, що представник даної мови уявляє, до якої саме сфери понять вони належать, їх приблизний смисл тощо) головню з книг і не вживаних мовцем від себе. Але цей момент має лише другорядне значення і не вносить серйозного обмеження в загальне твердження про справжнє поповнення лексики раз у раз новими знаками понять, переважно важливих з погляду культури в точному значенні цього слова.

Звичайно серед складу нових слів літературного вжитку є й не мало належних до емоційної сфери чи сфер. Ці слова входять в ужиток з різних аргів, переймаються частіше від нижчих своєю освітою кіл суспільства, але, навіть набуваючи собі прав громадянства, і віддалено не дорівнюють своєю кількістю тим, які входять в ужиток внаслідок потреб думки, а не

потреб психологічних — освіження експресивності слова, бажання надати виразові специфічної емоційної забарвленості і т. ін. Вживаючи виразу „збагачення“ мови, його майже без застережень можна застосувати до першої групи слів (знаків нових понять); лише відносне значення має поняття „збагачення“ щодо другої групи, разом із збільшенням якої в літературному вжиткові одночасно відходять великою мірою на задній план і зовсім зникають еквіваленти (синоніми) — попередники.

Старіння й потім вихід з ужитку слів, звичайно, теж є нормальний процес мовного життя. Але аж ніяк не можна твердити, що народження нового в літературній лексиці тільки компенсує смерть того, що належало їй раніше. Поповнення лексики літературних мов знаками нових уявлень і понять відбувається в них далеко міцніше, ніж процес втрати того, що, разом із змінами в житті й думці, гине, зникає або переходить у розряд архаїзмів матеріальних (*цар, урядник, гуслі, келеп, пернач...*) або стилістичних (образне — *криця*, архаїчніше *дулевина*: „Нічого, друже, не журися: в *дулевину* себе закуй“, — Шевченко: „Мов на *позорищі* прикута я стояла, І краса сорому горіла на лиці...“, — Леся Українка, „До товаришів“; „Ні, жаль мені, що й сей порив погасне, Як гасне все в душі *невільничій* у нас“, — Леся Українка, „Товарищі на спомин“; „Окучерявлений Китаїв, благоуханий *сельний крин*“, — Рильський, „Китаїв“).

Різні мови в цьому відношенні по-різному ставляться до архаїчного фонду (напр., російська традиційно використовує його далеко більше за українську в цілях стилістичних), але не підлягає жодному сумніву, що взагалі міць нового і на цій ділянці переважає всілякі можливі способи знову жититися тим, що вже відірвалося від свого живого коріння.

Навіть припускаючи, що при укладанні найважливіших словників російської літературної мови (переважно — академічних) певна кількість фактично вживаних у літературній практиці слів не потрапляла в поле уваги упорядників, без жодних сумнівів доводиться констатувати невпинне кількісне зростання лексичного складу літературної мови. Красномовні щодо цього такі цифри, які, навіть при грубому до них підході¹⁾, добре з'ясовують суть справи: „Словарь Академии Российской по азбучному порядку расположенный“ (I—VI чч., 1806—18 рр.) містив у собі 51388 слів; в „Словаре церковно-славянскаго и русскаго языка“, виданім „Вторым отделением Академии Наук“ у 1847 р., 114749 слів, і різниця в кількості заляжала при цьому не тільки від того, що він і „церковно-славянскій“, бо і в першому, при нечіткості відрізнення в ті часи лексики російської від церковнослов'янської, остання посіла дуже значне місце, а далеко більше — від самого розвитку (збагачення) мови. Порівняння словника 1847 року (перевиданого в 1869 році) із „Словарем русскаго языка, составленным Вторым отделением... Академии Наук“, що почав виходити випусками з 1891 року під редакцією акад. Я. К. Грота, дозволяє констатувати ще виразніше збагачення російської літературної лексики. Хоч і останній словник, зробивши крок до відрізнення церковнослов'янської лексики від російської й, тим самим, до обмеження першої тільки елементами, що ще фактично існували в практиці літературної мови кінця XIX століття, не

¹⁾ Багато важить, напр., пуристична настанова старіших словників, з яких нерідко виключались фактично вживані слова іншомовного походження. Про інші моменти див. в статті проф. В. В. Виноградова „Толковые словари русского языка“ в книзі „Язык газеты“, М.—Л., 1941.

в усьому став твердо на шлях включення всього важливого з матеріалу книжної мови, реалізованої в друкові, — він відбиває далеко більше лексичне багатство, ніж його попередники. Особливо заслуговує на увагу різниця, яку являє собою, після ряду нових видань окремих випусків Академічного словника, чотирьохтомний „Толковый словарь русского языка“ за редакцією проф. Д. М. Ушакова (виходив з 1934 року). Включаючи сміливіше наукову термінологію і неологізми, що завоювали собі права громадянства, він дає змогу уявити собі, що справді з лексичного боку становить собою тепер російська мова проти кінця попереднього століття. Він включає в себе 85289 слів, причому весь матеріал, охоплений ним, є такий, що справді існує і притому саме в літературному вжиткові. Mutatis mutandis такі ж факти можуть бути констатовані також у інших мовах.

3. УРЕГУЛЮВАННЯ МОВИ

Соціальні чинники регулювання

Одно з важливих завдань розвитку літературної мови, коли вона завоює в народному житті положення впливового інструмента спілкування й організації суспільства, становить, як добре відомо, її урегулювання — усталення та уодноманітнення граматики й словника. Серед варіантів на означення тих самих понять в ужитку закріплюється із того, що недавно проникало з діалектів, лише обмежена кількість: певна частина зникає — стає „нелітературними“, говірковими словами, інші, що їм вдається залишитись у шерегах літературного слововжитку, набувають значення синонімів, тобто, як це фактично буває, не абсолютних еквівалентів певних широко вживаних слів, а слів схожих значенням, придатних для передавання тих або тих відтінків, придатних, щоб в разі потреби заступити їх з естетичною метою або стати з ними поряд для уточнення думки. Так само через певний період байдужого, неперевіреного користування рядом споріднених граматичних особливостей назріває потреба обмежити їх меншою кількістю, забезпечуючи тим самим більшу точність розуміння й одноманітність реакції на мовні знаки. Процес уодноманітнення словника літературної мови, граматики її (морфології, синтаксису, пізніше — також фонетики, яка довше за інші мовні ділянки не підкоряється в ряді своїх рис свідомому втручанням) відбувається, в основному, з двох боків: він здійснюється і стихійно-органічно, через те, що самі діячі слова в широкому розумінні, користуючись мовою, не можуть не вводити її в певні рамки і характер цих „рамоч“ зумовлюється приналежністю письменників і т. ін. до певних культурно-політичних центрів або впливом цих-таки центрів на тих, хто вступає в ряди „діячів слова“; здійснюється він, далеко меншою мірою, і штучно — внаслідок свідомого регулювання теоретиками, які уявляють собі значення урегулювання літературної мови як зразкової, стандартизованої серед строкатості говірок, над якими вона височіє, стаючи інструментом і символом національної єдності, звичайно — в тому розумінні останньої, яке в певний час існує, переломлюючись через призму класового до неї підходу.

Тенденцію розглядати принципово літературну мову як власність саме одного панівного класу ми бачимо в більше або менше яскравих виявах в історії ряду мов. Аристократія в особі її ідеологів намагається підпорядкувати саме своїм уподобанням увесь характер писемної мови через письменників і теоретиків, що більшість їх обслуговує її інтереси, регулює мов-

ний розвиток, усталюючи апробоване і відкидаючи те, що могло б становити загрозу усталеному. Виразно це спостерігається в історії італійської мови з її впливовим Кастільоне (Castiglione, 1478—1526), законодавцем виразно двірським, що дбає в літературній мові за максимальне скорочення стихій специфічно людової і старанно поповнює зразковий стиль елементами „шляхетними“, запозиченими з латині гуманістів і вищого духовенства або з двірсько забарвлених літературних мов — французької та іспанської. У тому ж дусі діє багато інших законодавців меншого рангу і впливу, як напр., Тріссіно (Trissino, 1478—1550). Їх спадкоємці до самої середни XIX століття більше або менше відбивають ту саму тенденцію надати або зберегти за літературною італійською мовою риси її аристократичної обмеженості.

У найближчі до Кастільоне століття з великою виразністю виявились результати аристократичної рецептури: мова, яка будувалась принципово на відштовхуванні від живого, великою мірою втратила типову для всякої літературної мови нормативність, що живиться саме інтенгаційними тенденціями: замість живої й судильної основи, вона стала завантажена доволіно обраними провінціалізмами, разом із безліччю варваризмів і словами (вони вульгарно забарвлені не були!), що їх породила фантазія письменників.

Історія окремих мов знає й такий стан, коли саме ідеологи даної аристократії, боронячи її місцеві інтереси, ставали на бік порушення вже фактично усталеної літературної норми, в практиці й теорії ставлячи тим самим опір привілейованому положенню того центра, чия говірка лягла в основу спільної літературної мови. Надто цікава і своєрідна щодо цього боротьба певних груп „італійців“ з „флорентійцями“ в історії італійської мови. Ідеалізуючи як зразкову літературну мову класиків-флорентійців XIV століття, намагаючись задержати мову в межах спадщини великих майстрів і розуміючи такі тенденції як боротьбу за аристократизм в мові проти вульгаризмів сучасної їм флорентійської мови, теоретики „італіанізму“ фактично боролись за відштовхування від буржуазної Флоренції свого часу, бо спадщина колишньої флорентійської мови вже не мала для них того забарвлення „вульгарності“, яке зв'язувалось з флорентійщиною сьогодишності, і, навпаки, мала всі „аристократичні“ привілеї старовини. Потреба в джерелах поповнення мови, крім дозволу й симпатій до аристократичних західноконтинентальних варваризмів (галліцизмів, іспанізмів), призвела до, сказати б, парадоксального стану — рекомендації дати певну волю діалектизмам, що, проте, не загрожували б аристократичній елегантності стилю, — таким либонь, де їх живий тосканський „вульгарний“ ґрунт не давав би за себе знати. Це не була, як бачимо, пряма рекомендація культивувати діалектизми саме тих країн, де панували певні двори, тобто не було в теорії замаху на принципову єдність літературної мови, але об'єктивно ці тенденції вели до фактичного поглиблення розриву¹⁾.

Дістаючись у спадщину суспільству вже більш-менш демократичному, якщо останнє в свій час з тих або інших причин сприйняло писемну мову аристократів без належного її наближення до масової, ця традиційна писемна мова, хоча її роглядають далі як культурне знаряддя не лише панівного класу, а цілого народу, фактично править за знаряддя, може й досить

¹⁾ Докладніше — в книзі m-me T. Labande-Jeanroy, La question de la langue en Italie, 1925.

широких, але все ж доволі обмежених груп. Цікавий той стан, який констатував для Франції недавнього часу А. Мейє: „Спільна французька мова це є мова традиційна, літературна, аристократична, що вільно орудувати нею можуть лише люди, які мають дуже високий рівень культурності. Її витворено працею інтелектуальної „еліти“, до чого французи тільки більш-менш наближаються, не здійснюючи цього ідеалу до кінця... Це є рафінована мова, створена для аристократії, мова, якою вільно і правильно орудує лише мала група суспільства і якою писати або добре говорити можна не інакше, як мавши відповідні здатності, культивовані довгою працею“¹⁾.

Багато характеристичного щодо намагань пов'язати норму літературної мови з особливостями говоріння вищих класів країни подає історія німецької мови. Від наївних рекомендацій поета Філіппа фон-Цезена (von Zesen) в його „Rosenmond“ (1651) взяти за зразок елегантну вимову лейпцигських дам, „тому що вони не знаються з чужими й простими людьми або з сільськими мешканцями та звичайно читають добрі книжки з метою набути собі елегантну вимову й тим більше подобатися молодим людям“, до уваг професійного філолога Йоганна Кріст. Аделунга „Deutsche Sprachlehre“ (1781) про те, що „німецька літературна мова виникла й розвинулася у вищих класах найкультурнішої провінції і через це її діалект є з усіх німецьких найшляхетніший, найдоброзвучніший і найдосконаліший“ і що — відповідно — зразкової вимови слід шукати в Саксонії, надто в Мейссені, серед вищих класів населення й у вищому суспільстві“, — тягнуться різні твердження такого роду, як вияв виразної тенденції „високе“ в мові поєднати в щільний зв'язок з „високим“ соціально.

Але, разом із тим, саме історія німецької мови з особливою чіткістю показує, що, попри всі такі тенденції, цілком зрозумілі з класових позицій, аристократія, як така, може здобути собі провідну, законодавчу роль в організації мовно-літературної практики лише при специфічних, сприятливих для неї умовах. Культурноісторичний розвиток Німеччини під час створення загальнонімецької книжної норми аж ніяк не забезпечував феодальній аристократії тієї централізуючої ролі, яку б хотіли надати їй її адепти, що на ній великою мірою впливав зразок у цьому відношенні справді ближчої до їх ідеалу Франції, з її королівським двором, законодавцем смаку на багатьох, якщо не на всіх, діянках культурного життя. На заваді законодавчій ролі німецької аристократії стояли, насамперед, вже її розпорошеність і пов'язаність з певними провінціями та їх діалектами. Лейбніц („Unvorgreifliche Gedanken betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache“) справедливо в цьому відношенні визнавав, що французька літературна мова проти німецької далеко одноманітніша, бо має у своєму королівському дворі центр, на який орієнтується вся країна, тимчасом як імператорський двір у Відні не відіграє такої ролі для Німеччини. А крім того, здавна в Німеччині, а під час Реформації особливо, виявилось, що культурні цінності і створює головно не аристократія і не вона ж, принаймні не тільки вона (з нею в цьому відношенні суперничала міцна буржуазія), встановлює їх цінну в суспільстві, в широкому розумінні слова.

Що не так часто буває, добре усвідомлення справжніх причин впливу при створенні літературної норми саме саксонських говірок виявляють

¹⁾ Les langues dans l'Europe nouvelle, et. 174—175.

уваги про питання загальнонімецької норми філологів-нормалізаторів XVIII сторіччя, згаданих вище Готтшеда й Аделунга.

Готтшед („Deutsche Sprachkunst“, 1742) зазначав, що Саксонія „висунула найбільшу кількість добрих письменників і виявила найбільше намагання зробити свою мову правильною, гарною та приємною. Можна легко помітити, що це саме та провінція, в якій зосереджена найбільша кількість вищих і середніх шкіл і де, отже, друкується, продається та читається найбільше книжок“.

„Курфюрство Саксонське, по занепаді Швабії, — писав, ще ближче підходячи до суті справи, Аделунг в „Umständliches Lehrgebäude der deutschen Sprache“ (1782), — зробилось, завдяки гірничій справі, мануфактурам, фабрикам і торгівлі, однією з найквітучіших провінцій Німеччини. Через це в багатьох відношеннях виграла також мова, в той час як у решті провінцій, внаслідок занепаду добробуту, вона перебувала в стані зневаги“. Під час Реформації саксонські землі „стали не тільки місцями виправленого релігійного вчення, але також колицкою всіх наук і мистецтв, які завдяки реформаторам та їх друзям було звільнено від попереднього варварства і які за короткий час досягли високого ступеня освіти“¹).

Роль в усталенні норми зразків

Перші зародкові продукти писемної мови можуть порівняно довго, навіть коли вони з'являються в досить помітній кількості, не набути собі авторитетності і не стати за зразок для дальшого наслідування. У таких випадках доводиться говорити про довгий процес народження літературної мови, що справжнє життя своє починає лише разом із такими продуктами слова, які, звичайно — більше або менше, імпонують іншим своєю досконалістю, проти яких не відчувається потреби роботи відповідного оформлення певних типів починати з її перших зразків, проти яких той, хто пише новий твір, почуває себе учнем і продовжувачем. Кожна літературна мова помітного значення проходить раніше чи пізніше через вузлові моменти усталення своїх класичних зразків, іноді, коли справа стосується художньої літератури, при щасливих для цього умовах, зразків, мало віддалених від самого вихідного пункту появи даного письменства взагалі. Висока культура художнього усного слова, напр., в Греції VIII-ого і ближчих століть вже забезпечила зразки незаперечної авторитетності, і в стилях, відповідних до витворених, мова писемна мала, коли вона з'явилася, вже тільки підлягати тому, що дістала в спадщину, може, порушуючи одержане в процесі наслідування більше — несвідомо, більше — з доконечності, ніж з навмисності, з окремого художнього наміру.

Шлях витворення визнаних зразків художньої мови може бути довгим і покрученим — коли, напр., порівняно довго триває боротьба діалектів міцних центрів, коли продукти безіменної творчості, хоча й подобаються й рецитуються, але сприймаються як мовно далекі — архаїчні або належні до інших, тепер маловпливових діалектів (пор. спадщину Гомера, Гезіода в античній Греції).

Так справді частіше й бувало. Але коли внаслідок діяння всієї сукупності інтеграційних чинників представники писемного слова починають висловлювати свої думки більш-менш однаково і серед них з'являються такі, чия продукція сприймається як вершина уявлюваної в даний час май-

¹ В. Жирмунский, Национальный язык и социальные диалекты, 1936, с. 253-254.

стерності, народжуються найважливіші умови для стійкої, тривалої нормативності. Це одна з найважливіших умов регулювання мови, і, як вже зазначено, проти неї роль свідомого регулювання теоретиками далеко менша.

Роль граматиків і лексикологів в усталенні літературної мови

Проте впливовість письменників „класичної“ доби кожної літератури в галузі мови доти не приводить до нормативності в точному значенні цього слова, доки історія не висуне граматика або лексиколога, який рішуче відбере і врегулює, чий авторитет потім багато в чому вже на століття визначить долю в літературній мові слів, форм, синтаксичних зворотів, правопису тощо. Цей граматик або лексиколог (їх, звичайно, може бути й кілька, і діяльність їх може йти етапами) іноді становить собою просто наукову фігуру, рідше — сполучає в собі письменника і вченого. Повчальна щодо цього, напр., роль Малерба (Mahlherbe, 1555—1628) в історії французької мови. Дуже помірний, на думку істориків літератури, двірський поет, який майже не залишив своєї школи, він відіграв в історії літературної мови Франції величезну роль, взявши на себе місію урегулювати її. Історик французької мови Ф. Брюно („Grammaire historique de la langue française“, 1899, § 20) його надзвичайний щодо цього успіх справедливо пояснює насамперед тим, що він „з'явився вчасно“, тобто діяльність його показала відповідною вимогам часу: „...Щодвадцять років — пише Брюно — нова школа хитала мову; відчувалась потреба в деякій сталості й порядку; всі готові були прийняти правила, хоча б і суворі, але яких вимагають, коли відчувається зловживання волею, і реформа, як її розумів Малерб, чудово відповідала загальному бажанню“.

Як на приклад регулятора, що працював за цілком відмінних обставин, але так само в душі здорових тенденцій спільної літературної мови, не накидаючи їй своїх примх, а лише вдумливо відбиваючи підсумки мовним досягненням найкращих представників рідного слова, вкажемо ще на видатну національну чеську фігуру — Яна Благослава (1523—1571).

Виховувана в бурях Реформації на чолі із своїм великим батьком — Яном Гусом, чеська літературна мова знайшла в особі Благослава свого майстра, знавця і упорядника. З Благославом якнайцільніше пов'язаний найвидатніший твір так званої „Братської громади“¹⁾ — „Кралівська Біблія“, яка з погляду мовностилістичного ще й досі становить зразок чеської писемної мови; йому належить велика частина авторської і редакторської роботи в „Канціоналі“ (збірнику пісень „Братської громади“), а також багато інших творів, оброблених з надзвичайною щодо мови уважністю і смаком. Отже, його чеська граMATика (власне дещо ширше, бо сюди ввійшли й елементи лексикології, стилістики й поезики) становила собою не продукт більш-менш довільного, як на ті часи — нерідкого, теоретизування, а вдумливі підсумки роботи досвідченого автора й редактора, який знає і цінить працю авторських поколінь і регулює в душі колективно виробленого в процесі стилістичної роботи. Цей справжній досвід Благослава, ця, сказати б, пошана до того, що справді в мові існує, — дістала визнання поколінь і спричинилася до успіху його регуляторських тенденцій, яким далі на заваді серйозно могли стати пізніше лише надто несприятливі умови розвитку чеської мови взагалі.

¹⁾ Національно-реформаційна організація, якій належить виняткова роль в історії боротьби чехів з католицизмом і його політичними оборонцями.

У науці, як вже згадано, досить добре схарактеризовано різні сторони того складного, ще й досі, переважно в говірній мові, не закінченого процесу уніфікації літературного узусу, який характеризує історію німецької мови. Моменти давніх племінних одмінностей, відбиті в мовних діалектах, існування протягом довгого часу в складі Німеччини окремих політично впливових державних тіл, діяння чинників виразного соціального розшарування, вплив зв'язків і розходжень, що набули свій зовнішній вияв у конфесіональних ознаках, — все це так або інакше відклалось і в фактах консолідації і — відповідно — перешкод на шляхах консолідації німецької літературної мови¹⁾. Але справедливо разом із усім цим проф. В. Жирмунський констатує: „Істотна роль в уніфікації німецької національної мови XVI—XVIII ст., спершу в її писемній, потім і в говірній формі, належала свідомим зусиллям мовних теоретиків, граматиків-нормалізаторів“ (ор. cit., ст. 251). Протягом кількох століть останні, працюючи над створенням норми німецької літературної мови, тобто того, що має нівелювати місцеві розходження, більшою або меншою мірою сплачують даєнину місцевим патріотизмам, неохоче поступаючись рідним перед інтеграційними впливами, що йдуть від центрів, які вже завоювали собі в мовному відношенні міцні переваги (особливо цікаві щодо цього тенденції сповнених чуття „імперської“ гідності австрійців, безсилим, проте, подолати провідну, історично набуту роль саксонців²⁾). Коло другої половини XVIII століття в писемній мові встановлюється в основному єдина загальнонімецька літературна норма, яку щодо морфології, синтаксису та правопису (менше щодо інших мовних особливостей) окреслюють і зміцнюють приписи граматичних авторитетів: Йог. Кріст. Готтшеда (1700—1766) „Deutsche Sprachkunst“, Лейпциг, 1742 р., та Йог. Кріст. Аделунга (1732—1806) — „Deutsche Sprachlehre, 1781 р., і „Umständliches Lehrgebäude der Deutschen Sprache“, Лейпциг, 1782 р.

Деякі моменти в цих приписах авторитетних граматистів свого часу не можуть не бути доволіними і з філологічних позицій далеко пізнішого часу можуть вважатись недостатньо обгрунтованими, але суть справи, звичайно, не в окремих помилках мовних регуляторів, а в тому визнанні сучасників, якого їм вдалось досягти.

Специфіка віршованої мови

Робота над нормалізацією, уодноманітненням граматичної системи не доводиться звичайно до кінця в ділянці віршованої мови. Поети практично залишають за собою далеко ширше за прозаїків право вико-

¹⁾ Див., напр., прекрасний аналіз і характеристику цього процесу в уже згаданій книзі В. Жирмунського „Национальный язык и социальные диалекты“, 1936, ст. 212 і далі.

²⁾ На Лютерову біблію орієнтувався в пропонованих ним правилах аразкової мови „саксонський“ авторитет — Клаус (Clajus), автор латинською мовою написаної граматики, що з 1578 р. до 1728 р. витримала цілих одинадцять видань — „Grammatica germanicae linguae, ex Bibliis Lutheri germanicis et aliis eius libris collecta“, Лейпциг, та його наступник автор вже німецькою мовою написаної „Ausführliche Arbeit von der deutschen Hauptsprache“, Брауншвейг, 1663 — Шоттель (Schottelius).

Один із останніх впливових захисників „імператорської (віденської) норми“ Антеперг, автор „Kaiserliche Grammatik“ і „Kaiserliches deutsches Dictionarium“, Відень (1747), з певною меланхолійністю примушений зауважити: „Дехто гадає, що той діалект найкращий у країні, яким говорять у дворі або резиденції. Проте ми знаємо на досвіді, що в Германії справа стоїть не так“.

ристовувати варіанти вимови та граматики, властиві системі, якою оруду-
ють, хоч і підлягають саме певному колу тих, а не інших умовностей. Для
української поезії з прийнятих, припустимих вагань характерні, напр.: де-
які повні форми прикметників поряд звичайних у прозі стягнених: „Не
китайкою покрились *Козацькі* очі...“ (Шевченко); „Ой, коли ж ти справді
вірнай дівчина, Буде з тебе на могилі хороша калина...“ (Леся Укр.), до-
вільне вживання форм 3 ос. одн. на *a* поряд із звичайними на *ae*: „Ой хо-
роша Лимарівна — Чорні очі і до пояса *звиса* Її русая коса“ (Усенко);
„...Де віковичний сивий ворон В поля вечірні *виліта*“ (Малишко); зрідка
навіть — діалектних форм 3 ос. однини типу: „Хто *широ повіре*, Що серце
її Не жде командира З далеких країв?“ (Усенко); „І знов Донеччина...,
і вітер верби *хиле*... Й не віриться, що знов побачу я село, Давно покину-
те, таке до болю миле...“ (Сосюра).

Зовсім вільно обираються нерідко варіанти прийнятих в літературній
мові наголосів: несе́мо : несемо́, навести́ : навести, весня́ний : весняний,
ясні́й : я́сний, легкі́й : лёгкий і т. ін. Пор., напр.: „Що *лю́дський* поговір?
сказав на те Суддя: І слава *що лю́дська*?“ (Рильський). Іноді навіть — ді-
алектних: „А я дивлюсь до дальніх *сто́рон*...“ (Малишко); „...Трудящих піт,
що в *Intermezzo* в *житті* Його ж сам Коцюбинський відчував Як головне...“
(Тичина); „Наш човен *проліта* На хвилях, мов птах“ (Усенко).

Сучасна нам російська поезія користується супроти інших лише не-
багатьма вільностями, що виходять за межі дозволеного і в прозі. При за-
гостреності уваги до наголосу чи не найбільше впадає в око порівняно
широке використання варіантів наголосу. Пор. хоча б: „Поволжскому сер-
дцу ветер над мостом Дул многовѣрстным гудком“ і „Над мостом же полот-
няный голубь Ширь клевал у моря на краю“ (М. Тихонов). Але й тут, —
і це треба рішуче підкреслити, — йдеться лише про вагання, справді вла-
стиві й розмовній літературній мові впливових російських центрів, причо-
му, звичайно, в різні епохи факти розподіляються по-різному і не виклю-
чені випадки свідомої архаїзації¹⁾. У першій половині XIX століття прак-
тикою припускалось багато прямих вільностей: вимова *ё* (*o* з м'якістю по-
переднього приголосного) могла по волі поета заступатись архаїчною з *e*:
„И резвостью, и взором, и улыбкой Она тебя к веселости *зовет*... Но для
тебя в сем зове смысла нет“ (Жуковский); „Смотри, как запад разгорелся
Вечерним заревом лучей, Восток померкнувший оделся Холодной, сизой
чешуей“ (Тютчев). Замість нових форм прикметників в функції означення
могли вживатись урізані: „*Минутны* странники, мы ходим по гробам...“ (Ба-
тюшков); „...*Полупрозрачна* тень Немого сумрака приосеняла дали...“ (Д.
Давидов) тощо. За велике полекшення з метричного боку правив вибір, по-
ряд із формами з повноголоссям, форм церковнослов'янського типу: *зла-
то*, *младой*, *брада* і т. ін. Вільніше, ніж тепер, поводились з групами *ня*
тощо: *история*: *история* („Вперед, вперед, моя *история*. — Пушкін), *мол-
ния* : *молнья* („Пролетает, Как *молнья* яркая струя“, — Хомяков); навики:
кистью : *кистью*, *тростью* : *тростью* і т. ін.; варіантами *угль* : *уголь*,
плеснь : *плесень*, *стебль* : *стебель*, і т. ін.

У літературній мові словінців, де діалектні наголоси (горенські і до-
ленські) відповідно розподілилися по окремих морфологічних категоріях.

¹⁾ Пор. напр.: „...Иль на возлюбленной поляне Под шелест осени седой Мне
тело в дождевом тумане *Раскляет* коршун молодой“ (Блок).

за віршованою мовою залишається важлива свобода залежно від вимог ритму користуватися тими або тими.

Для французького вірша велике значення має, насамперед, вимова біглого *e*, що утворює склад, крім випадків, коли відповідна літера стоїть в середині слова після голосного або перед ним ¹⁾. Певна довільність можлива у вимові *i*, *ou*, *u* (фонетично — *i*, *u*, *y*), які іноді звучать як голосні, а в інших, не точно регламентованих випадках, — як приголосні. Напр., слово *lion* можливе в двох варіантах. Як зазначає Л. В. Щерба, ор. cit., § 247, „...можливість більшості „*j*, *ʃ*“ та деяких „*w*“ перед голосними вимовляться і як „*i*, *y*, *u*“ править за велику зручність для того, хто пише вірші...“.

В італійському вірші два неакцентованих голосних звуки найчастіше приймаються за один склад: *Italia, Italia, o tu cui feo la sorte*, але іноді розбиваються на два: *Faceva a piè continu-o viaggio*.

Дифтонги, що починаються з *i*, звичайно розбиваються на два склади: „*Ma sapì-enza col amore e virtute*“, „*O animal grazi-oso e benigno*“, але зрідка вважається припустимим вживати їх і за один склад: „*Ditemi, che mi, fia grazioso e caro*“ ²⁾.

Варт зазначити принагідно, що ці законні тенденції версифікації до певної свободи вибору звукових і морфологічних варіантів іноді зустрічають перепону, сказати б, в традиційних передсудах — більш-менш випадково виниклих псевдонаукових тощо обмеженнях. „Існує, — пише Щерба про французьку версифікацію (§ 247), — ряд штучних правил, що суттю не мають під собою жодного ґрунту в сучасній мові (а нерідко і в історії). До таких-от належить розрізнення 1 особи множини *imparfait* і омонімічних іменників абстрактних, які справді вимовляються однаково...“ (приклад — однакова звичайна вимова *pous passions* і *les passions*, але в віршах у першому випадку після *s* — *j*, у другому — *i*).

Більше мають фонетичних підстав правила італійської версифікації з її порівняно суворими вимогами до елізії. Вимагається, напр., щоб кінцевий голосний попереднього слова не вимовлявся (слідувався) перед початковим наступного: *Fra l'alte riv(e), irrefrenat(a) e cieca, Va Gond(a) e piang(e)*. — *Il plumbeo ciel(o) ascolta...* (Ada Negri). Але, звичайно, й таке правило великою мірою треба віднести до традиційних умовностей.

Негативні сторони давнього регулювання

Урегульована мова, дістаючи культурні переваги, пов'язані з нормативністю, нерідко терпить від вад, нерозлучних із давністю відбитої в ній словесної культури. Надовго, часто на століття, стають авторитетними зразки, проти яких колоквіальна, говірна мова вже давно пройшла далеко вперед. Розрив між мовою книги й усною, говірною мовою виявляється щодалі то все більшим, і надто в ряді випадків, де він ніяк не виправдується самою одмінністю настанови тієї й тієї, — починає відчуватися як обтяжливий і шкідливий. — Приклади див. нижче. — До того ж не можна заплющувати очі й на той факт, що ті, хто регулюють літературну мову,

¹⁾ Докладно див., напр., Л. В. Щерба, Фонетика французького языка, вид. 2, 1939, розд. VIII, ст. 97 і далі, розд. XIV, ст. 165 і далі.

²⁾ Пор. И. Гливенко, Руководство для изучения итальянского языка, 1913, § 173.

поряд із певними здоровими тенденціями, неминуче сплачують більшу чи меншу данину філологічним передсудам своєї доби, відбираючи й рекомендуючи далеко не завжди найкраще з погляду пізніше розвинутої науки про мову. Коли, прим., Малерб з певним успіхом дбав про правильність мови, гадаючи, що разом із тим буде забезпечена її ясність і точність, то такі самі „раціоналізовані“ тенденції Дюкльо у коментарі до впливової граматики „Grammaire générale de Port-Royal“ (XVIII ст.) заслужили досить неприхильну характеристику Ренана. „Академік, — писав Ренан, — на кожному кроці намагається вказати непослідовності й хиби, властиві мові в тім її вигляді, як її створив народ. Він жалосливо посміхається з неподобностей ужитку і хоче виправити всякі відхилення за допомогою граматичних правил, не помічаючи при цьому, що ті звороти, які він хоче знищити, звичайно далеко кращі за ті, якими він хоче їх заступити“¹⁾.

Історія літературної італійської мови це, сказати б, довга низка теоретичних передсудів і сумних наслідків їх впливу. Канонізація мови класиків XIII—XIV століть (Данте, Петрарки, Бокаччо), свідома заборона, великою мірою справді здійснювана, виходити за межі граматики і навіть лексики великих флорентійських майстрів (ідеї Бембо, 1470—1547 рр.), або ідеалізація як джерела поповнення літературної мови чужих слів лише певного походження (галіцизмів та іспанізмів), — все це в свій час відіграло негативну роль, звузивши коло спроможностей розвитку літературної італійської мови, засудивши її на великий відрив від говірної, призвівши, як один із чинників, до холодної аристократичної обмеженості її стилів.

Флорентійська основа італійської літературної мови до самої середини XIX століття перебувала в постійній боротьбі з нею, як згадувалось, так званих „італійців“, що відбивали своєрідні тенденції, диктовані іноді протилежними мотивами — з одного боку, місцевим патріотизмом, який відстоював право писати „не по-флорентійському“, з другого — науково не освітленим шуканням і захистом загальнонаціональної мови, яка б не виявляла разом із тим, що поповнюється з „діалекту“. Приймавши зросло на тосканському (флорентійському) ґрунті літературну мову своїх класиків Trecento, „італійці“ готові були визнати її за загальнонаціональну саме в оформленні останніх (переважно Бокаччо і почасти в тому виді, в якому її узаконив флорентієць-таки Бембо (1470—1547 рр.), розглядаючи дальший розвиток літературної мови на флорентійській основі як небажаний для неї в цілому. „Італійці“ не хотіли допускати проникнення в усталену мову тих флорентійських слів, що не пройшли в неї вже за класичної доби, і не були збентежені тим, що їх мовна політика, як зазначає Т. Лябанд-Жанруа, *op. cit.*, ст. 228, „засуджувала Італію назавжди мати мову неповну, малоприсадатну для трактування предметів низьких та новітніх (modernes), надаючи таким чином італійській літературі непопулярного характеру“. Це мусив серед інших визнати Бонгі (Bonghi) в своєму творі, що привернув до себе в свій час певну увагу, — „Perché la letteratura italiana non sia popolare in Italia“ (3 вид. — 1873 р.) — „Чому італійська література не є популярна в Італії“.

На початку XIX століття великий італійський поет Леопарді, сам аристократ, констатує, проте ще не викриваючи причин цих явищ і не зважаючи щодо цього ролі теоретиків: „В Італії тепер... мова письменників,

¹⁾ Э. Ренан, Исторические статьи. — Рос. перекл. з франц., К., 1903 р., ст. 32.

хоч і відрізняється від говірної далеко менш, ніж від латинської, в усякому разі відрізняється, гадаю, більше, ніж в будь-якій іншій культурній країні... І це, мабуть, і становить причину непопулярності нашої літератури і того, що найкращі книги в руках одного класу залишаються тільки його власністю („Pensieri“, II, 214 ст.).

Проведене Гречем в тридцятих роках XIX століття унормування російської мови — це тепер цілком ясно — далеко не позитивно відбилися на спроможностях живого розвитку її морфологічної системи, спроможностях, що частково здійснилися не завдяки Гречовому творові й тим, хто пішов за ним, а багато в чому якраз всупереч йому. Аж ніяк не революційний мовознавець Я. К. Грот, що сам виступав у ролі регулятора скоріш консервативного, ніж такого, який дбав би про забезпечення за літературною мовою широких творчих шляхів, на відстані кількох десятиріч вже міг, напр., констатувати: „...Проза Карамзіна стала для всіх образцом письменного языка. На ней построена была грамматика Греча, получившая на целые десятилетия законодательную силу. Авторитет этой, во многом произвольной и условной грамматики имел свою вредную сторону, задержав развитие литературной речи, скованной её стеснительными правилами. В 1820-х и 30-х годах над нашим языком тяготело что-то похожее на пуризм французской академии. Свободное его творчество было подавлено“¹).

Історія чеської літературної мови знає, напр., як передсуд граматиків XVI століття, вихованих на латинських зразках, призвів до зникнення з неї зручної і прогресивної морфологічної категорії (дієприслівників), що розвинулась органічно на чеському ґрунті²), — і таких прикладів можна навести чимало також з історії інших мов.

Умовності норми

Але й не тільки давнє регулювання впливало, поряд із усім тим позитивним, що воно вносило в організацію літературної мови, також негативно, усуваючи з останньої іноді безперечно прогресивні елементи її системи. Для всіх мов характерним і для нашого часу залишається майже парадоксальний факт: маючи на меті гнучкість думки, ми відчуваємо потребу вільно й повно використовувати морфологічні засоби мови; і здавалося б, що там, де нові утворення можуть бути придатні й доцільні, вимоги норми не повинні були б застосовуватись до них з безоглядною суворістю. Тимчасом практика літературних мов свідчить про інше. Напр., росіянин, під тиском заборони граматик, не може вжити таких придатних, що, сказати б, самі просяться до вислову, форм, як дієприслівники „спя“, „пиша“, не терпить „вухо“ росіянина й такої форми дієприкметника, як „запомненный“ або ще сміливіших форм — дієприкметників майбутнього часу — „пойдущий“, „увидящий“ тощо. Літературна мова, цей продукт інтеграційних тенденцій, в її житті підтримується психологією колективу, в багатьох моментах парадоксально консервативною, відхилити інерцію якої безсилі самі міркування теоретиків. У цьому винні не тільки суворі нормалізатори, ці, за влучним виразом М. Бреаля, охоронці (conservateurs) з фаху. Мовний консерватизм маси, часто якраз прогресивної в інших відношеннях, має під собою певний ґрунт, з якого саме й літературна мова постала.

¹) Я. Грот, Рецензия на словарь В. Даля, „Филологические размышления“, I, ст. 5 (1869).

²) В. Havránek, Influence de la fonction de la langue littéraire, „Mélanges linguistiques dédiés au Premier congrès des philologues slaves“, I, 1929, ст. 117.

Маючи на увазі мету полегшення взаємного розуміння людських мас, створення єдиної мови на ґрунті найважливіших говірок є безсумнівно прогресивне явище. Але охоронці чистоти літературної мови і з маси, і з тих фахівців, що перебувають під тиском її психології, не помічають, що, боронячи єдність мови, вони переходять межі розумності, забуваючи про мету, якій усяка мова повинна служити. Досвід учить, що в більшості випадків там, де консервативні тенденції діють всупереч живим потребам, останні ранише чи пізніше перемагають. Краще, звичайно, коли це відбувається ранише. За одним із найвидатніших мовознавців нашого часу — датчанином О. Єсперсеном (*Energetik der Sprache*, „Scientia“, 16 (1914), ст. 225—235), „найправильнішим має бути те, що, виникаючи з найбільшою легкістю (з організованої мовної системи), є одночасно й найрозуміліше“. Можливо, що з плином часу, ввійшовши в свідомість широких кіл, ця думка кінець кінцем переможе літературний консерватизм, тобто те, що не виправдується розумінням мови як явища соціального. Здається, ми наближаємось до цього гією мірою, якою в мовній практиці чимраз більше визнається доцільність свідомого реформування, а мова розглядається як технічний засіб обслуговування думки. Отже, можна уявити собі той час, коли свідомо прискорюватимуть ті прогресивного характеру процеси, що помічаються в мові як явищі „стихийному“. Деякі виразні ознаки намагання до вільніших норм помічаємо в новітніх письменників. Проте, на жаль, велика частина їх, хоч і виявляє в своїх творах певний нахил скинути пута традиції, не керуються при цьому розумінням надіндивідуального характеру літературної мови. Ознакою народження нової мовної свідомості є й та легкість, з якою нині людина вживає „телеграфну“ мову — скорочуючи слова та їх групи чи даючи відчуті соціальний ґрунт, на якому вони виникли. З часом у певній кількості випадків вони, звичайно, перетворюються в слова, що вже не „пахнуть“, не шокірують носіїв „хорошого тону“, а стають в лави звичайних знаків інтелектуального змісту.

Про розбіжність між мовою писемною і усною

Мідь традиційності в писемній мові, зумовлена самою її природою, помилки її теоретиків „регуляторів“, консервативні тенденції панівних класів, оборонців усталеного — сукупність цих причин через певний час призводить до великого розриву між мовою книги й поточною мовою усного спілкування. Ми вище цитували слова Леопарді про стан італійської мови його часу. Характеристичне те, що, за свідченням А. Мейє¹⁾, на сьогодні являє собою усна мова французького інтелігента проти того, як він висловлюється на письмі. Граматика: „Форм простого минулого на зразок *j'aimai* вживалося ще в XVII-тому столітті; з XVIII-го вони почали виходити з ужитку, а тепер в розмові ніхто не вживає їх на території, де французька мова становить собою загальну поточну, тобто від двохсот до трьохсот кілометрів навколо Парижа. Проте ці форми, що їх вимагають певні правила, пишуть і тепер. Ніхто в паризькій окрузі вже більше не вживає форм *imparfait du subjonctif*, як-от *nous aimaissons* або *vous reçussiez*; в усній мові їх би зустріли сміхом; але вимога писати їх залишається в усій своїй силі. Щоб їх уникнути в розмові і навіть на письмі, намагаються заступати їх, вживаючи зворотів, паралельних їм значенням, отже, не входячи в колізію з правилами, усталеними теорією“. Така сама розбіжність характери-

¹⁾ A. Meillet, *Les langues dans l'Europe nouvelle*, 1928, ст. 171—173.

зує словник: „...Лексика сучасної писемної мови глибоко відрізняється від лексики мови говірної навіть в культурних центрах. Пишеться багато таких слів, що їх зовсім не вживається в розмові; багато говориться таких, що їх не насмілюються писати“.

У французькій мові, здавна суворо врегульованій, здавна ж стихія афективна знаходила собі поле діяння міцного й впливового в усній мові мас. Поряд жили, все більше відходячи одна від одної, зразкова книжна мова, супроводжувана майже такою ж суворою й застиглою в її лексичі й формах зразковою усною мовою „високого“ спілкування, ораторської кафедри тощо, і вільна, широко відкрита впливам різних активних соціальних груп з усією різноманітністю їх поводження й почуттів, говірна мова, відтискувана від книги й всього того, що в своєму мовленні претендувало на „хороший тон“ та вперто його боронило від впливів „вулиці“¹⁾.

Як цікавий приклад гострої розбіжності між книжною писемною мовою і мовою колоквіальною можна навести також те, що спостерігається на сьогодні у чехів. За свідченнями самих інтелігентних чехів, їх колоквіальна мова становить собою більшу або меншу мішанину мови діалектної „кухонної“ (міської міщанської), газетної й книжної. Отже, для чехів певної гостроти набуває, напр., таке питання: якою саме мовою повинні розмовляти на сцені персонажі, представники письменних класів для того, щоб вона не справляла враження ненатуральності і прикрашеності? Поводячись формально, письменник-драматург мав би підлягати правилам урегульованої, „граматичної“ мови, але, оскільки він майстер, він не може не відчувати, що, виводячи живих людей навіть з того кола, яке є справжній споживач писемної мови, не можна надавати їм мови, якою фактично не користується ніхто. Отже, чеському драматургові доводиться навіть інтелігента виводити на сцену з мовою, обов'язково відмінною від усталеної літературної, або тоді, коли у нього не вистачає рішучості, щоб власне суспільство подавати „неграмотний“ текст, бо в його розпорядженні зовсім не лишається персонажів із зразковою мовою — болючи за виразність, діючість патетичних місць п'єси, доводиться раптом звертатися на репетиції до актора: „Прощу тебе — вимов мені оце по-людськ о м о у...“²⁾.

Наближення писемної мови до говірної

За інших умов велика розбіжність між писемною і усною, говірною мовою може тривати довго, але час для зближення тієї й тієї раніше або пізніше приходить. Усталена літературна мова не може безконечно становити опір впливам внутрішніх і зовнішніх живих тенденцій — тим новотворам різного походження, що напливають чи то як паралельний зразковій мові шар аргю, мови афективної, звичайно разом із тим нижчого або від-

¹⁾ Цікаво уявити собі ті важливі наслідки соціального характеру, до яких призвело у Франції таке гостре відмежування літературної мови від говірної мови мас: „Зовсім не випадкова, — зазначає А. Мейє в своїй книзі „Les langues dans l'Europe nouvelle“, 1928, ст. 175, — та дуже велика роль, що її відіграють у політиці та в пресі Франції професори й адвокати: в демократичній країні, де все робиться через слово й через пресу, тільки ґрунтовне володіння мовою, яке є (досить) рідким, дає змогу виконувати певні (громадсько-політичні) функції“. Отже Ш. Баллі в своїй книжечці „La crise du français“ („Collection d'actualités pédagogiques“), Neuchâtel, 1931, ст. 15, мав певну рацію, ставлячи питання, чи не перебуває французька літературна мова весь час під загрозною перетворитись у мертву або в своєрідну препаративу — „мову мандаринів“.

²⁾ Е. К о н г а д, Книга та сцена („Книга та сцена“), Rozprawy Aventina, VI, зом. 15—16, — „Slavische Rundschau“, 1931, № 2, ст. 143—144.

штовхуваного „суспільством“ класу населення, чи то просто як нагромаджені прогресивні факти граматики, чи то окремі апробовані читацькою масою продукти творчості впливових письменників.

Міцні соціальні зсуви, розхитавши основи авторитету панівних класів, установ і осіб, що стояли на сторожі усталеного, коли новий клас переймає літературну мову до себе і для себе, як вибиту з рук супротивника зброєю, далеко не в усьому діють в прямій відповідності до своєї сили і до інтересів тих, хто здійснив відповідний соціально-політичний злам. Мовний масив в основному залишається не зачепленим, але зате й чимало такого, що раніше рішуче забороняла літературна мова, але що шумувало з більшою чи меншою волею в говірній мові або близько до неї, раптом починає прокладати собі шлях в писемну мову рішуче та впевнено. Без помітних соціальних зсувів, в крайньому разі без діяння сил, що вже їх більш-менш виразно віщують окремі соціальні ознаки, така перебудова літературної мови не здійснюється: інерцію, дуже міцну в цій ділянці ідеології, треба зламати, протиставивши їй міцне ж щодо свого ґрунту нове.

Як виразні й довідні можна згадати численні приклади з мови часів Великої буржуазної французької революції, що їх наводить Поль Лафарг у своїй статті „Французька мова перед і після революції“ (Журнал „L'Ère nouvelle“ 1894)¹).

Хоч які міцні тенденції до усталення одноманітності, що їх диктують культурні потреби народу, і хоч який великий буває запал граматиків і підлеглої їм школи в намаганні цю одноманітність забезпечити суворими правилами, за головну скріпу мовної норми править п и с ь м о, — отже, те, що здійснюється поза прямим контролем на письмі, підпадає в літературній мові під порівняно великі вагання. Артикуляційна база і в зв'язку з цим вимова носіїв усного літературного спілкування мови дуже помітно різнить від діалектного ґрунту: напр., за свідченням Мейє²), „багато південних французів, які зовсім не володіють південними говорами, не говорять, проте, звичайною французькою мовою з усіма її особливостями; вони не вгавають німого е так, як французи півночі, інакше вимовляють а, о, е закриті і відкриті, вимовляють l mouillé, що його північні французи заступають звуком у (й), і зубне r (p) — замість r увулярного... Коли південні французи пишуть, їх мова зовсім не відрізняється від французів півночі, але, як тільки вони відкривають рота, — відразу ж стає ясно, звідки вони“.

Письмо наше не має нічого або майже нічого спільного з властивими окремим мовам фактами їх ритмомелодики, отже, зрозуміла та надто виразна відмінність, що може в цьому відношенні відрізнити носіїв літературної мови різних областей тієї самої країни. Саксонця, за свідченням Зіверса (Sievers), вражає, як „співають“ гамбуржці; селяни з Рейну (Rheinland) з мовної мелодії пізнають свого земляка-інтелігента, що вже кілька десятиків років прожив у Пруссії, тощо. У цілому, хоча північнонімецька мелодика перемагає, витискуючи південнонімецьку, їй просто протилежну, можна ще виразно й тепер констатувати наявність двох основних систем німецької мелодики, які відбиваються в вимові представників літературної мови (Зіверс, Клінґардт).

¹) Рос. переклад „Язык и революция. Французский язык до и после революции“, „Academia“, 1930, укр. „Мова і революція“, вид. Радшкола, 1936. Пор. і К. Державин — „Борьба классов и партий в языке Великой французской революции“, збірн. „Язык и литература“, том II, вип. I, 1927.

²) A. Meillet, Les langues dans l'Europe nouvelle, 1928, ст. 86.

У мовах із рухомим наголосом саме він часто-густо не піддається суворому врегулюванню. Іспанське письмо, що в ньому зазначається наголос слів, які відхиляються від загальних правил (слова, що закінчуються голосним *n* і *s*, мають наголос на передостанньому складі; ті, що закінчуються приголосним, за винятком *n* і *s*, — на останньому), становить собою серед інших правописів виразний виняток, і через це в іспанській мові норма наголосу, що піклування про неї має свою рацію в умовах великого територіального поширення іспанської, далеко міцніша за норму інших мов. Там, де такого пильнування наголосу на письмі нема, неминучі вагання, і про значність їх навіть у межах орфоепічного врегулювання можна екласти собі достатнє уявлення хоча б з української або російської мови. В українській, напр., однаково або майже однаково припустимі в літературній вимові настання і настанні; шкіряний, шкіряний і шкіряний; байдуже, байдуже й байдужé; визвольний, визвольний і визвольний тощо; в російській можна чути однаково: англійский і англійский, ўдить і удить, тóтчас і тотчас і т. ін.; а фактичні вагання навіть у людей цілком письмених і освічених далеко більші навіть за те, що припускають правила „доброго мовлення“.

Але само собою розуміється, що свобода вагань і тут не є необмежена і що вузькі діалектизми з літературного вжитку виключаються. В усякому разі для розвитку характерне намагання кількість варіантів скоротити і з часом досягти хоча б відносної одноманітності.

При цьому всьому треба враховувати той політично, соціально й культурно зумовлений в історії народів факт, що рівень вимогливості до говірної (колоквіальної) мови літературних верств далеко не той самий у різних народів. У багатьох місцевостях Німеччини та мовно німецьких частинах Швейцарії ще в останні десятиліття мова спілкування інтелігентів становила собою великою мірою місцеву, хоч і позбавлену її надто специфічних особливостей, або порівняно вільну мішанину місцевої з іншими місцевими, близькими до говірок, що являються основою літературної. Літературна там — це суттю мова писемного спілкування, і суворі норми для преставників таких місцевостей заявляє свої права отже, лише тоді, коли йдеться саме про нього, про спілкування писемне. Так, за свідченням Г. Пауля, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, 4 вид. 1909, § 293, у найосвіченіших колах Базеля, Берна або Цюриха в розмові між „своїми“ користуються звичайно мовою, до якої хто звик на природному місцевому ґрунті, і, напр., в політичних або громадських організаціях не звертають уваги на те, чи говорить той, хто виступає, спільнонімецькою літературною мовою або ж швейцарською німецькою. З півстоліття назад так стояла справа в Голштінії, в Гамбургу, Мекленбургу та інших нижньонімецьких областях. На території всієї південної і середньої Германії взагалі досить поблажливо ставляться в говірному спілкуванні до значних відхилень від стандартної німецької.

Ясно, що в середовищі, де розрив між писемною й усною мовою — явище цілком усвідомлене, де цьому розриву симпатизують з мотивів, сказати б, ґрунтовості („почвенности“) місцевих патріотизмів та прихильностей і разом із тим під тиском економічних і культурних зв'язків свідомо ж підлягають загальнолітературній нормі в своїй мові писемній, — соціальні зсуви в бік демократизації політичного ладу й побуту можуть досить довгий час не викликати потреби, не ставити „на повістку денну“ питання про зближення писемної з говірною шляхом проходження елементів останньої

в стандартну. Розрив між ними залишається фактом життя, і з тим, що історично усталилось, майже не пробують боротись.

Спеціальний випадок становить те, що за останні десятиріччя спостерігалось в Норвегії, надто з часу її політичного відокремлення від Швеції. Норвежці, які за літературну мову мали споріднену датську, тільки наближену великою мірою щодо словника й вимови до міських норвезьких говірок (riksmaal), під тиском демократичних настроїв повертаються все більше до чистої норвезької, побудованої на основі її селянських говірок (landsmaal). Ця друга літературна мова, культивована демократичними класами та їх ідеологами, всупереч датсько-норвезькій, з якою не хоче порвати з цілком зрозумілих, добре відомих з історії інших мов мотивів норвезька буржуазія, становить той натуральний крок в наближенні літературної мови до мови мас, що його в даному разі полегшують, проти того, що спостерігається і в розвитку інших мов, ще й моменти політичного порядку: норвежці після розриву з Швецією менше потребують для збереження своєї національної самостійності культурних зв'язків із спорідненою нацією (датською), раніше протиставлюваною міцнішому членові колишньої шведсько-норвезької державної унії¹).

Доплив говірних елементів в писемну мову, спричиняючись до її оживлення та до зменшення розриву між мовою усною й книжною, може ставити, звичайно, під загрозу саму нормативність літературної мови. Проте ця загроза стає реальною лише за певних умов, коли вона справді переходить в небезпеку. Якщо розхитано економічну й політичну базу колишнього мовного спілкування, якщо доплив говірних елементів суттю становить собою свободу поповнювати писемну мову діалектизмами, незрозумілими великій, може навіть переважній частині громади, що її раніше об'єднувала літературна мова, ми стоїмо перед розпадом норми. Але там, — і це характерно для умов існування багатьох літературних мов нашого часу, — де говірна мова, відрізняючись від писемної, має базу в інтенсивному контакті її носіїв, в контакті, зумовленому всією сукупністю економічних, політичних і культурних чинників, де, отже, діалектне забарвлення є лише забарвленням, а не виявом самостійної і впливової стихії, глибоко відмінної від фактів усталеної літературної норми, — там процес поповнення літературної мови говірними елементами справді забезпечує за нею освіження і оживлення, не загрожуючи її культурній об'єднувальній ролі. Ще, звичайно, менша загроза, коли власне справа йде не про діалектизми, факти, пов'язані з моментами територіальними, а про стихію функціонально відмінну — арготизми, буршижкозні вирази²), професіоналізми тощо, фактично широко вживані і понаддіалектні, отже цілком або великою мірою придатні для спільної мови нації.

Географічно- й соціальнодіалектні елементи художньої мови

Думка, ніби в народів із довгою історією літературної мови великі соціальні струси призводять до таких самих струсів мовних, невірна. Літературної мови усталеної, що сама усталеність її становить величезну культурну цінність, клас-переможець, який бореться за рівномірний розподіл

¹ A. Meillet, *Les langues dans l'Europe nouvelle*, 1928, ст. 24, 153, 182.

² За визначенням В. І. Леніна (т. XIX, вид. 3, ст. 209), — вирази „студенчески-простоватые, грубоватые, употребительные (и естественные) при студенческой попойке“.

цінностей, не відкидає: він визнає цю цінність, і тільки хоче зробити її власністю мас, а не тих обмежених соціальних груп, яким вона належала до його перемоги. Але, разом із оволодінням усталеною зразковою мовою, новий клас-переможець, несучи і закріплюючи нову ідеологію, не лишається, звичайно, в межах лексикону, де не знаходили собі місця типові для нього почуття та емоції: він поповнює цей лексикон відповідно до своїх потреб, усуває з нього вороже собі або надає елементам старого ворожого світогляду ознаки своєї оцінки (іронії тощо), перетворює, чимало старіючого і перестарілого в бік новіших, прогресивніших тенденцій.

Приклади такого ставлення до мовної спадщини і того характеру освітлення, що несе з собою революція, перед нашими очима в СРСР.

Художня література може і мовно відбити зворушення глибші за ті, що при цьому спостерігаються, в мові розсудковій (науковій), діловій, навіть публіцистичній — літературній, нормативній в точному значенні слова. Дуже виразні щодо цього мовно-літературні факти радянської белетристики. Російська література здавна, з часів Гоголя і „натуральної школи“, відкрила широку путь соціальним діалектам як мові персонажів, як певній фотографії того, що безпосередньо спостерігається в житті. Вона відбила або намагалась відбити масове мовлення в його строкатості, хоча й не уникла при цьому кінець кінцем обмеженості певними типами (переважно мови середньоросійської, центральних говірок Росії; рідше — північноросійських, — Мельников-Печерський та небагато інших). Але те, що в цьому відношенні характеризує белетристику дореволюційну, далеко відступає перед широтою і свободою, яку дістала соціалодіалектна і діалектна стихія під пером радянських письменників-белетристів. У белетристиці, напр., російських письменників Всев. Іванова, Леонова, Шолохова, Чапигіна, їй, цій говірковій стихії, належить надзвичайно впливова роль. Можна сказати навіть, що саме вона надає мовну фізіюномію їх манері розповідати. Коли до цього додати, що в ряді творів радянських письменників із соціалодіалектною манерою персонажів великою мірою зливається стиль самого автора, то ще з більшою виразністю виступає те художнє зрушення, можна сказати, злам, свідками якого ми є зараз.

Можна по-різному ставитись до бажаності або небажаності такої белетристичної манери, можна пред'являти різні вимоги до міри, в якій слід вважати застосування маловідомих діалектних елементів дозволеним навіть у белетристиці, — це окреме питання, але наявність „діалектального“ напряму в белетристиці, і саме белетристиці радянській, є незаперечний факт і характерна риса мовного розвитку в широкому розумінні слова. Влучно М. І. Соїфер у своїй статті „Язык персонажей „Поднятой целины“ Шолохова“, „Научн. записки Днепропетровского гос. университета“, XXIV, 1940, ст. 128, пояснює виправданість діалектної стихії саме в „Поднятой целине“: „При изучении языка персонажей „Поднятой целины“ Шолохова, — пише він, — не следует забывать и той задачи, которую поставил перед собой автор в этом романе. Шолохов открывает нам язык „целины“, вспаханной плугом революции. „Целина“ ещё засорена и окончательно будет очищена трактором. Пока „целина“ ещё не перепахана, т. е. пока люди Гремячего Лога еще революцией не перевоспитаны, то и язык этих людей ещё недостаточно „тронут“, а если и „тронут“, то не настолько глубоко, чтобы новые слова органически успели влиться в „дедовскую“ речь, а тем более заменить её. Этой общей задачей романа и определяются... качества шолоховского языка“.

Шлях розвитку української мови радянських часів в цьому відношенні паралельний російській, хоч вона і має тут виразну свою відмінну рису — українські белетристи не відбивають окремих діалектів в мові своїх персонажів, репрезентантів в цілому одного — південно-східного діалекту, а показують головно живу домішку говірної російської мови відповідно до класового і професійного розшарування характеризованих дійових осіб.

Але разом із тим відомі історичні причини призвели до іншої особливості в розвитку мови української белетристики: діячі художнього слова Західної України (Галичини і Буковини) відбили великою мірою свою, південно-західну діалектну основу, поглиблюючи її відмінність від східної ще більше, коли дбали про мовну специфіку в характеристиці народних персонажів. Характерні щодо цього, напр., оповідання В. Стефаніка і О. Кобилянської, вся творчість гуцула О. Федьковича.

Як взагалі в народів, що довго не мали своєї держави та єдиної цілком унормованої літературної мови, — час від часу зв'язувалися письменники з певними говірковими уподобаннями (прим., Квітка-Основ'яненко в перших десятиріччях ХІХ століття, Слобожанин-харків'янин). Дехто виявив інтерес і замишування в опрацюванні фактів вузьких, специфічних говірок з їх барвистою, такою несхожою із звичайною письменниковою і його читачам мовою, з лексикою оригінального в його примітивності побуту, — такі, прим., „Гірські акварелі“ і „Камінна душа“ Гн. Хоткевича, писані поспіль гуцульською говіркою, як певною даниною етнографізму, в якому мова автора зливається з мовною стихією зображуваних ним людей. Отже, і в радянській українській белетристиці діалектні елементи становлять більшою або меншою мірою стихію незвичайну, протиставлювану унормованим основам літературної мови. Їх специфічні функції емоційної характеристики (напр. гумористичної), вузько побутової, соціальногрупової тощо вимагали від письменників своїх, не підказаних або мало підказаних російською практикою прийомів.

Про норму в мовах великого географічного поширення

Спеціальний інтерес становить проблема норми в такій літературній мові, якою користується одночасно населення, географічно відрізане та до того належне до різних державних тіл. Увесь авторитет школи, всі впливи спільної літератури, що підтримують мовну єдність таких відірваних одна від одної частин, можуть, взагалі кажучи, забезпечити єдність лише до певної міри. Ступінь цієї єдності зумовлюють досить різноманітні чинники, але найвиразнішою є інтенсивність безпосереднього спілкування колоній з метрополією¹⁾, інтенсивність, залежна, звичайно, в першу чергу від економічних причин. Хоч як міцно впливає читане на мовну свідомість письменної людини, — умова, без якої його вплив не може не слабшати, є спілкування у безпосередньому мовному процесі. Де таке спілкування стає рідким або зовсім неможливим, неминучі з бігом часу чимраз більші відмінності і в мові писемній. Навряд чи треба довго говорити про те, що різниця в літературній мові стосується насамперед і переважно таких елементів мовних, які взагалі найлегше піддаються стороннім впливам (лексика, словотвір), та таких, як вже згадувалось, що їх прямо не пильнує письмо і що можуть пов'язуватись, попри велику відмінність по суті, з тими сами-

¹⁾ Мова іде, звичайно, не лише про колонії з погляду нашого, але й про колонії в розумінні історичному.

ми літерними знаками, — маю на оді фонетику. Твердять, прим., що іспанці, які оселяються на Кубі, через два покоління замість *r* вимовляють *l*. Син резидента вимовляє ще, напр., *salamba* (карамба), *soçaje* (коракхе), а внук — вже *salamba*, *soçaje*. Коли в Іспанії сполучення *yo* звучить у вимові як *йо*, то в Аргентині або Чілі його вимовляють по-літературному-таки як *жо*; порівн. *gaуо* „луч, блиск“, — іспанська вимова „райо“, півд.-американська — „ражо“; або коли в Іспанії *caballo* „кінь“ читають як „кавуальо“, то в Південній Америці — „кавуажо“, а в Центральній Америці і на Антільських островах — „кавуайо“.

Ще більше відповідних фактів характеризує, звичайно, лексику.

Ряд значень слів належить, напр., лише іспанській мові Америки: *droguero* — торговець аптекарським крамом, — в Чілі, Мексиці, Перу — „той хто не платить боргів“; *goma* „гумка“, — в Центральній Америці — „похмілля“; *sequia* „засуха“, — в Колумбії — „жага“; *montaña* „гора, гірське місце“, — в Чілі, Перу — „ліс“, і т. д.

Але є також чимало слів, що їх зовсім не знає літературна мова метрополії. Лише в Америці вживають, напр., слів *liudo* „кволий“ (Чілі), *lopco* „шия, потилиця“ (Чілі), *lora* „пануга“, *discriminar* „відділяти, відрізнати“ (Аргентина, Колумбія), *disimbolo* „несхожий“ (Мексика, тощо¹).

Для такої всесвітньої мови, якою є англійська, питання норми є великою мірою питання збереження її панівного положення. Нема чого доводити величезну недосконалість такого важливого моменту оформлення англійської мови, як її правопис; проте правопис однаково, крім особливостей другорядного значення, не реформується ні в Англії ні в Америці. Можливо, громадянськопсихологічна підстава відсутності серйозних і впливових спроб орфографічної реформи і в Англії і в Америці² — необорна сила історичної інерції, причому не доводиться в цьому відношенні відрізняти „прогресивних“ американців від „консервативних“ англійців: коли йдеться про такі речі, як правопис, що вимагають для критичного ставлення до них певного кругозору і широкого історичного аспекту, найпрогресивніші люди часто й густо виявляють себе найкороткозорішими й фанатичними консерваторами. Є, як відомо, сила людей, готових на радикальні суспільні зсуви, бо вони уявляють собі їх соціальну користь, але тим самим людям часто здається, що відмовлення від букви, до якої вони звикли в писемному вжиткові, може потрясти підвалини їх власної й громадської психології. Але, мабуть, не сама інерція визначає вірність англійців і американців їх історично усталеній в XVII столітті системі та окремим фактам чинного правопису. Кожна спроба правописної реформи, більш-менш радикальної, гостро поставить перед масами письменних людей Великобританії з її домініонами й колоніями та перед письменними ж масами Америки питання про більший або менший розрив культурного порядку, порушення того інтелектуального зв'язку, що його підтримує спільна для двох націй література та інші продукти слова. Хай цей момент по суті, при наявності вже численних глибоких розходжень між двома частинами англосаксон-

¹) Див. також: *Cuervo*, *El castellano en America*, 1935; *S. H. Ureña*, *El Español en Méjico, los Estados Unidos, y la America Central*, 1938.

²) При наявності ініціаторів, об'єднаних навіть у спілки. Серед інших помітніша „Simplified Spelling Society“ (Simplified Spelling Societi) „Спілка спрощення правопису“ під головуванням видатного лексикографа Муррея, — в Лондоні і „Simplified Spelling Board“ — в Нью-Йорку, обидві виникли ще в 1906 році. Докладніше див. *Heinrich Spies*, *Kultur und Sprache im neuen England*, 2 вид., 1928, ст. 109—112.

ського світу, що відчувають себе окремими націями, не відіграє вирішальної ролі, — він міцно заявляє про себе принаймні тоді, коли нашаровується на згадані психологічні засади в ставленні до засвоєних з дитинства навичок як мови, так і письма.

Бідніша на охоронців мовної традиції — вчителів мови, країна з високою філологічною культурою, поблажливіша через постійний доплив емігрантів до відхилень від мовного стандарту, Північна Америка, проте, через вплив своєї школи в істотному намагається зберегти спільно-англо-саксонську літературну норму. Те, що становить дозволений відхилення, сходять головню на легше утворення нових складених слів (*composita*), переведення слів з однієї частини мови до другої, вільніше використання словотвірних елементів (префіксів, суфіксів), легшу ізоляцію коренів-основ, пристрасть до квітчастості стилю 17 століття¹⁾, — риси, що свої корені мають ще в психології перших переселенців, яким було порівняно мало діла до літературного педантизму і які із своєї колишньої батьківщини Єлизаветинського часу винесли характеристичну свободу поводження із словом²⁾, що лише пізніше, під тиском потреб організованості книжної мови, вклалося в значно суворіші рамки, які, проте, стиснули його менше ніж у залишеному „Old country“.

Справжня глибина розходжень між англійською мовою на її європейській батьківщині і в Сполучених Штатах Північної Америки ще й тепер становить предмет наукових дискусій³⁾. Ідеться при цьому не стільки про окремі американізми, окремі слова, вживані в Америці і не вживані в Англії, як то: *gripsack* „саквояз“, *per* „бадьорість духу, енергія, снага“, *root* в значенні „підтримувати, заохочувати, підбадьорювати“, *tightwad* „скнара“, *roofoom* „гральний дім“, *stem (from...)* „походити від...“, *steady* (розмовне) „наречений, наречена“, скільки про загальний ефект мовного стилю. Американська мова досить широко відкрита впливам ділового аргю й *slang*-ові взагалі, і це робить її, переважно в літературних жанрах, за самою їх природою близьких до розмовної стихії, як от драма, в багатьох моментах незрозумілою англійцям, віддаленим від таких впливів. Характерні серед інших факти, що їх наводить, посилаючись на англо-американські джерела, Г. Шпіс у згаданій книзі: англійці, що відвідують Америку, відчувають потребу для того, щоб дійсно розуміти тутешніх представників англійської мови, в спеціальному словнику і, відповідно, для 2000 американських відвідувачів „International Advertising convention“ в 1924 році в Лондоні-Уемблі (*London-Wembley*) була запобіжно видрукована книга — англо-американський словник „English at Glance“.

Виразні й розбіжності в ділянці фонетики, де впливи школи далеко обмеженіші за те, що вона може робити в галузі лексики.

Якою мірою можна перебороти та якою мірою переборюються всі ці явища досить виразної диференціації двох країн в її засадах єдиної літературної мови?

Як згадано, в обох країнах є певна кількість людей, переважно діячів слова, що не можуть не усвідомлювати наслідків диференційного процесу, і вони, принаймні деякі з них, схильні діяти в напрямку коли не

¹⁾ Пор. А. Коонін, *English Lexicology*, Moskow, 1940, ст. 152. — Автор посилається на відому книгу Н. Л. Мансена, „The American Language“ (1919, 3 вид.—1923).

²⁾ *Ibid.*, ст. 155.

³⁾ Пор. до цього — Heinrich Spies, *Kultur und Sprache im neuen England*, 2 вид., 1928, ст. 44—47.

„пананглізму“, то можливої охорони засад єдиної в її основах літературної мови. Зокрема, щодо вимови англійці давно турбуються про серйозне культивування усного „standard“.

Доки англійська і американська школа, цей дуже міцний чинник, перебувають охоронцями принципово того самого правопису і вага класичної англійської літератури в Америці зберігає своє значення, інтеграційні сили мовного розвитку ще мають у них свій міцний вияв. Диференціація, зумовлена моментами географічними, економічними, політичними, культурними, наявна, але вона стосується переважно жанрової прози і, як можна гадати, становить не на багато більшу загрозу мовній єдності двох споріднених націй, що перебувають одна з одною в досить інтенсивному контакті, ніж, напр., російська белетристика останніх десятиліть (Вс. Іванова, Шолохова та ін.) з її численними діалектними елементами, часто незрозумілими рядовому читачеві.

До того часу, як американці не схочуть свідомо порушити колишню єдність і стати, напр., на шлях досить радикальної реформи своєї орфографії, — розходження під впливами афективної мови має в Америці і „підтекст“ уснадженої англійської мови, здобуваний на американському ґрунті, і т. ін., самі не здатні прокласти між обома націями ту мовну межу, яка б дозволила обґрунтовано говорити про дві різні літературні мови.

4. ОЧИЩЕННЯ МОВИ ВІД ЕЛЕМЕНТІВ, ЩО ВВАЖАЮТЬСЯ НЕБАЖАНИМИ

Пуристичні намагання

Одна з характеристичних тенденцій в розвитку літературної мови — п у р и з м, тенденція, через яку більшою або меншою мірою пройшли мало не всі культурні мови. Усяка культура створюється не інакше, як вбираючи в себе елементи якоїсь іншої, що за певного історичного моменту і з певної сторони переважає її своїми силами і так чи інакше імпонує її носіям. Зовнішній вияв і повсякчасний супутник чужого впливу — д о п л и в ч у ж и х с л і в, переважно слів — культурних термінів, зв'язаних із предметами, що їх запозичають, і з новими поняттями або з поняттями, які здаються новими в чужій оболонці. Коли із зростанням літературної мови заявляє про себе загостреність національної свідомості класу або класів, що нею орудують, вона знаходить собі вихід в контролі мовних скарбів з погляду їх ґрунтовості або ж занесеності. Взагалі кажучи, пуризм, скерований проти варваризмів, чужих слів, певною мірою відповідає напруженості націоналістичних настроїв. Щоправда, ця відповідність не пряма, бо пуристичні тенденції звичаєм гостріше підтримує народ, який стоїть перед більшою або меншою загрозою денационалізації, ніж нація, готова до наступу на інші.

Чи не найяскравіший приклад перебільшення пуристичних тенденцій, реалізованих у мові, маємо у чеському відродженні початку XIX століття. Національне самолюбство примусило дрібнобуржуазну інтелігенцію народу, що віки перебував у щільному контакті з німцями і в своїй мові відбив і цей контакт, і впливи західної (латинської) цивілізації, зайнятись штучною заміною міжнародних слів, які здавна стали зрозумілі, словами, хоч і утвореними на чеському ґрунті, але спочатку точно зрозумілими тільки тим, хто їх вигадав. Відштовхування від німецького перейшло в відштовхування від усього чужого взагалі, отже, серед європейських народів чехи досі, здається, унікал із їхніми вигаданими термінами для „хімії“ — lučba,

„анатомії“ — *pitva, pytva*, „театру“ — *divadlo* тощо. Пуризм початку ХІХ століття, відповідно до ступеня філологічної культури його провідників, не міг, проте, бути таким глибоким, як це могло б статися, напр., в руках пуристів нашого часу, коли б вони, уявімо собі, опинилися в сприятливих для цього умовах початку ХІХ століття: відкидаючи слова інтернаціональні і явно німецькі, діячі чеського відродження не могли ні з'ясувати до кінця, ні виключити з своєї мови багато чого засвоєного чехами від німців за їх довге сумісне життя. Коли навіть визнати кількість прямих запозичень та кальк за перебільшену в обчисленні А. Ма й є р а („Die deutschen Lehnwörter im Tschechischen“, 1927), який вважає, що їх в чеській мові понад тисячу, — цифра, на яку пристати не можна, — то і після всієї пуристичної чистки ХІХ століття міцна німецька стихія в чеській літературній мові впадає в очі проти інших слов'янських мов. І в цьому з погляду тих тенденцій, які надихали пуристичну роботу представників чеського слова, нема власне чогось дивного: вони, ці діячі чеського відродження, відштовхуючись від того, що відчували як не-чеське, боронили індивідуальність свого народу і його право бути самим собою. Було усунуто те, що носило на собі печать віковичного ворога і усвідомлювалось як з ним пов'язане або від нього перейняте коштом можливого свого. Але, звичайно, разом із тим, не можна було відривати літературну мову від того, що становила собою мова мас з її історичними нашаруваннями. Помилка чехів-патріотів була, отже, не в відштовхуванні від німецького, також не в тім, що їм не вдалося очищення від німецького впливу провести радикально, а в тім, що, разом із захистом народних прав, вони не змогли піднятися до розуміння доконечності для літературної мови бути в сферах спільнолюдських інтересів органом інтернаціональної культури і тим самим послуговуватись більш-менш спільною лексикою і схожими формами передавання понять.

Пуризм, звичайно, не є явище тільки минулого часу. І тепер можна легко вказати приклади, коли навіть добре озброєні науковці окремих народів „чистять“ рідну мову без належного врахування прав іншомовних слів на перебування в складі даної мови або, вірніше сказати, прав на їх заміну „свійськими“. З цього боку дуже характерні, напр., пуристичні тенденції відомого болгарського мовознавця проф. Ст. Младенова і журналу „Родна речь. Списание за ревнителі на българското слово“, де він виступає як найвидатніша пуристична фігура. Младенов пропонує, прим., без спеціального умотивування замість „занаятчийство агонізира“ (ремісництво агонізує) вживати виразу „...бере душа“; слово „прогрес“ заступати болг. *напредък*, „интриги“ — *клюки* тощо. Мало важить, що та або інша з порад Младенова, може, частково і не позбавлена рації, але в цілому, як вірно зауважує М. С. Державін („Труды Института славяноведения Академии наук СССР“, I, 1932, ст. 456—457), цей пуризм становить лише „лингвистическое упражнение, мотивируемое ссылкой на заветы, по части родного языка, о. Паисия¹⁾“, но не согретое ніякою перспективою, ніяким борческим духом, ніякими соціально-політическими устремленнями. И получается в конце концов из всех потуг проф. Ст. Младенова пустая любительская затея, наивно пытающаяся использовать заветы Паисия в качестве плотины против того мощного потока творческой стихии, который залил собою болгарскую жизнь и увлѣк её вперед, не давая ей

¹⁾ Паїсія Хиландарського, діяча болгарського відродження другої половини ХVІІІ століття.

своей порывистой быстротой никакой возможности укладываться в старые традиционные рамки“.

Пуризм розмаху, паралельного тому, що відбулося в чеській мові, є явище порівняно рідке: економічно-політичні взаємини народів в їх культурних зв'язках звичайно діють міцніше за тенденції відбійні, і чистка рідної мови найчастіше не виходить за межі усунення справді непотрібного, такого, що дублює здавна властиві мові факти, не збагачуючи її ні поняттями, ні емоціями будь-якого серйозного значення. Отже, помірність пуристичної акції вноситься коли не тенденціями зсередини, то тиском впливових елементів корисності, що мимо них кінець кінцем не можуть пройти робітники слова, обслуговуючи певні культурні завдання.

Повчальна щодо цього паралель того, що ще недавно спостерігалось в Литві. Із смертю освіченого і талановитого лінгвіста проф. Каз. Буги маленька країна фактично залишилася без того авторитета, який міг би розвиток літературної мови скерувати на найздоровіший і найраціональніший з наукового погляду шлях. Термінологічна комісія Міністерства народної освіти, яка складалася переважно з практичних знавців рідної мови, зайнялася, як свого часу чехи доби Відродження, перекладом на литовську мову навіть інтернаціональних термінів. Але комісії довелося щодо цього натрапити на гострий протест спеціалістів, які відчули серйозну загрозу собі в дуже важливому для них пункті їх роботи, зокрема на рішучий протест Технічного факультету Каунаського університету, і це кінець кінцем спричинилося до того, що міністерство примушено було відмовитись від послуг комісії в її тодішньому складі¹⁾.

У пуристичних тенденціях раніше пригноблених народів, надто народів, що відчують більшу або меншу загрозу денационалізації, яка нависає над їх культурною взагалі і мовою зокрема, є свій психологічний сенс, якщо не такий, що його слід підтримувати з міркувань справжньої корисності, то принаймні зрозумілий в його почуттєвих засадах.

Але справді огидне враження справляє пуризм міцного, культурно розвиненого народу, коли націоналістичні настрої стають у ньому панівними, підкоряють собі все важливе в культурному процесі і дістають, не стримуючись здоровими чинниками інтернаціонального порядку, виразно наступальний характер. „Не наше“ стає синонімом ворожого, такого, що підлягає мовному ostracism. Мовна політика в подібних випадках відбиває дуже небезпечний напрям загального ідеологічного стану народу або певних його кіл, і від такого мовного пуризму тхне близькими кривавими боями. Типовий приклад в цьому відношенні становить німецький фашизм з його постійними „Verdeutschung“ та „Entfälschung“, із заступленням звичайних інтернаціоналізмів, як-от Lokomotive, Automat, Motor, виконуваними за всяку ціну „рідними“ словами²⁾.

У цьому відношенні фашизм, що, правда, мав і цілком „гідних“ попередників. Їх у свій час досить яскраво схарактеризував, серед інших, відомий діяч старої соціал-демократії Франц Мерінг (в журналі „Die neue Zeit“, 1892 і потім, далеко пізніше, в ньому ж 1913 р.³⁾). Протиставлячи розум-

¹⁾ Пор. A. Senn, „Tauta ir žodis“, III, 1925, ст. 508—509.

²⁾ Пор. І. Співак, Мовний дурман фашизму, „Наукові записки“ Інституту мови і літератури Акад. наук УРСР, № 1, 1943, ст. 141—143.

³⁾ Рос. переклад — „Капитал и язык“ та „Язык и стиль“ у збірці статей Ф. Мерінга, „Литературно-критические статьи“, II, 1934, ст. 517—523, 523—533.

ному піклуванню про національний характер мови вигадки оскаженілого пуризму, Мерінг в своїх статтях навів декілька цікавих історичних фактів. Боротьба проти іноземних слів велась в Германії вже в середині XVII століття. В засновану в 1648 році спілку ревнителів чистоти німецької мови разом увійшли „Філіпп Цезен, партач-романіст, і Фрідріх Логау, автор добрих епіграм. Цезен був першим поборником чистоти мови поліцейського гатунку і являє собою прототип усіх представників цього напрямку. Він непогано знав деякі іншомовні слова, але його дурні примхи зробили з нього посміховище сучасників. Логау теж глузував з нього, хоч і сам був не менш гострим противником мовної сумішки. Але він боровся проти неї по-розумному, не вживаючи в своїх епіграмах жодного французького або латинського слова для всього, що можна було передати німецькою мовою“.

„Це взагалі, — справедливо зазначає Мерінг, — найпростіший метод, за допомогою якого всі добрі письменники боролись із заразою іншомовщини, оскільки вона взагалі існує. Їм важило звести іншомовні слова до необхідного мінімуму, а не переодягати доконечні іншомовні слова в німецькі форми, що ніколи не мали жодного смислу“.

У XVIII столітті своїм пуристичним запалом особливо відрізнялися заслужений у багатьох відношеннях, але обмежений Готтшед і осміяний Гете як педант — Кампе; в XIX-ому — Ян, мову якого навіть такий виразний представник німецького шовінізму й національної обмеженості, як Трейчке, визнавав „надутою тарабарщиною, так само мало німецькою і ще більш безглуздою, ніж прикрашена іншомовними крихтами мова XVII століття“.

Який саме класовий ґрунт ховається іноді (або, вірніше, — в більшій кількості випадків) за боротьбою з іншомовними словами, видно хоча б з висловлень Е д у а р д а Е н г е л я, найбільш науково „підкованого“ представника німецького пуризму нашого століття, в його „Deutsche Stilkunst“ 1912 р. Як тільки в поле уваги Енгеля потрапляють найвидатніші представники соціалізму, його „сердитий“ стиль стає менш стриманим, ніж в інших місцях його книги. Цей, за влучним виразом Мерінга, „кат чистоти мови“ обвинувачує, напр., блискучого стиліста Ф. Лассала в тому, що останній поведився „несумлінно“, вживаючи іншомовне слово *революція* (Revolution), тимчасом як йому треба було говорити про переворот (Umwälzung), а мову К. Маркса, „батька соціалізму“, характеризує як „кухонно-латинську циганську мову“. Раціональним з своїх позицій Енгель вважав би заступлення Марксового виразу „kapitalistische Produktionsweise“ (капіталістичний спосіб продукції) виразом „суто німецьким“ — „hauptgüterliche“ або „hauptgeldliche Erzeugungsweise“ (головномайновий або головногрошовий спосіб виробництва); так само, на його думку, „konstantes Kapital“ годилось заступити виразом „beständiges Hauptgut“, а „variables Kapital“ — „veränderliches Hauptgut“. Нема чого сперечатись про окремі конкретні моменти закидів і пропозицій Енгеля: „тон робить музику“, і в даному разі він головне.

Характеристичним є для долі пуристичних намагань той момент, на який звертає увагу в межах зачеплених ним фактів Мерінг і про який не раз і до нього говорили інші, кому доводилось обговорювати питання пуризму. Найвидатніші письменники, великі майстри мови рідко включались у ряди виразних пуристів, надто пуристів фанатичних. Не хто інший, як Лессінг і Гете, гостро протестували проти реакційних намагань пуристів відгородити німецьку мову від зовнішніх, в їх час таких культурно потріб-

чих Німеччині впливів. Особливо цікаве в цьому відношенні висловлення Гете 1795 року: „Проклинаю всякий негативний пуризм, що забороняє вживати слово, хоча б інша мова створила далеко більше та більш тонких слів“.

Характерна позиція славетного німецького філолога Якова Грімм а, з якої він підходив до побудування свого словника. З одного боку, він твердив: „Усі мови, доки вони в здоровому стані, мають натуральний побуд усувати від себе чуже, а коли воно вже вдерлося, витискати його знову або, принаймні, згладжувати тубільними елементами. Нема народу, здатного до розвитку всіх можливих звуків, і всяка мова уникає тих, які їй невластиві або супротивні. Що справедливо про звуки, то ще більше стосується до слів“. Але ж разом з тим він, вдумливий філолог, не міг не бачити, що безоглядне усунування запозичень і заступлення їх незвичними словами, розшуканими в старині і в діалектах або вигаданими своїми, становить акт нерозумний, непрактичний, антисоціальний. Накреслюючи програму свого грандіозного словника, Я. Грімм писав: „Цієї прихильності до чужоземного, цього змішування мов словник не повинен підтримувати; він повинен, навпаки, чесно протидіяти їм, разом із тим намагаючись уникати тих помилок, в які вводять невизнані очищувачі слова. Не вміючи цілком оцінити красу і багатство нашої мови, цей набридливий пуризм переслідуює і знищує чуже, де б воно йому не попалося; незграбним молотом кує він свою негідну зброю. Те, що мова мала колись, або те, в чому вона ще зовсім не має потреби, цей пуризм намагається нав'язати їй, надягаючи на неї силоміць плаття, вивернене навиворіт“¹⁾.

Можна без будь-яких змін повторити, застосовуючи їх і до інших мов, уваги Мерінга з приводу німецького пуризму: „Німецький нахил до іншомовних слів має... два цілком різних джерела. Одно з них є джерелом крайнього псування мови через огидну гарабарщину, що її породила Тридцятилітня війна, роздрібнення Німеччини на безліч осколків, перевага Франції, велика кількість князівських дворів, де говорили по-французькому і т. д. Зате інший корінь сприяв новому життю, підтримуючи духовний зв'язок Німеччини із західноєвропейськими культурними народами та живлячи нову освіту, яка, незважаючи на все, залишилась останньою скріпкою німецької єдності.“

Відповідно до подвійного кореня німецького нахилу до іншомовних слів серед німецьких охоронців чистоти мови завжди переважали два напрями: один, що ґрунтовно викорчовував шкідливий корінь, але уважно беріг корисний, і другий, що грубо виривав разом той і той. До першого належали великі поети й письменники нації, які вміли запліднювати німецьку мову за допомогою творчої майстерності, до другого — шановні шкільні педанти, що приліплювалися до слова й то скорочували його, то розтягували в істиннонімецькому дусі, зовсім не турбуючись про зміст, що належав цьому слову“ (рос. переклад, ст. 525).

Боротьба з іншомовними словами велась дворянсько-буржуазними письменниками й мовознавцями переважно з міркувань реакційно-націоналістичних. Історія російського пуризму в цьому відношенні цілком недвозначна²⁾.

Зовсім інші класові позиції визначають боротьбу з варваризмами, що її ініціатором став в СРСР В. І. Ленін. Леніну належить думка розпоча-

¹⁾ Пор. Я. К. Грот, Програма словаря брат. Гриммов, 3 изд., 1885, ст. 215.

²⁾ Пор. „Курс русского литературного языка“, 3 вид., 1932, ст. 86—90.

ти з надуживанням іншомовними словами боротьбу з метою забезпечити близькість мови партії до мас, тим самим забезпечуючи дохідливість її до тих, до кого вона насамперед мала бути скерована. Наводжу відому замітку Леніна „Об очистке русского языка (Размышления на досуге, т. е. при слушании речей на собраниях)“, т. XXIV, вид. 3, ст. 662, повністю в оригіналі:

„Русский язык мы портим. Иностранные слова употребляем без надобности. Употребляем их неправильно. К чему говорить „дефекты“, когда можно сказать недочёты или недостатки или пробелы?

Конечно, когда человек, недавно научившийся читать вообще и особенно читать газеты, принимается усердно читать их, он невольно усваивает газетные обороты речи. Именно газетный язык у нас однако тоже начинает портиться. Если недавно научившемуся читать простительно употреблять, как новинку, иностранные слова, то литераторам простить этого нельзя. Не пора ли нам объявить войну употреблению иностранных слов без надобности?

Сознаюсь, что если меня употребление иностранных слов без надобности озлобляет (ибо это затрудняет наше влияние на массу), то некоторые ошибки пишущих в газетах совсем уже могут вывести из себя. Например, употребляют слово „будировать“ в смысле возбуждать, тормошить, будить. Но французское слово „boudier“ (будэ) значит сердиться, дуться¹⁾... Перенимать французско-нижегородское словоупотребление значит перенимать худшее от худших представителей русского помещичьего класса, который по-французски учился, но, во-первых, не доучился, а, во-вторых, коверкал русский язык.

Не пора ли объявить войну коверканью русского языка?“.

По за соціальноісторичними умовами, що їм, звичайно, належить провідна роль в тому, якої саме сили набувають на даному ґрунті пуристичні намагання, певне значення мають також і суто мовні особливості відповідних ідіомів. Якщо Ж. Вандрієс (J. Vendryes) у своїй відомій книзі „Le langage“ (рос. переклад 1937 р., — „Язык“, ст. 213) докоряє англійській і французькій мові легкість, з якою вони запозичають з інших мов, то він при цьому не приділяє належної уваги, що обидві ці мови, надто французька, проти інших менше, за властивостями своєї системи, схильні до продукування нових слів, отже, більшою мірою примушені запозичати для означення нових понять готове з чужих джерел²⁾. Боротьба проти варвариз-

1) До історії цього слова в XIX ст. пор.: „Отвечая кратко на общие вопросы, она [Вольская] рассеянно глядела на все стороны; лиго ее, изменчивое, как облако, изобразило досаду; она села подле важной книжки Г. и, как говорится, „se mit à boudier“ (Пушк.). — У Герцена в „Былом и думах“: „Он ко мне благоволил, но иногда будировал“; „Президент Пирс будировал европейские правительства и делал всякие школьничества“. — „Несколько дней он как будто будировал и не ходил ко мне“ (Салтыков-Щедрин, „Убежище Монрепо“) — „С нею он ни разу не говорил с глазу на глаз, не будировал её, не делал никаких многозначительных мим“ (Боборыкин, „Поумнел“). У „Слов. русск. языка“ Акад. Наук, I, 1891: Будировать — показывать молча, косвенным образом неудовольствие; простор. — „дуться“.

2) „Словник настільки легко можна замінити, що деякі мови зловживали цим. Гудили англійську мову за її надто багатий словник, переважаний синонімами, що швидко зникають з ужитку, і постійно поповнюваний із свого звичайного джерела — латині, якщо вже не говорити про випадкові джерела — інші мови. Французька мова теж, можливо, заслуговує закиду за те, що надто старанно засвоює нові слова, хоч старі, ще цілком придатні, є достатніми для вислову думки. Це зворотний бік тієї переваги, при якій майже без обмеження все потрібне можна взяти з іншої мови, навіть коли потреба в ньому існує тільки на короткий термін“.

мів, хоч вона не обминула й Англію і Францію, у цих країнах не набувала, почасти в зв'язку з згаданою властивістю їх мов, гостроти й упертості, яку раз у раз в цьому відношенні виявляли, напр., німці.

Усунення „непристойного“

Бувають часи ще спеціального „очищення“ мови від усього, що здається непристойним або неприйнятним для „хорошого тону“ (*bon ton*) — для тих умовностей, що усталились як звичай спілкування рафінованого суспільства, соціальної „еліти“. Усуваються, крім назв речей і дій, які в більшості вихованих народів теж належать до *rudenda* (соромітих), також слова, що стосуються споріднених із ними сфер понять. Усуваються вони з чутливістю до всього такого, яка іншим класам звичайно здається перебільшеною і навіть смішною. іноді навіть з примхливістю, під яку важко підвести будь-які переконливі підстави.

Чи не найбільше характерні в цьому відношенні аристократичні намагання у Франції часів Малерба і доби, близької до нього. Із словника літератури, літератури виразно класової, усувалось, прим., таке слово, як *pis „вим'я“*, бо так говорилося про корову. Навпаки, *poitrine*, із тим самим значенням, визнавалось пристойним, бо це слово вживалося в застосуванні до теляти (*poitrine de veau*). Так само видавалось неприпустимим *estomac „шлунок“*, хоч і зовсім не знали, чим взагалі його заступити. З інших органів тіла під забороною були: *nez „ніс“*, *barbe „борода“*, *joue „щока“*, *menton „підборіддя“* тощо. *Sein „груди“* припускалось тільки як фігуральне заступлення *ventre „живіт“*; в його прямому значенні воно заступалося словами *gorge „горло“* і *poitrine „груди“*¹⁾.

Розшарування елементів споріднених мов

До важливих випадків очищення мови належить той репрезентований, прим., історією російської, — коли споріднена говірний, але з походження чужа, літературна мова вводиться в виразні стилістичні межі, яких вона в своєму ужиткові не мала раніше. Засвоєна зовні, вживана в стилістичних сферах, протягом довгого часу віддалених від користування і впливів широких мас, які б могли внести в неї різноманітність своїх інтересів і з ними своєрідність виразу, — така чужа, але єдина літературна мова стає в певний момент історії народу перешкодою для дальшого розвитку мови як засобу передавати все можливе багатство його мислення і почуттів, що вже пробило собі шлях і почасти знаходило свій вираз в мові живій, говірній. Коли діяння історичних сил призводить до потреби і можливості поширити смисловий і жанровий обсяг літературної мови, — нові сфери застосування її являють собою часто-густо картину дивної строкатості — нерозшарованого, немотивованого сполучення традиційних форм і лексичного майна з більше або менше численними елементами раніше позалітературними, але міцними через ту підтримку, яка їм належить в свідомості молодих щодо користування літературною мовою соціальних груп, що здавна звикли до них як своїх, як доконечних. Звичайно, ступінь домішки нового мовного матеріалу не може не залежати від природи самих жанрів, де він застосовується в нових умовах культурного стану суспільства (що новіші ці жанри, то більше умов для свіжих способів їх мовного обслуговування), але мало не всі вияви мовно-літературної творчості переходового

¹⁾ Див. F. Вгипот, *La pensée et la langue*, 1922, ст. 82.

часу носять на собі ознаки певної безпорадності, іноді, сказати б, розгубленості перед вимогами мислі, що не вкладається в рамки звичного, але що разом із тим ще не знайшла потрібних для себе словесних форм іншого порядку. Черговим завданням, теоретично не усвідомлюваним, але інтуїтивно відчуваним стилістично обдарованими людьми, стає розшарування мовних елементів — старих і нових, літературних і позалітературних, індивідуальних і масових, книжних і говірних, урочистих і побутових і т. д. і т. д.

Як важко розв'язується таке завдання, переконливо говорить історія літературної російської мови — з петровських часів до Ломоносова і від Ломоносова — до Карамзіна. У продукції петровського часу гостро вражає ще наївна нерозшарованість мови в ряді стилістичних сфер — нерозрізнення церковної мови від наукової, белетристичної від церковної, хитання між владною традиційністю і міцними впливами розмовної стихії в канцелярській, тощо. Геній Ломоносова знаходить шлях для дальшого здорового розвитку мови поезії; через кілька десятиліть — талант Карамзіна це робить для белетристики. Звичайно, при всій їх обдарованості, справа тут не тільки в моці діяння показом (незрівняно менше — теорією) окремих літературних талантів, — струмки більшої або меншої сили, паралельні їх намагання, легко констатуються у відповідні часи (Сумароков поряд із Ломоносовим, часто радикальніший за нього в звертанні до розмовної стихії; Новіков і його соратники, Болотов та інші — перед і поряд із Карамзіним), — але і в стійкості, насущності живих потреб, потреб, хоч і неясно, але постійно відчуваних тисячами, коли їм доводиться шукати словесної оболонки для того, що треба або хочеться висловити.

(Далі буде)

L. A. Bulakhovsky

The Origin and Development of Standard Languages

Summary

The present contribution is the continuation of a previous work published in No. I of the „Наукові Записки“ 1941.

The chapters of the second part of the “Development of Standard Languages” are given in this article dealing with the problems of providing a standard language with an increasing range of words-conceptions, the problems of regulating the language (the establishment and the unification of its grammar and vocabulary), the problem of purifying the standard language of the elements which for some reasons are considered undesirable (different aspects of purism). Illustrative material is taken chiefly from the Slavic, Romanic, and Germanic languages.

Є. І. Старинкевич

Ідіоматика французької мови і способи її відтворення українською мовою¹⁾

Розглядати мовні явища твору поза їх стилістичною функцією — це, звичайно, абстракція, бо в живій тканині літературного твору тисячами ниток переплетено те, що ми звемо літературною мовою, з індивідуальним стилем даного автора. Але абстракція — цілком законний спосіб наукового пізнання, в тому разі, звичайно, коли вона сприймається на фоні цілого. Отже, ми маємо право не звертати уваги на стилістичну функцію тих чи інших мовних явищ у даному творі, а розглядати їх як властиві французькій мові взагалі, з тим, щоб подивитись, якими ресурсами володіє українська мова для відтворення французької ідіоматики в широкому розумінні слова. В самому завданні — „відтворення ідіоматики“ — можна, однак, бачити певну суперечність: адже ідіоматичним називаємо в мові те, що властиве тільки їй і не має собі точного еквівалента в іншій мові; це „ідіоматичне“ проймає собою всю мовну систему: і морфологію (напр., здрібніла форма українською мовою не має собі еквівалента в багатьох випадках у французькій мові), і лексику (напр., омонім, на якому базується „гра слів“, каламбур і т. д.), і синтаксис (напр., послідовність часів у французькій мові), і фразеологію („ідіоми“ у вузькому розумінні слова). Якщо точних безпосередніх еквівалентів іншою мовою ідіоматика не має, то це, однак, не значить, що перекладач не має ніяких способів відтворити її посередньо.

В руках перекладача — художника, поета і творця таких способів далеко більше, ніж в розпорядженні рядового сумлінного перекладача, обмеженого в своїх шуканнях і страхом перед „отсебятиной“, і браком творчої вигадки. Але й для перекладача-творця є, звичайно, граничні випадки ідіоматики, особливо — в галузі каламбура, де доводиться робити примітку — „гра слів, що не надається до перекладу“. Справа ускладнюється особливо в тих випадках, коли на каламбурі побудовано художнє ціле — напр., епіграма на „Хромого бика“ Лесажа, яку наводить Tytler у своїх „Essays on the Principles of Translation“:

Le Diable Boiteux est aimable:
Le Sage y triomphe aujourd'hui;
Tout ce qu'on a fait après lui
N'a pas valu le Diable.

¹⁾ Розділ з дисертаційної роботи: „Проблеми художнього перекладу і українські радянські переклади французьких класиків“.

Сенс цього дотепного віршу полягає в тому, що ідіоматичний вираз „ça ne vaut pas le diable“ (ні чорта не варто) зв'язується з назвою роману — Le Diable Boiteux. В перекладі іншими мовами або пропадає цей зв'язок, або втрачається характер прислів'я, що служить кінцівкою епіграми. Так, англійською мовою відповідне прислів'я буде „it is not worth a fig, a farthing“. Отже, треба або замість „fig“ поставити „devil“ — і порушити прислів'я, або залишити „fig“ і цілком порушити сенс епіграми.

Тут, зрозуміла річ, нічим не можна зарадити справі — крім чисто творчої заміни всієї епіграми іншою, побудованою за тим же принципом, але на новому матеріалі.

Таких, граничних щодо трудности, ідіоматичних зворотів не так багато в звичайному тексті. Здебільшого форми однієї мови допускають заміну еквівалентними формами другої. Якби це було не так, неможливо було б не тільки перекладати з одної мови на інші, а й вивчати чужу мову. Адже мова є „практична свідомість людства“ (Маркс), а між свідомістю француза, українця, англійця і т. д. немає неперехідної безодні. Отже, завжди є способи своєю мовою висловити те, що сказано іншою. Питання тільки в тому, чи це буде „переказ своїми словами“, чи справжній художній переклад. На це можна відповісти наперед тільки в такій загальній формі: художнім перекладом буде переказ, в якому з максимальною повнотою враховані не тільки семантичні моменти, задані в оригіналі (предметно-логічний зміст), а й стилістичні. Тому, наприклад, ми не назвемо художнім переклад, в якому надзвичайно складна синтаксична будова відтворена простою лапідарною фразою; однак, для того, щоб урахувати, чи є ця складність синтаксичної будови стилістичною особливістю, властивою даному авторові, чи, навпаки, вона є тільки наслідком складності змісту або законів даної мови взагалі — для цього треба добре знати той мовний матеріал, з якого автор будує свій твір.

„Перекладач повинен пам'ятати про подвійне навантаження синтаксису, про його підлеглість думці і одночасно підлеглість художньому, пластичному задумові. Мірилом повинна бути не абстрактна синтаксична „еквівалентність“, а врахування того зусилля думки, яким вона перемагає стабільний мовний матеріал“²⁾.

Так, перекладач з німецької мови повинен загалом уникати важкої синтаксичної конструкції, властивій німецькій мові взагалі.

„Слід по змозі уникати розтягнутого шкільного узгодження речень, де дієслово додаткового речення завжди стоїть в кінці, як це нам вбили в голову“³⁾, — каже Енгельс.

Але, припустимо, що перед нами завдання перекласти величезний період з Гоголя чи ланцюг сурядних і підрядних речень М. Пруста. Для перекладача, який знає російську і французьку мову, зрозуміло, що важкість синтаксису у Пруста і пишна витіватість гоголівського періоду зв'язані не з особливостями мови, а лише з стилем даного письменника, і тому переклад повинен зберігати цю ускладненість. Те саме — в протилежному випадку, коли перед нами — надмірний лаконізм, як це буває, наприклад, у Гюго.

²⁾ Вильям Вільмонт Н. Я., Еще раз к вопросу о теории перевода, „Инт. Л-ра“, 1939, № 9/10.

³⁾ Энгельс, Письмо Бернштейну 5/II 1884 о переводе Маркса — Маркс и Энгельс. Сочинения, т. XVI, ч. I, ст. 230—238.

Якщо даний ідіоматичний зворот (синтаксичний, лексичний, фразеологічний і т. д.) не вмотивований стилем письменника, перекладач повинен шукати в рідній мові найбільш природного і легкого виразу для даного предметно-логічного змісту, не допускаючи калічки, що надає перекладаві штучного характеру, і тільки в виняткових випадках допускати новотвори рідної мови за іншомовним зразком. Приклади знаходження ідіоматичних зворотів, еквівалентних іншомовним, можна бачити в перекладах В. І. Леніна, напр., „Les beaux esprits se rencontrent — по-руськи при-*мерно*: *Свой своему поневоле брат*“ (т. V, с. 318) або „*Это — „смысл“ буржуазного отчаяния и „наплеви́зма“*“ (если можно так перевести французское выражение „je m'en fiche“) (т. XVII, с. 271) і т. д.

Проти „кальки“ у відтворенні ідіоматичних зворотів висловлюється Енгельс в уже цитованому листі до Бернштейна з приводу анекдотичного перекладу англійського виразу „*sought a grab*“, що значить „невдало зачепив воду веслом“ (перекладач написав, що „*краб зачепився за весло*“).

Керуючись цими основними принципами — перекладати, а не копіювати! — все ж не можна упускати з ока іншої небезпеки: замінюючи іншомовний ідіом засобами своєї мови, перекладач може внести небажаний стилістичний відтінок, не заданий в оригіналі. Нагадаємо, що мовний „матеріал“, з якого творить письменник, лише умовно може бути названий так, бо він уже сам по собі стилістично забарвлений як мова певної епохи, певного соціального середовища, професійної групи, сфери вжитку і т. д. Літературна мова органічно зв'язана з живою різноманітною масою діалектів; якщо ми сприймаємо її як стилістично нейтральну, то це лише ілюзія⁴), яка створюється тим, що всі елементи даного мовного цілого гармонують між собою. Але варто замінити один елемент яким-небудь іншим, позиченим з іншої сфери вжитку, і ми відчуватимемо дисонанс. Це можна відчути і в галузі лексичної синоніміки, і в синтаксисі, і в фразеології. Особливо це впадає в очі при спробах відшукати прислів'я рідною мовою, яке відповідало б іноземному. Наші українські старі переклади і переклади перших років після Жовтневої революції рясніють на такі „прикраси“, як „часом з квасом, порою з бідою“, „кожен Івась має свій лас“, „Без нашого Гриця і вода не святиться“, „трясця його матері“ і т. д. Все це застосовується перекладачами для „відтворення“ і середовища французької двірської аристократії, і англійської буржуазії, і чого завгодно. Питання про неприпустимість чужого національного, соціального, хронологічного забарвлення в наші дні вже не є дискусійним. Методи переробки англійського елю на російський квас, а французького полішинеля на „петрушку“ широко практикувалися у свій час Ірінархом Введенським, перекладачем Діккенса, і Курочкіним, перекладачем Беранже. Тепер ніхто до них свідомо не повертається. Але щодо менш різких відхилень, які не так очевидно забарвлюють стиль, багато ще лишається огріхів.

Особливо це стосується синтаксичної ідіоматики, в якій дуже важко розізнати з першого погляду властивості літературної мови взагалі і стилю даного автора зокрема. Саме цей пункт найчастіше викликає палкі суперечки між перекладачем і редактором мови, а інколи і критиком. — „Це звучить незрозуміло і не по-українськи (або не по-руськи)“ — зауважує критик чи редактор про незграбний зворот. „Але так стоїть в оригіна-

⁴) Див. про це нашу статтю „Про спірні питання поезики“, „Літ. критика“, 1940, № 7.

лі“ — відповідає перекладач. — Чи можу я змінювати стиль Бальзака, Гюґо, Мопассана і т. ін.? Чи можу я змушувати їх говорити краще?“

На це може бути одна відповідь: коли незграбність, незвичність, утрудненість виразу походить від свідомого бажання автора (як це раз у раз трапляється в тих письменників, що борються проти „красивості“, надмірної „літературної лакованості“ мови) або взагалі стоїть в зв'язку з „духом“ твору (як, напр., гротескність у Гюґо тощо), тоді — і тільки тоді — перекладач може виправдуватися посиланням на те, що „так написано в оригіналі“. В інших випадках, тобто, коли незграбність українського, російського і т. д. відтворення зумовлюється тим, що перекладач має справу з тим чи іншим явищем чужомовної ідіоматики, зокрема — синтаксичної, — він повинен шукати максимально природного для своєї мови вираження заданої в оригіналі думки, звичайно, з максимальним збереженням змісту.

Ні один перекладач не буде, звичайно, перекладати вираз „Comment vous portez-vous?“ — через „як ви себе носите?“, бо хоч „так стоїть в оригіналі“, але стоїть не з волі автора того чи іншого твору, а за законами його мови взагалі. Якщо ж ідіоматика більш тонкого характеру, вона випадає з уваги перекладача, і він вважає її за новотвір автора і ознаку його стилю. Ось чому особливо важить поговорити про ідіоматику мови навіть до того, як перейти до питань відтворення стилю, хоч, по суті, ці питання щільно пов'язані між собою.

1. СИНТАКСИЧНА ІДІОМАТИКА

1. Відтворення в українській мові обставинних речень з опущеним дієсловом і невираженим сполучником.

Такі складні речення, як — *Heureux et fier, la caisse à mon flanc, les baguettes à la main, je m' élançai dehors* (A. France) — одна з найуживаніших форм сполучення речень у французькій мові. Такі сполучення можуть означати часові відношення — *La porte ouverte, Tartarin sortit* (Daudet), або вказувати на обставини причини, способу і т. д.

В російській і українській мові такий спосіб безсполучникового сполучення речень, при якому одне з речень не має дієслова-зв'язки, дуже рідкі. Пешковський в своєму синтаксисі⁵⁾ дуже побіжно торкається цієї форми, зосереджуючи увагу на внутрішній структурі таких обставинних слів, як

Дугою шея, хвост трубою (Пуцк.),

зовсім не висвітлюючи питання про взаємозв'язок цього, як він називає, „глагольного предложения с предикативным членом и нулевой связкой“, з попереднім реченням, до якого воно стосується.

И точно: конь передо мною

Скребет копытом, весь огонь,

Дугою шея, хвост трубою.

Що таке „дугою шея“ відносно підмета кінь? В яких випадках можна вживати таку форму?

⁵⁾ А. М. Пешковський, *Русский синтаксис в научном освещении*, с. 242 і далі.

М. Столяров⁶⁾ наводить приклад з перекладу „Шагреневої шкіри“ Бальзака, де, на його думку, створено під впливом французького синтаксису цілком новий і „парадоксальний“ для російської мови зворот, що є — знов-таки на думку Столярова — цікавим випадком запліднення російського синтаксису французьким.

Ось ця фраза:

„Насмешник был белокурый, стройный молодой человек, с глазами голубыми и блестящими, с усами, фрак укороченный, шляпа на боку, ответы всегда готовы, жаргон романтический“.

Не знаємо, чому М. Столяров вважає це за відкриття: адже „дугою шея“, „галстук веревочкой“, „шинель нараспашку“, „шляпа набекрень, руки в боки“ і т. ін. — досить відомі вирази в російській мові⁷⁾. Але чи справді наведене речення звучить по-російськи? — Звичайно, ні! Причина, очевидно, в тім, що даний спосіб безсполучникового сполучення може бути застосований тільки для уже усталених бездієслівних виразів — як „шляпа набекрень“ та інші вищенаведені. Приєднання сюди ж такої самостійної закінченої фрази, як „ответы всегда готовы“ — звучить дисонансом, „не по-російськи“. Ясно, що перекладач повинен уникати взагалі таких сполучень, живляючи їх тільки в якихось виняткових обставинах.

Подивимось, чим можна замінити подібні конструкції:

Une femme près de partir mettait ses gants, les cheveux défrisés et mouillés comme si elle venait de prendre un bain (Zola, Nana).

Тут напрошуються дві можливості перекладу:

1) „якась актриса з розвитим і мокрим волоссям, неначе щойно брала ванну, натягала рукавички, збираючись іти додому“;

2) „якась актриса натягала рукавички, збираючись іти додому; волосся її розвилось і було мокре, наче вона щойно вийшла з ванни“.

Другий варіант, хоч він синтаксично більш віддалений від оригіналу, звучить краще. В першому обговорюваний французький зворот передано як означення (з розвитим волоссям); в другому — як окреме речення.

Вираз:

Immobile et la tête basse, elle regardait...

можна перекласти або:

Нерухома, з опущеною головою, дивилась вона...

(„Саламбо“ Флобера, перекл. Рильського, с. 14)

або:

Не двигаясь, опустив голову, смотрела она... (переклад Н. М. Минского).

Хоч і той і той варіант правильні, другий звучить природніше.

Наведемо ще два приклади цього цікавого явища французької синтаксичної ідіоматики і спроб її відтворення засобами української мови.

Ось, наприклад, речення з „Нана“ Золя:

Le marquis de Chouard, qui était sorti afin de laisser sa place aux visiteurs, redressait sa haute taille de vieillard, la face molle et blanche sous un chapeau à larges bords, suivant de ses yeux troubles les femmes qui passaient.

⁶⁾ Столяров М., Искусство перевода художественной прозы, „Лит. критик“, 1939, № 5/6.

⁷⁾ Зрідка зустрічаються подібні звороти і в українській мові: „торбника на плечі, тут він ходив до школи“ (Л. Первомайський, „Зорі“).

Ясно, що ми не можемо задовольнитись тим, щоб поставити прислівник з перед словами — м'яким і блідим обличчям:

...і стояв, старий і високий, з м'яким і блідим обличчям під капелюхом з широкими крисами, і т. д.,

бо речення залишається незграбне, а наступні обставинні слова — під капелюхом невідомо до чого стосуються — чи то маркіз стояв під капелюхом, чи то обличчя було під капелюхом.

Ми пропонуємо такий варіант перекладу всього речення:

...видно було високу пряму постать старого маркіза де Шуар, що вийшов, уступаючи місце гостям; його м'яке і бліде обличчя ховалось під капелюхом з широкими крисами; каламутними очима стежив він за жінками, які проходили мимо.

Наведемо ще без докладного аналізу кілька прикладів подібної конструкції обставинних речень:

Et vous pourrez pareillement demain à l'aurore le voir venir, l'épée ceinte, un arc dans une main, deux flèches dans l'autre. (Bédier, le Roman de Tristan).

Український перекладач дає:

...як іде він з мечем, луком та двома стрілами в руках (Трістан, с. 161).

Російський перекладає вираз *l'épée ceinte* як опоясаний мечом, а два інші обставинні речення залишає в тій формі, яка дана в оригіналі:

...когда он придёт, опоясанный мечом, в одной руке лук, в другой — стрелы.

Тобто перекладач застосовує тут еліптичну форму, про яку говорив Столяров — (фрак укороченний, ответы всегда готовы).

Інакше розв'язане подібне завдання в такому місці того ж твору:

L'épée au poing, il l'attendait.

Укр.: Вихопивши меча з піхов, він чатував.

Рос.: Схватив меч, он поджидал его.

Тобто вжита дієприслівникова форма від дієслова, яке тут нібито розуміється. Такий переклад звучить цілком природно рос. і укр. мовою, але він не завжди можливий, бо не завжди можна виявити опущене дієслово.

Чим менш виразно виявлений семантичний (логічний) зв'язок між додатковим реченням дієприкметниковою чи номінативною формою, тим краще при перекладі розбивати складно-сурядне речення на два незалежні.

Так, наприклад, речення:

Puis, en haut, comme elle trouvait Satin dans une saleté affreuse, le ménage lâché depuis huit jours, un lit infect, des pots qui trainaient, elle s'étonna...

краще перекласти так:

...вона знайшла Сатен у жахливому бруді: кімната не прибиралась цілий тиждень, ліжка... і т. д.

Зворот:

„... вона знайшла Сатен у жахливому бруді цілий тиждень неприбраної кімнати...“,

хоч і припустимий, але звучить важко і не зовсім природно.

2. Proposition participée (дієприкметникове речення) становить одну з дуже поширених у французькій мові форм сурядності речень, особливо в мові зв'язної розповіді, надаючи їй плавності; навпаки, в українській мові ця форма вживається з певними обмеженнями і далеко не завжди прийнятна. Так, напр., французька фраза:

Bousculé par un passant, le comte, sans en avoir conscience, quitta les presse-papier et...

незграбно звучить в такому перекладі:

„Підштовхнутий прохожим граф, сам не помітивши цього...“

Краще перекласти:

„Якийсь прохожий штовхнув графа, і він, не помітивши...“

або:

„Коли якийсь прохожий штовхнув графа, він...“

Переклад participée'них форм потребує часом цілковитої перестановки складових елементів складно-сурядного речення, без чого страждає не тільки форма, але й предметно-логічний зміст фрази.

Sorti de son cabinet, s'il était encore remarquable, un banquier serait alors un grand homme.

Російський перекладач зберігав порядок додаткових речень, але перекрутив зміст цілого висловлення:

„Вышедши из своего кабинета, банкир, ежели бы он был еще примечателен в других отношениях, оказался бы великим человеком“ (Бальзак, „Куртизанки“, с. 163).

Тоді як можна сказати просто:

„Банкір був би великою людиною, якби і поза стінами свого кабінету він залишався видатним“.

3. Comme в значенні „тому що“ на початку фрази.

Дуже поширений у французькій мові сполучник comme на початку фрази надає їй плавного руху, подібно до дієприслівникових форм, але, крім того, дозволяє чіткіше виразити причинне відношення між сполучуваними реченнями і характеризувати часові відношення через вживання дієслова в певному часі. При перекладі такого додаткового речення, що починається з „comme“ на російську мову, напрошується сполучник так як, але в українській мові тому що на початку фрази звучить важкувато. Отже, для перекладу цього звороту є дві можливості, які ми проілюструємо на такому прикладі:

Comme il se levait tard, il était encore au lit le lendemain vers onze heures, quand le facteur du télégraphe lui apporta le petit bleu promis.

Укр. перекладач дає:

Він пізно вставав і наступного дня об одинадцятій годині був *іще* в ліжку, коли... і т. д. (Мопассан, „Любий друг“, с. 92).

Тобто тут підрядне речення перетворене на сурядне: це не шкодить змістові, але позбавляє речення плавності. Можна було б зарадити цьому, переставивши слова в першому реченні так: Вставав він пізно, і на другий день... або: а тому... і т. д.

Другий спосіб — відтворити *comme il se levait* — через дієприслівник — *встаючи*:

Встаючи пізно, він був на другий день об одинадцятій годині *ще* в ліжку...

Але, хоч українською мовою дієприслівник *встаючи* тут звучить природно, все ж в ньому не виражено характеру звичності дії, як це позначено в французькому *imparfait (il se levait)*. Отже, можна подумати, що він *вставав* пізно, а не *вставав* (звичайно) пізно.

4. Дієприслівникова форма (герундій)

Дієприслівник у додатковому обставинному реченні загалом — цілком звичайний для російської і української мови зворот, еквівалентний до *gérondif'a* у французькій. Ускладнення з'являється тільки тоді, коли суб'єкт дієслова у головному і додатковому реченні не збігаються, як це часто буває в французькій мові, але не допускається в російській і українській („Гуляя по улице, ветер сорвал мою шляпу“). Отже, в таких випадках перекладач повинен або перетворити дієприслівникову форму в дієслівну з відповідним сполучником і (гуляючи — коли я гуляв), указавши суб'єкта дії (я), або переробити головне речення так, щоб воно стосувалося того самого суб'єкта (гуляючи по вулиці, я загубив капелюха і т. п.).

Так, наприклад:

Mais ses résolutions de fuite lui parurent plus difficiles a réaliser, en s'éveillant le lendemain.

Український перекладач дає:

А коли він вранці прокинувся, то зміркував, що втекти звідти далеко важче (Мопассан, „Любий друг“),

тобто усуває дієприслівникову форму і водночас переробляє головне речення, відносячи його до того ж суб'єкта. Це робить речення надто важким (не кажучи вже про зайве *то*). Можна було б запропонувати два варіанти перекладу цього речення:

1) Прокинувшись, (або: але, прокинувшись) другого дня (ранку), він побачив, що втекти звідси не так просто.

2) Але, на другий день, коли він прокинувся, його проект утечі здався йому не таким здійсненним.

5. Послідовність часів

Складна система часів у відмінюванні дієслова в французькій мові не знаходить собі, як відомо, еквіваленту в російській і в українській мові. Отже, при перекладі таких форм, як *plusqueparfait, passé antérieur* і т. д., перед перекладачем є тільки дві можливості: або ігнорувати цю складність,

передаючи всі форми минулого єдиною формою, яка є в нашій мові — і таким чином спрощувати зміст, — або відтворювати часові взаємовідношення описовими зворотами.

Так, напр., фраза

Tristan avait nourri un chien

в російському перекладі звучить:

Тристан воспитал собаку.

В українському:

Тристан і ще раніше, будучи при королі, виховав мисливського пса (с. 118).

Тут обставинні слова, вставлені від себе перекладачем, якнайкраще пояснюють те, що випало в російському перекладі: адже все оповідання ведеться в минулому часі, а тому „воспитал собаку“ може стосуватись і того часу, коли діється дія, тобто — коли Тристан і Ізольда живуть у лісі. Отже, ампліфікація тут необхідна, без неї зміст речення не передається в перекладі.

Так само необхідно додати обставину часу для точного відтворення такого речення:

...le ministre qui l'avait joué, qui s'était servi de lui et qui dinait à sa table deux fois par semaine.

Український перекладач не відтворює моменту послідовності („обідає після того, як обдунив“):

Насамперед сердився він на міністра, що обморочив його, використав його і обідав за його столом двічі на тиждень (Мопассан, „Любий друг“, 308).

Більш удало в російському:

...который сумел провести его, использовать его и после этого еще обедал у него в доме два раза в неделю.

Ще складніше відтворення часів conditionnel і subjonctif, що мають в російській і українській мові відповідник тільки в умовному реченні.

Удало вжита безсполучникова форма умовного речення з майбутнім часом замість conditionnel в такому перекладі:

Qu'un douanier vienne à tuer ou à prendre son cheval, voilà le contrebandier ruiné.

Уб'є або відбере в нього коня таможенний наглядач — і контрабандист розорений (Меріме, „Листи з Іспанії“, с. 293).

Трапляються випадки, коли перекладач не зважає на те, що в французькій мові після *si* вживається теперішній час у розумінні майбутнього: *Si tout est fini* означає за змістом — „якщо все буде кінчено“, а не „вскончено“, як пише рос. перекладач „Куртизанок“ Бальзака (с. 239).

Таке ж непорозуміння зі вживанням часу після *si* маємо в перекладі фрази:

Vieux fat! si je vous repondais!

— Разве я вам ответила? (там же, с. 199), тоді як треба — А що якби я вам відповіла?

6. Синтаксична будова речення, зв'язана з вживанням займенників *il, lui, son, avec son, dont, on*

В російському перекладі „Куртизанок“ Бальзака читаємо: Е го ⁸⁾ проводили в кабинет герцога де-Гранлье, где Дервиль читал письмо, продиктованное им самим одному из своих агентов.

Хто зна, чи знайдеться хоч один читач, який зможе розшифрувати цю синтаксичну плутанину. До кого стосується це „им самим“? До Дервіля — це найперше припущення, бо за законом російської мови особовий займенник стосується останнього іменника, вжитого у фразі.

Але за змістом адвокат Дервіль ніякого листа „своїм агентам“ не диктував. Насправді — треба читати: лист, продиктований Корантеном одному з своїх агентів. Причина цієї перекладницької помилки — вплив французької мови, за законами якої займенник стосується не останньої, а першої зі згаданих в реченні осіб, в даному разі займенника „его“, з якого починається фраза, і який замінює ім'я Корантена.

Більша (порівняно з українською і російською мовами) самостійність займенника в французькій мові виявляється також у тому, що він часто передує іменникові, до якого стосується і вживається в попередньому додатковому реченні. Калькуючи цей зворот, перекладач створює штучні для української мови форми.

Так, наприклад, описуючи, як Нана наблизилась до щілини в декораціях, через яку граф дивився на сцену, Золя пише:

Quand elle se rapprocha du trou, par lequel il regardait, le comte se releva, pâle comme la craie.

Це речення при перекладі треба перефразувати так, щоб іменник граф передував займенникові в ін, отже —

не: Коли вона наблизилась до щілини, куди він дивився, граф раптом зблід.

а: Коли вона наблизилась до щілини, куди граф дивився, він раптом зблід.

У французькій мові значно вільніше застосовується присвійний займенник: в формі проном autonome (*le sien*) він може стояти на кінці фрази в усіх особах, тоді як в російській і українській мові ми віддаємо перевагу тим зворотам, де самостійно (без іменника) стоїть займенник свій, а не, скажімо, її, його, їх.

Так, французьку фразу:

elle avait senti le genou du jeune homme se poser contre le sien

ми перекладаємо:

вона відчула, що юнак притиснув до її коліна своє,

а не:

своє коліно до її.

Займенники, зокрема вказівний *ce, cette* і особовий *il, elle, le, la, son, sa* і т. ін., як відомо, у французькій мові далеко частіше вживаються, ніж відповідні займенники в українській і в російській. Перекладач, навіть коли він усвідомлює потребу не вживати зайвих займенників, з великими труд-

⁸⁾ Тобто Корантена.

нощами може звільнитися від впливу іноземної мови і забуває про ті можливості, які дає рідна мова для заміни цих займенників іншими граматичними категоріями.

Так, часто зустрічаємо такі фрази, як в перекладі Мопассана („Любий друг“, с. 174).

Довелось принести його на руках з екіпажа до його кімнати, і Дюруа, що тримав його за ноги, відчував їх конвульсійні рухи при кожній спазмі його легенів.

Першого займенника (його) можна було б уникнути, замінивши іменем *Ф о р е с т ь е*, чи словом *х в о р о г о*, другим — зовсім зайвий, бо *sa chambre* французькою мовою може означати „спальня“ — і тут це було б доречно. Замість „тримав його за ноги“, можна сказати „підтримував йому ноги“ (так і сказано, напр., в російському перекладі).

Так само зайве повторення особового займенника він спостерігається в такому тексті з перекладу Меріме (с. 227):

Він був гордий, самолюбний, він зважав на думку оточення... Від того часу він навчився. Він добився свого... Він міг ховати... (Загалом 5 раз на 5 рядків).

Візьмемо ще такий приклад:

Я сів перед письмовим столом і подивився на обличчя Роже; воно так змінилось, що як би це був хтось інший, а не я, він ледве впізнав би його (Меріме, 256).

Тут, незалежно від оригіналу, треба констатувати неприпустиму плутанину всіх цих він, його, воно, це, я. До кого стосується він, що ледве впізнав би? Незрозуміло. За змістом ідеться про те, що можна впізнати Роже, а не „обличчя Роже“, але за граматичним узгодженням останнє його стосується до воно, поставленого на початку фрази і яке в свою чергу вказує на обличчя Роже.

Звернувшись до оригіналу, ми бачимо, що не було ніякої потреби нагромаджувати всю цю складність займенників.

...qu'un autre que moi aurait eu de la peine à le reconnaître — можна перекласти так:

що всякий інший, крім мене, навряд чи (або з трудом) впізнав би його.

Для того ж, щоб це його стосувалось не обличчя, а Роже, можна сказати:

Я сів перед письмовим столом і подивився на Роже; він так змінився (або — змінився на обличчі), що всякий інший, крім мене, навряд чи впізнав би його.

Серед кострубатостей „перекладницької мови“ — одна з найчастіших це калькування звороту — *avec son...* (див. К. Чуковський. *Искусство перевода*, ст. 66) через „со своим“, „зі своїм“... Цього, справді незграбного, звороту, однак, нелегко уникнути. Цими двома слівцями *avec son...* французькі письменники часто сполучають дві думки, які по суті потребували б окремих речень. Дуже важко вловити характер логічного і граматичного зв'язу

ку між такими реченнями, зв'язаними через *ote avec son*, але французька мова взагалі схильна до прихованих, невиявлених форм підрядності (напр., *proposition participie*, про яке говоримо в іншому місці). Для перекладача треба чітко поставити питання про межі, в яких відповідний зворот може бути вжитий у рідній мові без штучності, яку ми відчуваємо, читаючи, наприклад, *що* „вона дивилась на нього з своїми золотими кучерями і білосніжною шиєю“. Цікаво протє, *що*, глузуючи з подібних зворотів, К. Чуковський не пропонує ніяких способів для їх заміни більш прийнятними в нашій мові формами виразу.

І дійсно, дуже часто вживаний Бальзаком і Золя (які охоче дають с и н т е з окремих вражень і деталей, а тому вживають різноманітні форми сурядності і підрядності речень) — цей зворот ставить в безвихідь перекладача: як сполучити дві думки: 1) вона дивилась на нього (сиділа перед ним, ридала, йшла поруч і т. д. — в залежності від ситуації роману) і 2) в неї було таке то волосся, такі-то очі, руки, стан, убрання і т. ін. — теж безліч варіантів. Рекомендувати будь-який загальний спосіб розв'язання цього завдання не можна. Спробуємо розв'язати його на кількох конкретних прикладах із Золя (Нана).

Elle l'écoutait, refusant encore de la tête, avec son rire provoquant de blonde grasse.

Звичайно, ми не можемо задовольнитись калькуванням — „вона слухала, хитаючи головою на знак незгоди, з своїм задириливим сміхом повної блондинки“.

Чим же замінити цей зворот? Якби не було означення „повної блондинки“, то напрошувалося б підрядне речення: „задириливо сміючись“. Але наявність згаданого означення змушує шукати інших способів, наприклад:

- 1) сміючись задириливим сміхом повної блондинки,
- або: 2) з задириливим сміхом повної блондинки,
- або, нарешті:
- 3) і її сміх повної блондинки дражнив його.

Останній варіант найбільш віддаляється від синтаксичної будови оригіналу (дражнив його, замість *provoquant*) і звучить українською мовою дещо штучно через те, *що* до іменника сміх додано і присвійного займенника її, і іменникового означення повної блондинки, яке теж відповідає на запитання „чий“.

Перший варіант хибує на повторення — *сміючись сміхом*. Отже, найкраще звучить другий.

Ось іще приклад з дещо складнішим логічним зв'язком суміжних речень. В перекладі читаємо:

(Нана) лишалась переможницею зі своїм мармуровим тілом та своєю статтю, настільки потужною, *щоб* поруйнувати все це товариство, не зазнавши самій і найменшої шкоди.

В оригіналі: *avec sa chair de marbre, son sexe assez fort pour...*

Насамперед неприємно вражає, „настільки, *щоб*“, подруге негарно звучить не зазнавши самій. Але основна трудність тут в „зі своїм“, яке ми не можемо просто викинути, бо воно пов'язує думку першого речення (Нана — переможниця) з думкою другого (влада її тіла і статевої сили). Вдумуючись у суть зв'язку між цими думками, ми переконуємося, *що* зв'язок цей — каузальний, тобто друге речення причинне від-

носно першого. Виразити цей зв'язок можна, або сполучивши два самостійні речення двокранкою, або зробивши друге підрядним за допомогою сполучників то му що, а д ж е, бо і т. д. Таким чином можна пропонувати два варіанти для усунення „зі своїм“:

1. Нана лишилась переможницею: її мармурове тіло, її статева сила могла зруйнувати всіх цих людей, так що вона сама не зазнала б найменшої шкоди (або „не зазнавши“ — коли віднести це до тіла і статевої сили).

2. Нана лишалась переможницею, бо її мармурове тіло...

Як бачимо, чисто мовні вимоги усунути незграбний зворот ведуть нас до розкриття логічного зв'язку між думками, висловленими в даних реченнях.

Це підтверджується рядом прикладів з галузі синтаксичної ідіоматики французької мови; перекладач, не бажаючи калькувати такі звороти і не знаходячи еквівалентного виразу рідною мовою, повинен подеколи зовсім перебудовувати речення — а для цього вникати в найтонші відтінки логічних відношень між елементами складного речення.

Відносний займенник *dont*, що сполучає додаткове речення з головним, часто перекладається займенником *чий*:

Il écouta Fauchery dont une anecdote égayait beaucoup la comtesse.

Він слухав Фошері, чий анекдот у ту хвилину дуже насмішив графиню („Нана“);

(le palais) dont les briques s'encadraient...

...чий і цегляні мури і т. д. (там же).

Такий зворот, хоч і не є порушенням граматичних правил української мови, все ж мало природний для неї (так само як і для російської), і його краще вживати в дещо піднесеній, архаїзованій фразеології, ніж у звичайній мові. Так, вищенаведену фразу *il écouta Fauchery* краще було б перекласти:

він слухав Фошері, що насмішив графиню якимсь анекдотом.

Перекладач Меріме розбиває складно-підрядне речення з *dont* на два самостійні:

Ses joues, naturellement creuses, le paraissaient encore davantage à cause d'une blessure dont la cicatrice enfoncée était à peine cachée par sa longue moustache.

Щоки, запалі від природи, здавалися ще запалішими від рани; глибокий шрам від неї ледве був прихований довгим вусом (с. 68).

Можна було б запропонувати таке спрощення:

Щоки, запалі від природи, здавалися ще запалішими від глибокого шраму, ледве прихованого довгим вусом.

Неозначено-особові, або узагальнено-особові речення, які французькою мовою починаються із спеціального неозначено-особового займенника *on* (*on ne trouve pas un ami si facilement*), в українській значно менше поширені і часто в перекладі набувають цілком штучного характеру. Наведена вище фраза може бути відтворена кількома способами:

- 1) друга не так легко знайти
- 2) друга не легко знайдеш
- 3) друга не легко знаходять

- 4) люди не легко знаходять друга
- 5) людина не легко знаходить друга
- 6) друг не так легко знаходитися.

Перші два способи найприродніше звучать українською мовою; третя фраза звучить „по-перекладницьки“, четверта і п'ята мають ту хибу, що вони підставляють під неозначений займенник — „люди“, „людина“, надаючи фразі певного обмежувального значення (тобто, твердження вже не може бути прикладене до тварини чи до якої-небудь фантастичної істоти, як це може зустрітися в казці і т. п.).

7. Який, що

В статті „Искусство перевода“ М. Столяров⁹⁾ висловив дуже цікаву думку про неадекватність російського „который“ французькому qui, que. Він твердить, що російське „который“ вказує на яку-небудь властивість чи стан даного предмета або дію цього предмета з певною ознакою часу, тобто ця властивість, стан, дія вже повинні бути наявні в момент, коли про них говориться. Отже, „который“ не може стосуватись дії майбутньої відносно до дії, вираженої в головному реченні. Це твердження базується на спостереженнях над незграбними зворотами „перекладницької мови“ такого типу:

Молодая особа... обняла за шею своего спутника, который поставил ее на тротуар.

Выстрел из пушки всадил в корпус „Сан-Фердинандо“ ядро, которое его просверлило. (Бальзак, „Тридцатилетняя женщина“).

В обох прикладах дія підрядного означального речення відбувається після дії першого, головного речення. В французькій мові займенник qui цілком влучно застосовується в усіх цих випадках, в російській і українській який, що — справляють враження чогось не зовсім благополучного, хоч ні одна граMATика (наскільки нам відомо) не враховує цього семантичного відтінку.

Зацікавившись цим твердженням М. Столярова, ми звернули увагу на вживання відносних займенників в українських перекладах і знайшли інтересний приклад, що цілком підтверджує думку М. Столярова:

Незабаром увійшов слуга, що поставив лампу на камін (Мопассан, „Любий друг“, 171).

Ясно, що таке речення мало б смисл, якби йшлося про слугу, який рзпів і ше поставив лампу. Але ні в якому разі не можна вжити відносного займенника що о для сполучення таких двох послідовних моментів: 1) слуга увійшов, 2) слуга поставив лампу. Українською мовою треба замінити підрядність сурядністю і сказати:

незабаром увійшов слуга і поставив лампу на камін.

Однак, дальші спостереження доводять, що відносний займенник що, який (рос. который) можуть вживатись і для сполучення речень, дія яких так само послідовна в часі, як що наступність дії характеризується певними обставинними словами. Так, напри-

⁹⁾ „Лит. критик“, 1939, № 5/6.

клад, зовсім не вражає слух ні в російському, ні в українському перекладі таке речення:

Під столом хутровий мішок небіжчика чекав ніг Дю-Руа, що, сівши, схопив ручку з слонової кості... (Мопассан, „Любий друг“, с. 217).

В рос.:

...который, усевшись, завладел ручкой...
qui s'empara, après s'être assis, du porte-plume) —

бо тут обставина — сівши (усевшись) указує, що Дю-Руа взяв ручку після того часу, про який говориться в першому реченні — мішок чекав ніг Дю-Руа. Якби не було цієї обставини, фраза:

хутрянний мішок... чекав ніг Дю-Руа, що схопив ручку...
сприймалася б як незграбна, бо можна було б думати, ніби цей Дю-Руа колись раніше взяв ручку.

II. ІДІОМАТИЧНІ ВИРАЗИ

Найразючіший приклад нерозуміння ідіом дають обидва російські перекладачі „Людини, що сміється“ в такому місці. Говорячи про знахарську науку Урсуса, Гюго зазначає:

Il guérissait les brûlures avec de la laine de salamandre, de laquelle Néron, au dire de Pline, avait une serviette.

Laine de salamandre—значить рос. мовою „горный лён“ чи азбест. Буквально, laine — шерсть, вовна. Але оскільки в саламандри ніякої шерсті нема, перекладачі вирішили замінити laine — шкірою.

Он исцелял ожоги кожей саламандры, из которой у Нерона, по словам Плиния, была целая салфетка (Лившиц).

Он излечивал ожоги с помощью саламандровой кожи, из которой, по свидетельству Плиния, Нерон приказал изготовить себе портфель (Фельдман).

Нерон з „портфелем“, та ще й „з саламандрової шкіри“ — такого справді гротескного образу не вигадала б і фантазія найромантичнішого з романтичних поетів. Ось до чого призводить просте нерозуміння ідіоматичного виразу спеціального значення; в Фельдмана до помилки в перекладі laine de salamandre приєдналося ще хибне тлумачення омоніма serviette; це слово значить і серветка, і рушник, і портфель — але треба ж зважати на зміст!

Отже, переклад наведеної фрази буде звучати приблизно так:

Від опіку вживав азбест, з якого в Нерона, як каже Пліній, була ціла серветка.

Наведемо ще кілька прикладів перекручення фразеологічних зворотів більш-менш ідіоматичного характеру:

Enfants perdus — пропащі хлоп'ята (Меріме, „Хроніка Карла IX“, с. 17).

Насправді цей ідіом означає „смільчаки, охочі йти на небезпечну вилазку“.

В рос. перекладі „Куртизанок“ Бальзака:

Prendre de biais—взяв споровкой (143), насправді треба—„манівцем“.
qui lui pesait sur le coeur — тошнотворный (125), треба — „гнітючий“.

La figure renversées с перекошеним лицом (153), треба — з розстроєним обличчям, з стурбованим обличчям.

donnant, — donnant — даю, даю (с. 134);

donnant, — donnant — отдам, отдам (с. 117); —

тоді як цей вираз означає — дам (чи даю), коли мені дадуть (коли мені дають),

de première main — на перших порах (134); треба — з перших рук.

c'est une affaire de convenance — а то дело уговора (134); треба — в о п р о с п р и л и ч и я .

il en était de la police générale comme de la police judiciaire — он принадлежал тогда к полиции... (99); треба — справа стояла тоді з поліцією (чи в поліції).

Своєрідне явище, так би мовити, „ложного ідіома“ спостерігаємо ми в такому випадку:

il mit sous enveloppe — спрятал под сукно (там же, с. 129), тобто замість прямого розуміння — поклав у папку, яке тут правильне, перекладач надає переносного значення „покласти під сукно“.

Невірне тлумачення одного слова інколи впливає при перекладі на розуміння сусідніх.

Характерна така помилка:

Je puis vous souffler mme Esther comme on mouche une chandelle перекладено:

Я могу раздуть пламя мадам Эстер (Бальзак, „Куртизанки“, 166).

За змістом вираз Бальзака треба перекласти — „я можу забрати від вас пані Естер вмить“. Або, якщо дозволити собі еквівалентний ідіоматичний вираз українською мовою, — я можу зробити так, що пані Естер зникне, із свічкою не найдеш.

В усякому разі souffler тут ніяк не може означати роздути, як це подає перекладач.

Це невірне тлумачення слова потягло за собою і „полум'я пані Естер“, про яке в оригіналі ніякої мови нема. Щодо виразу comme on mouche une chandelle, то цей ідіом російською мовою можна було б перекласти „в два счета“, або якимсь подібним еквівалентом для означення ментальної дії.

До розряду анекдотичних перекладницьких перекирочень цього типу треба віднести такий випадок:

elle a un bon fond de fille перекладено:

у неї х о р о ш а я д е в и ч ь я п о д о п л ё к а (там же, с. 167), коли за змістом про цю дівчину кажуть, що вона по суті справжня повія.

Хибне тлумачення слова fille (дівчина, дівка замість „дівка, проститутка“) створило прикметник „дівчя“. Відповідно до цього bon набуло характеру позитивної оцінки — „хороша“, в той час як воно може означати (і означає тут) тільки „справжній“. Для fond перекладач постарався відшукати досить далеке російське „подоплёка“, в той час як простіш перекласти — elle a un... fond — вона по суті... Можна було б, однак, запропонувати інші звороти — скажімо:

„В неї добра закваска повії“ — причому тут прикметник „добра“ за контекстом набув би того ж відтінку значення, що і bon в оригіналі; ми часто зустрічаємо такий відтінок у виразах на зразок „добрю гулю набив собі“ тощо.

Цікаве перекирування змісту маємо в такому випадку (там же, с. 143): il a le malheur spirituel перекирено: он рехнувся.

Очевидно, хід думки, що привів перекирадача до такого тлумачення цього виразу, такий: spirituel він зрозумів як „духовний“ або як щось, що стосується душевного стану. Тоді malheur spirituel означатиме — щось як „душевна катастрофа“, тобто — він „з глузду з'їхав“, „рехнувся“. Насправді цей вираз треба розшифрувати так, як напр.: П a le vin triste — тобто вино робить його смутним (буквально: в нього смутне вино). Spirituel в даному разі не духовний, а дотепний. Отже, вираз перекирадається так: Не щ а ст я робить його дотепним, або — він стає дотепним з горя.

Ще приклад такого взаємовпливу помилкових тлумачень окремих слів ми бачимо в перекираді тих самих „Куртизанок“: les minutes de jugements — предосудительные моменты (с. 195), тоді як цей юридичний термін ідіоматичного характеру означає — оригінали судових постанов. Цікаво, що невірне розуміння слова minutes як момента змусило перекирадача шукати якого-небудь тлумачення слів de jugements, і він, не звернувши уваги на ознаку множини s, вважаючи цей вираз за прикметник, що походить від кореня juger, „творчо“ сфабрикував „предосудительные“.

ПЕРЕКИРАДИ, РОЗГЛЯНУТИ В ЦЬОМУ ПРАЦІ

Гюґо В. Людина, що сміється. Перекирада з франц. М. Сагарди. Ред. В. Петрова. Київ, Книгоспілка, 1930.

Гюґо В. Человек, который смеется. Пер. Бенедикта Лившица. Л. Худ. л-ра, 1935.

Гюґо В. Человек, который смеется. Ч. 1 и 2. Пер. 1-ой части К. С. Фельдмана, 2-ой части — Г. И. Сорокина. М. Гослитизд., 1938.

Бальзак О. Батько Горію, перекира. Є. Старинкевич. К. Держлітвидава, 1939.

Бальзак О. Блеск и нищета куртизанок. Гослитизд., М., 1935. Пер. В. Грифцова.

Бальзак О. Розкоші і злидні куртизанок. Перекира. Є. Старинкевич. К. Держлітвидава, 1941.

Бальзак О. Утрачені ілюзії. Х. Держлітвидава, 1937.

Меріме П. Твори. Т. I. Перекира. С. Буди. К. Держлітвидава, 1940.

Меріме П. Собрание сочинений под ред. А. А. Смирнова и П. М. Эфроса. Академія, 1938.

Мопассан Гюї. Любий друг. К.—Х. Держлітвидава, 1936.

Мопассан Гюї. Милый друг. Пер. М. В. Соседовой. М. Гослитизд., 1939.

Вольтер. Орлеанська дівка. Пер. М. Рильського, К. — Х. Держлітвидава, 1937.

Вольтер Ф. М. Орлеанская девственница. Пер. под ред. М. Лозинского, М. — Л. Академія, 1935.

Вольтер. Орлеанская девственница. Пер. Г. Адамовича, Н. Гумилева, Г. Иванова, под ред. М. Лозинского. М. — Л., ГИЗ „Всемир. Л-ра“, 1924.

Золя Е. Нана. Пер. Ільтичної. Х. — К. ДВУ, 1930.

Золя Э. Полное собр. соч., т. IX. Нана. Пер. Ириновой под ред. М. Л. Эйхенгольца. М. ЗИФ, 1929.

Стендаль Червоне і чорне. Перекира. Є. Старинкевич. К. Держлітвидава, 1940.

Стендаль. Красное и черное. Пер. под ред. А. А. Смирнова. Л. Гослитизд., 1937.

Стендаль. Красное и черное. Пер. под ред. А. Виноградова. М. Мол. гвардия, 1937.

Флобер Г. Саламбо. Перекира. М. Рильського, Х.-К. Книгоспілка, 1930.

Флобер Г. Саламбо. Пер. Н. Минского под ред. Эйхенгольца. М. Журн.-газ. об., 1936.

Бедье Ж. Роман про Трістана та Ізольду. Пер. М. Рильського. К. Сяйво, 1928.

Бедье Ж. Роман о Тристане и Изольде. Пер. А. А. Веселовского. Общ. ред. А. А. Смирнова. Л. Гослитизд., 1938.

Les idiotismes français et les moyens de les rendre en ukrainien

Elisabeth Starynkevitch

(extrait d'une étude soutenue comme thèse et intitulée „Les problèmes de la traduction et les traductions des classiques français en ukrainian“).

R é s u m é

Pour bien rendre dans la traduction le style de l'oeuvre, il faut avant tout savoir établir la différence entre les particularités de ce style d'un côté et les idiotismes de la langue donnée de l'autre. Le traducteur doit savoir trouver pour ceux-derniers des expressions familières à sa langue (c'est-à-dire, dans notre cas, à l'ukrainien). Il ne peut se permettre de s'écarter des normes de la langue maternelle que dans le cas où les déviations de la langue française littéraire sont caractéristiques pour le s t y l e de l'oeuvre traduite.

Dans ce chapitre de la thèse sur la traduction, les modes différents de rendre les idiotismes français syntactiques et phraséologiques sont passés en revue.

Plusieurs morceaux de V. Hugo, Zola, Maupassant, Flaubert, Stendahl et Mérimé sont cités pour illustrer des façons différentes de traduction en ukrainien des propositions adverbiales sans verbes ni copule, des propositions participes, du gérondif, de la consécution des temps, et des propositions contenant des pronoms personnels et relatifs.

Відокремлення непоширених постпозитивних означень

Питання про відокремлення непоширених постпозитивних означень, виражених прикметниками, ставиться в граматичній літературі, з одного боку, дуже категорично, а з другого — якимось непевно.

Услід за А. М. Пешковським¹⁾ звичайно вказують, що два-три означення, вміщені після іменника, відокремлюються завжди, якщо перед іменником теж є означення²⁾.

Наприклад: Ясне сонце, тепле й приязне, ще не встигло наложити палючих слідів на землю (П. Мирний).

Тут означення відокремлені.

Якщо перед іменником означення нема, тоді, — вказував Пешковський, — відокремлення теж дуже поширене, але не обов'язкове.

Наприклад: 1) Високо, трохи не серед неба, стояв місяць, ясний, блискучий, повний (Нечуй-Левицький).

Тут означення відокремлені.

2) Майор належав до числа людей мовчазних і спокійних (Газ.).

Тут означення не відокремлені.

Природно виникає питання: коли ж відокремлення не буває? Від яких умов це залежить? На це питання граматична література відповіді не дає.

Щоб внести ясність в цю справу, щоб уточнити умови відокремлення, треба звернути увагу на той зв'язок, що існує між відокремленням означень і їх синтаксичними взаємостосунками (однорідністю і неоднорідністю).

У першому розділі статті ми висвітлюємо питання про типи сполучень постпозитивних означень. У другому — спиняємось на питанні про відокремлення цих означень — на питанні, яке, власно, служить нашою темою.

I

Прикметникові означення до одного іменника можуть займати різні місця стосовно до нього.

Вони можуть всі стояти перед означуваним іменником, бути препозитивними (напр.: Синє, глибоке небо).

Означення можуть частково міститись перед іменником, частково — після нього (напр.: На глибокому небі синьому). Вони можуть, нарешті, всі стояти після іменника, бути постпозитивними (напр.: Небо синє і глибоке).

¹⁾ Див. А. М. Пешковський, Русский синтаксис в научном освещении, вид. 6-те, ст 384.

²⁾ Як побачимо далі, це положення вимагає певного обмеження.

Означення, виражені прикметниками, в українській мові, як і в російській, частіше препозитивні.

Постпозиція прикметникового означення є явищем інверсії. Як інверсія взагалі, постпозиція означень спричиняється до сильнішого наголошення їх³). Але це, як видно буде далі, не поширюється на всі постпозитивні означення автоматично.

У зв'язку з цим треба спинитися на такому питанні.

У граматичній літературі висловлювалося твердження, що постпозитивні означення завжди однорідні⁴).

Твердження це невірне. Постпозитивні означення бувають однорідні. Підстави цієї однорідності звичайно такі ж, як у означень препозитивних. Але постпозитивні означення бувають і неоднорідні — і на тих же підставах, що й означення препозитивні.

Розглянемо приклади постпозитивних означень однорідних. Тут спостерігаємо ті самі змістові стосунки і формальні особливості (інтонація, сполучники), як і при означеннях препозитивних.

Однорідність при переліченні різновидностей предметів

1. Приміщення бувають тимчасові і постійні (Газ.).
2. Оживлялась музика кранель сумних і веселих, лінивих і жвавих, глухих і дзвінких (М. Коцюб.).
3. Порівняно з дореволюційним часом тут (на полях Новосибірської області) помітно піднялася питома вага культур технічних і кормових (З підручника).
4. Вереница дам говорливых и молчаливых, толстых и толых потянулась вперед (Н. Гоголь).
5. Снова в уши матери отовсюду ползли и летели слова тревожные и злые, вдумчивые и веселые (М. Горький).
6. Синими, красными и зелеными карандашами были отмечены в книжке мысли верные и сомнительные (Газ.).

Однорідні означення однієї різновидності предмета

1. Іскра братства тліла, — долідала, дожидала рук твердих та смілих (Т. Шевченко).
2. Уступаю я у кімнату велику, гарну (М. Вовчок).
3. Була весна весела, щедра, мила (Л. Українка).

³) Теорія виразного читання обґрунтовує цей факт так. Нормальна ритміка оповідальної фрази вимагає наголошення в ній останнього слова самостійного значення. Якщо в реченні кілька тактів, то повинно наголошуватися останнє слово кожного такту. Слово-сполучення з нормальним порядком слів мають наголос на останньому слові, наприклад: у словосполученні прикметника з іменником на останньому місці звичайно буває іменник, отже, він і наголошується сильніше. Інверсія іменника ніби підставляє під нормальний ритмічний наголос перенесене в кінець такту слово (в даному разі — прикметник). Набуваючи в невластивій йому позиції невластивого наголосу, інверсоване підударне слово помітніше виділяється.

Порівн. „орлиний полёт“ — „полёт орлиный“. Наведені міркування і приклад запозичені з статті Г. В. Артободєвського „Основы выразительного чтения“ в журн. „Русский язык в школе“, 1940, р., № 5.

⁴) З цим твердженням перший виступив А. Б. Шапіро у ст. „Однородные члены предложения“ в журн. „Русский язык в школе“, 1938 р., № 1. Пізніше воно було некоректно запозичене іншими авторами. Див., наприклад, підручник для вишів А. М. Фікеля і Н. Б. Баженова „Русский литературный язык“, ст. 204.

4. Ще були у цій кімнаті часи стінні і дзеркало узьке та довге (М. Вовчок).
5. Той шлях звивався уліво по луці м'якій та зеленій (М. Вовчок).
6. Я спала сном камінним у печері глибокій, чорній, вогкій та холодній (Л. Українка).
7. І навстріч смерті злякано пливе лице тевтона синє і криве (М. Бажан).
8. Другим... выпадает на долю жизнь интересная, светлая, полная значения... (А. Чехов).
9. Самый главный (вожак) имеет лицо красное, бодродатое, изборожденное морщинами (Газ.).

Постпозитивні означення синонімічні

Постпозитивні означення можуть бути синонімічними.

1. Алмазом добрим, дорогим сіяють очі молодії (Т. Шевченко).
2. Від сліз тих гарячих розтане та кора льодовая, міцна (Л. Українка).
3. Що бачить у сні став глибокий, таємний? (П. Тичина).
4. Льотом сталінським, орлиним вождь показує нам шлях (М. Рильський).
5. На землі, що наші одвічно були, полки зореносні, червоні прийшли (В. Сосюра).
6. Ми ведемо війну вітчизняну, визвольну, справедливу (І. Сталін).
7. В толпе горластой, праздничной похаживали странники (Н. Некрасов).
8. Кровиношка моя горячая, чистая, алмазная (М. Горький).
9. И снова ветер свежий, крепкий валы революции поднял в пене (В. Маяковский).

Перейдемо до розгляду постпозитивних означень неоднорідних. Звернемося насамперед до фактів. Ось приклади з літературних творів різних жанрів. Неоднорідність означень у цих прикладах не викликає жодного сумніву.

1. Нехай стає благословен навіть
 Їх⁵⁾ вступ німий і схований в імлі
 На пагорби надволзькі невеликі,
 На попіл Сталінградської землі! (М. Бажан).
2. Земле галицька чудова!
 Мов троянда пурпурова,
 ти ще знову розцвієш (В. Сосюра).
3. Чи по ночах вийджають хлопці
 на шляхи чернігівські старі? (М. Стельмах).

⁵⁾ Червоних полків.

4. Лийся спів про закон чудесний
сталінський новітній! (П. Тичина).
5. Усе застеляла мла вечірна пахучая (М. Вовчок).
6. Поверх усього в'ються на вітру стрічки дівочі різноцвітні
(М. Вовчок).
7. На чорній зритій землі по краях поплуталась огудина
суха гарбузова (А. Головка).
8. Пред ним Roast beef и трюфли,
И Страсбурга пирог нетленный
Меж сыром лимбургским живым
И ананасом золотым (А. Пушкин).
9. Твоим братьям велю от сего же дня
По всему царству русскому широкому
Торговать безданно, беспошлинно (М. Лермонтов).
10. Улыбаясь, царь повелел тогда вина сладкого заморского
наседить в свой золоченый ковш (М. Лермонтов).
11. Возьми... шубу свою соболіну долгополюю
(„Алеша Попович“).
12. В шинели армейской походной,
Как будто полков впереди,
Идёт он ⁶⁾ тем шагом свободным,
Каким он в сраженья ходил (Н. Тихонов).
13. Для учащихся ремесленных и железнодорожных школ
утверждена следующая форма одежды:
 - а) фуражка чёрная суконная с фибровым козырьком
и ремешком,
 - б) ботинки кожаные чёрные („Известия“, 13/XI 1940 г.).

У цих прикладах ми маємо скрізь сполучення відносного прикметника (в прямому, не метафоричному, значенні) з якісним або — відносного з відносним. Такі сполучення типові для неоднорідних означень. При неоднорідності означень логічний зв'язок їх з означуваним іменником з'ясується так: більш віддалене від іменника означення характеризує не лише іменник, а словосполучення, утворене іменником з ближчим прикметником. Це найбільш легко встановити тоді, коли іменник разом з ближчим прикметником становить цілісне найменування предмета.

Такі факти ми бачимо і в наших прикладах (1, 2, 3, 9). При постпозиції означень можуть мати місце такі неоднакові випадки: 1) означення можуть змінити звичні в препозиції місця свої (див. приклади 1, 2, 3, 5, 6, 8) — тоді має місце інверсія означень, і 2) можуть бути тільки перенесені по той бік іменника, зберігаючи звичні для препозиції місця (див. приклади 6, 7, 10, 13), — це можна назвати транспозицією означень. Звичайно

⁶⁾ С. М. Кіров.

в препозиції ближче до іменника місце займає відносний прикметник, дальше — якісний. Цілісне найменування предмета звичайно включає відносний прикметник. Коли означення переноситься по той бік іменника, ближче до іменника означення вже не становить з іменником цілісного найменування (напр., отудина суха гарбузова). Але означення однаково лишаються тут неоднорідними (про це свідчать інтонація і неможливість сполучників). І аналіз смислового зв'язку означень з іменниками тут такий самий, як у випадках з інверсією. Такий самий смисловий зв'язок неоднорідних постпозитивних означень з іменником і в тих випадках, де цілісного найменування нема.

Неоднорідні постпозитивні означення дуже поширені в науковій номенклатурі.

Наприклад: Одне яблуко трапилось напрочуд велике і гарне — антовка зимова біла (Із збірника „Чтение в начальной школе“, II, ст. 210).

У книзі І. В. Мічуріна „Итоги 60-летних работ“ ми знайшли 23 терміни такої структури. Наприклад: Черёмуха виргинская розовая, черешня дикая черная, шафран северный осенний, китайка золотая ранняя“ і т. ін. (ст. 481—488).

У цих випадках цілісне найменування предмета становить не лише іменник разом з другим, ближчим до нього означенням, а і перше, дальше від нього означення. До певної міри ми маємо тут одну складну лексичну одиницю, і синтаксичні явища частково переходять тут у лексичні.

Як бачимо, твердження про постійну однорідність постпозитивних означень не виправдується фактами.

Проаналізуємо тепер аргументи, які наводяться на користь цього твердження.

Постійна однорідність постпозитивних означень, на думку А. Б. Шапіро, ніби „вытекает из самой природы обратного порядка слов в русском предложении“⁷⁾.

Автор пише: „Что тут дело именно в порядке расположения определяемых слов и определений, видно из того, что если неоднородные определения, стоящие перед определяемым словом, поставит после него, то они сделаются однородными“. Він зіставляє приклади: 1) Маленькие деревянные домишки тянулись от заставы к полю. — От заставы к полю тянулись, дома маленькие, деревянные. 2) На его худощавом лице светились большие синие глаза. — Глаза большие, синие светились на его худощавом лице. 3) Он носил круглые роговые очки. — Очки он носил круглые, роговые“ (ст. 85—86).

Але означення, якими оперує наш автор, можна, виходячи з його точки зору на однорідність, витлумачити як однорідні і в препозиції. Означення „маленькие, деревянные“ можна розглядати як підвиди родового поняття „сельского типа“, означення „круглые, роговые“ як підвиди поняття „модные, бросающиеся в глаза“, означення „большие, синие“ як підвиди поняття „красивые, привлекательные“. А при такій умові, твердить автор, означення можуть стати однорідними. Отже, ця аргументація свою доказову силу в значній мірі втрачає.

Далі А. Б. Шапіро ставить питання:

„Но всякую ли группу неоднородных определений, стоящих перед определяемым словом, можно поставить после него?“ „Оказывается, — відпові-

⁷⁾ Згадана стаття, ст. 87.

дає автор, — що не всякую: и здесь пренятствием к такой перестановке окажется резкая разнородность самих лексических значений определений, не допускающая никакого, даже временного объединения их в качестве видов одного рода“ (ст. 86). Трохи далі автор продовжує: „Что же касается невозможности перестановки в таких случаях, как „сумасбродный орловский помещик“ или „вчерашняя жареная говядина“, то объяснить это следует скорее всего тем, что в данных сочетаниях определений с определяемым словом последнее вместе со своим ближайшим определением лексикализуется, т. е. превращается по смыслу в одно слово („орловский помещик, жареная говядина“) и разрыв их, неизбежный при перестановке, невозможен“.

В останньому міркуванні є вірне спостереження щодо лексикалізації словосполучення іменника з прикметником, але зовсім не є тут вірним твердження, що постпозиція означень у таких словосполученнях цілком виключена. У наведених нами вище прикладах неоднорідних постпозитивних означень є випадки постпозиції з такими лексикалізованими словосполученнями. Аналіз цих прикладів буде поданий далі.

Невірно, отже, твердження, що різка лексична різнорідність означень робить абсолютно неможливим уміщення їх після іменника.

Неважко помітити, що міркування А. Б. Шапіро про однорідність постпозитивних означень вступають у суперечність з його основним тезисом про суть однорідності, а саме, що однорідність полягає в логічній співвідносності, бо в даному разі, виходить за Шапіро, сама позиція вказує на однорідність незалежно від лексичного і логічного зв'язку.

Наведеними твердженнями аргументація на користь однорідності постпозитивних означень у А. Б. Шапіро не вичерпується. Він наводить ще ряд положень, які вимагають ширшого аналізу. Через те нам доведеться їх докладно проаналізувати.

Автор пише

„Известно, что нормальной для русского языка является постановка согласуемого определения впереди определяемого слова. Изменение этого порядка не может не вызывать изменений в смысловой стороне высказывания. Постановка согласуемого определения после определяемого слова и приводит к усилению, „подчеркиванию“ определения, придаёт ему большую самостоятельность и весомость. При таком порядке слов превращение определяемого слова с ближайшим к нему определением в одно сложное понятие, поясняемое в свою очередь следующим определением (т. е. то, что бывает при прямом порядке слов), почти невозможно... Каждое из определений, следующих за определяемым словом, приобретает значение как бы заново присоединяемого, а связь между такими рядом стоящими определениями значительно слабее, нежели при прямом порядке слов. Вследствие этой ослабленности связи лексическая, а потому и грамматическая разнородность стоящих рядом определений перестаёт ощущаться“.

У наведених міркуваннях А. Б. Шапіро є ряд думок, до яких ми можемо приєднатися. Відмежуватися слід від останніх, заключних його тверджень. Автор оперує тут розпливчастими психологічними категоріями і взагалі мало виразними поняттями. За А. Б. Шапіро виходить: зв'язок постпозитивних означень з іменником слабший, ніж у препозиції. Через цей слабкий зв'язок лексична і граматична різнорідність означень перестає відчуватися („ощущаться“).

Тут автор відрізняє: лексичну різноманітність (тобто логічну), грамати-
чну і, крім того, ще якусь „ослабленість зв'язи“. Що ж це за тип зв'яз-
ку? — Абсолютно незрозуміло.

А яка наукова вартість „відчуття однорідності“, що повинно стати ком-
понентом наукового дослідження?

Певна річ, що оперувати ним у науковому дослідженні не годиться.

Автор вказує, що постановка означення після означуваного слова
веде до підкреслення його, до посилення його самостійності й „ваго-
мості“. З цим треба погодитися. На жаль, він не вказує, що цей змістовий
момент виявляється і в певній формальній рисі, а саме — в посиленні фраз-
ного наголосу на означенні. Взагалі А. Б. Шапіро обмежується загальною
згадкою про інтонацію на початку своєї роботи і не займається питаннями
форми при дослідженні конкретних мовних фактів.

Постпозиція означень відзначається як інтонаційний фактор різними
дослідниками.

Ф. Саран⁸⁾ пише:

„Сполучення на зразок... „Blümlein blau, Röslein rot“ ми внаслідок осо-
бливого порядку слів легко сприймаємо як двочленні. Через те кожне сло-
во однаково наголошується, при чому кожне повним наголосом (vollschwer).
У цьому випадку порядок слів (інверсія) є акцентуальним фактором“.

Ф. Брюно пише⁹⁾: „Прикметник, уміщений позаду (себто після імен-
ника — М. М.), дістає інтонацію, якої він не має попереду. Будь-яке речен-
ня дає цьому приклад“.

Треба ще додати. Вихідним положенням А. Б. Шапіро є те, що препо-
зитивність прикметника є нормою порядку слів у російській мові. Можна,
проте, сказати, що і постпозитивність є в певних ситуаціях стилістичною
нормою (як у російській мові, так і в українській).

У літературній мові постпозиція прикметника як стилістичний засіб
набула з давніх часів прав громадянства.

Торкаючись питання про постпозитивні прикметники в творі „Слово
о полку Игореве“, акад. С. П. Обнорський пише:

„Наблюдение всего подходящего материала „Слова“ показывает, что
здесь перед нами вопрос не одной грамматики, но и чистейшая проблема
стилистики. Оказывается, что всякое прилагательное, являющееся атрибу-
том в отношении к своему определяемому, п р е п о з и т и в н о (підкресле-
но автором), но необходимость экспрессивного выражения атрибутивной
связи обязательно ведет к п о с т п о з и т и в н о м у употреблению прилага-
тельного по отношению к определяемому“.

Свої думки з цього приводу автор резюмує так:

„Перед нами — явление, столь цельным образом дающее себя знать
в „Слове“, памятнике XII в., имеющее себе параллели в многообразных
произведениях художественного народного творчества, известное нам по
образцам всей последующей нашей художественной литературы вплоть до
современности, перед нами явление, в одну линию связывающее язык про-
шлого и современности, художественный и народный, и литературный рус-
ский язык как единое целое“¹⁰⁾.

⁸⁾ F. Saran, Deutsche Verslehre, S. 50.

⁹⁾ F. Вгупот. La pensée et la langue, p. 642.

¹⁰⁾ Акад. С. П. Обнорський, „Слово о полку Игореве“ как памятник русского
литературного языка“, в журн. „Русский язык в школе“, 1939 г., № 4, ст. 14.

Постпозиція означень проникає тепер як стилістичний фактор у мові літературної мови, де звичною є препозиція прикметника.

Л. Тарасов констатує¹¹⁾:

„В предложении эрзянского языка с недавнего времени имеются сдвиги в сторону нарушения обычного порядка определения и определяемого слова, т. е. для стилистической значимости определение подвергается инверсии. Постпозиция употребляется для подчёркивания признака, для прогипотезирования, для выделения основного признака. Для такой перестановки характерно логическое ударение как особая интонация“.

Якщо поставити окремо питання про постпозицію прикметникових означень у минулі історичні періоди, то треба відзначити таке. Постпозиція одиночного прикметника у старо-російській мові була частіша, ніж тепер, і, як указує акад. Л. А. Булаховський¹²⁾, часто не мала в ній спеціального стилістичного завдання.

Конструкції з сполученнями постпозитивних означень (а не одиночними) теж мають за собою певне минуле в мові. Ф. Буслаєв та інші описують і ілюструють випадки, де виступають неузгоджені прикладки „из двух или несколько слов, характеризующих предмет в его более подробном описании“¹³⁾.

Наведемо з них ті, що цікаві для нас:

Кафтан становой атлас зелен, башмаки сафьян червчат, башмачки сафьян синь, стул атлас зеленой золотой, надевала на ноги сапоги зелен сафьян, шапка сукно вишнево с пухом, чеботы сафьян лазорев.

Як указує Ф. Буслаєв, такі конструкції були „весьма употребительны в грамотах межевых, разъездных, в описях нарядов и вещей, в выходах царей и в других тому подобных документах“.

З таких документів взяті і наведені приклади.

У цих прикладах означення, які показують матеріал, виражені іменниками¹⁴⁾. Але в тих самих пам'ятках, з яких взяті наведені Буслаєвим приклади, ми знаходимо в цій функції і прикметники. Ми це бачимо і в словосполученнях з одиничними означеннями і при сполученні двох означень, що вказують матеріал і іншу ознаку.

Наприклад:¹⁵⁾ ...по сапогам: одному сафьянные, другому барановые, третьему телетинные зеленые...¹⁶⁾ сапоги сафьянные желты¹⁷⁾, часы боевые золочены¹⁸⁾.

Синтаксична конструкція в цих прикладах, взятих з пам'яток кінця XVI стол., мало чим одрізняється від теперішніх словосполучень з пост-

¹¹⁾ Див. ст. „К вопросу о порядке слов в предложении эрзянского языка“ в збірнику „Записки Мордовского научно-исследовательского института языка, литературы и истории“, 1940 р., ст. 125—137.

¹²⁾ Див. „Исторический комментарий к русскому литературному языку“, 2 изд., 1939 г., ст. 285—286.

¹³⁾ Див. „Историческая грамматика русского языка, изд. V, 1881 г., Синтаксис, ст. 244—245.

¹⁴⁾ Це дає підставу О. Потєбні наводити ці приклади для ілюстрації більшої атрибутивності іменника в минулому.

¹⁵⁾ Тут і далі цит. за кн. „Примечания к Истории Государства Российского“ Н. М. Карамзина (т. X—XII), 1858 р.

¹⁶⁾ Див. „Примечания к Истории Государства Российского“ Н. М. Карамзина, т. X, ст. II, прим. 34.

¹⁷⁾ Див. там же, т. X, ст. 43, прим. 34.

¹⁸⁾ Див. там же, т. X, ст. 43, прим. 130.

позитивними неоднорідними означеннями (напр.: черевики шкіряні чорні і т. ін.).

Таким чином, на підставі докладного теоретичного огляду і на підставі фактичних даних літературної мови ми бачимо, що категоричне твердження про постійну однорідність постпозитивних означень неправильне.

Неоднорідні постпозитивні означення можливі в літературній мові. Застосування їх, щоправда, не відзначається різноманітністю. Вони досить часто зустрічаються у віршованій мові, де постпозиція стимулюється вимогами версифікації. У науково-діловій мові вони застосовуються переважно в конструкціях з номенклатурними словосполученнями, з словосполученнями, так би мовити, класифікаційного характеру, що показують місце предмета серед інших подібних предметів.

Варто відзначити, що в таких словосполученнях інтонація (і пунктуація) неоднорідності зберігається навіть тоді, коли прикметники виступають у ролі присудків або наближаються до них.

Наприклад:

1. Погоны на этом мундире белые суконные, а пояс белый, но холщевый („Знамя“, 1939, № 9, ст. 69).
2. Цветы крупные жёлтые („Флора СССР, VII, ст. 577).
3. Цветы мелкие раздельнополые с числом органов, кратным двум или трём (там же).

Присудкові прикметники пишуться без ком і в інших випадках, коли інтонація не дає підстави для коми.

Наприклад:

Бо в тебе дух не вільний лісовий, а хатній рабський (Л. Українка).

За основним значенням прикметники тут синонімічні, але для виявлення їх синтаксичної рівноправності потрібно було б повторити при кожному прикметнику заперечну частину, а цього не дозволяє будова вірша.

У лінгвістичній літературі вказується на близькість постпозитивного прикметникового означення до присудкового прикметника. О. О. Шахматов розглядав синтаксичний зв'язок постпозитивного прикметника з означуванним іменником як зв'язок атрибутивно-предикативний. Він писав: „...здесь пассивный признак мыслится разъединённым с субстанцией приходящим представлением о времени, о бытии или небытии самого признака“ (Синт. рус. языка, I, ст. 285—286).

Досліджуючи вживання членних і нечленних форм прикметників у давній російській мові, Є. С. Істріна констатує¹⁹⁾ „Местоименная форма стоит обычно перед определяемым, а именная после него“. А відносно нечленних (іменних) форм автор робить висновок: „Значение именной формы прилагательного может быть определено как значение предикативное“.

Але прийняти ці твердження в усій повноті не дозволяють такі факти. Нечленні форми прикметника рідко коли послідовно виступають у постпозиції лише. Вони в минулі епохи поширені в препозиції (це стосується як російської, так і української мови). Нема також об'єктивної підстави твердити, що при постпозиції прикметника до значення прикметника приєднується уявлення про час, про буття або небуття ознаки.

Про наближення постпозитивного означення до присудка можна либонь говорити з такого погляду. Присудок, як ми вже відзначали, є най-

¹⁹⁾ Див. ст. „Употребление именных и местоименных форм прилаг. в синод. списке I Новгород. летоп.“ (Изв. Отд. рус. яз. и слов. АН, XXIII).

більш самостійний член речення. Означення, як ми знаємо, належить взагалі до менш самостійних членів речення. При постпозиції самостійність означень посилюється, що виявляється в інтонації. З цього погляду є підстава говорити про наближення постпозитивного значення до присудка²⁰).

З цього погляду можна також сказати, що постпозиція створює сприятливіші умови для однорідності. Але сама по собі, як ми бачили, постпозиція не веде автоматично до сильнішого наголошення всіх постпозитивних означень при іменнику і автоматично не веде також до однорідності їх.

Вище вже згадувалося про зв'язок, який існує між відокремленням означень і їх синтаксичними взаємостосунками (однорідністю і неоднорідністю).

Цей зв'язок можна формулювати так: означення можуть відокремлюватися лише тоді, коли вони однорідні; це значить, що неоднорідні означення не відокремлюються; при цьому треба, однак, мати на увазі, що і означення однорідні відокремлюються не завжди.

Коротше можна сказати так: неоднорідні означення не відокремлюються; означення однорідні відокремлюються частково. Щоб з'ясувати, коли не відокремлюються означення однорідні, треба кожне з наведених тверджень розглянути докладніше. До цього і перейдемо.

II

При відокремленні означень всі вказувані нами ознаки однаково в смислового розумінні підкреслюються. Однаково підкреслюватися можуть лише означення, що перебувають з іменником в однаковому смислового зв'язку, тобто означення однорідні.

Відокремлені означення мають інтонацію однорідних членів речення.

Вони зв'язані або можуть бути зв'язані єднальним сполучником. Вони відділяються паузою від означеного слова і одно від одного.

Приклади:

Відокремлення означень при наявності препозитивного означення

1. Ясне сонце, тепле й приязне, **ще** не вспіло наложити палючих слідів на землю (П. Мирний).
2. У неї в хаті завелось багато всяких вузликів з насінням, великих і малих (М. Коцюбинський).
3. Я чую... тоненький голос, сонний і сумний (М. Рильський).
4. Радянська мати, вільна й незборима, встає, щоб в путь благословить дитя (М. Бажан).
5. В мене нова сукня, шовкова й барвиста, заробила трудоднів та аж цілих триста (З нар. пісні — „Сов. Укр.“, 20/IV — 41).
6. ... Несколько творений он из опалы исключил: певца Гаура и Жуана, да с ним еще два-три романа, в которых современный человек изображён довольно верно с его безнравственной душой, себялюбивой и глухой (А. Пушкин).

²⁰) Можливо, що в цьому розумінні ми в теперішній мові маємо ще деякий слід від минулого стану, коли роль слова в реченні визначалась не звуком, а позицією, і коли сама постпозиція була основною ознакою присудка.

7. Меня давит эта жизнь — нищая, скучная, вся в суете ради еды (М. Горький).
- *8. По зову его все сердца... слагаются в огромное сердце, сильное, звучное (М. Горький).
9. Есть другие книги, подпольные, запрещённые (М. Горький).
10. Тяжёлый сон, проклятый и упорный, мне душит грудь (А. Блок).
11. Подекуди між очеретом та оситнягом блищали невеликі плеса, чисті й ясні, як дзеркало (Н.-Левицький).
12. І вона справить собі червоні чоботи, м'які, козлові, з китицями (М. Коцюбинський).
13. Од його вродливого лица, блідого й гордого, біла звага молодого орла (М. Коцюбинський).
14. Сталеві щогли, ажурні й стрункі, біжать через степ (Ю. Яновський).
15. Через несколько мгновений нам навстречу выскочил молодой мужик, бледный и растрёпанный (И. Тургенев).
16. Его темнобеложурые волосы, длинные и густые, не скрывали выпуклостей просторного черепа (И. Тургенев).
17. За столом сидел круглый человек, рябой, уса-тый, и скрипучим голосом рассказывал (М. Горький).

Відокремлення озна-
чень при відсутності
препозитивного озна-
чення.

1. Високо, трохи не серед неба, стояв місяць, ясний, блискучий, повний (Н.-Левицький).
2. Прийшла весна, прекрасна, багатоцвітна, тепла, ясна (І. Франко).
3. Голос тонкий, гнучкий, дзвінкий так і розходився на всі боки (П. Мирний).
4. Мемет, червоний і понурий, помітніше шкандибав (М. Коцюбинський).
5. Звідти вони знову вступали у ніч, розпалену, душну, сіру й залиту сліпучим сонцем (М. Коцюбинський).
6. Наліг туман на воду й береги, густий і непрозорий (М. Рильський).
7. За провинности, великие и малые, нещадно бит я палками (Н. Некрасов).
8. Небо, золотое и багровое, отражалось в воде (А. Чехов).
9. Я часто находил у себя записки, короткие и тревожные (А. Чехов).
10. Лес, словый и берёзовый, стоял на болоте (М. Горький).
11. Древко, белое и длинное, мелькнуло в воздухе (М. Горький).

Вище були наведені приклади постпозитивних означень неоднорідних. З цих прикладів бачимо, що неоднорідні означення не відокремлюються. Треба додати: неоднорідні означення не* відокремлюються навіть тоді, коли при іменнику є і препозитивні означення, себто в тих випадках, коли, за Пешковським, відокремлення обов'язкове.

Це видно з дальших прикладів:

Минаючи убогі села
Понадніпрянські невеселі,
Я думав. (Т. Шевченко)²¹).

Мов на морі, грають срібні блиски місячні рясні (В. Сосюра).

В цих прикладах є препозитивні означення (убогі, срібні), але постпозитивні означення неоднорідні (понадніпрянські невеселі, місячні рясні), і вони не відокремлюються.

Спробуємо тепер у першому прикладі перемістити означення так: слово „убогі“ поставимо після іменника поруч з близьким за значенням словом „невеселі“, а означення „понадніпрянські“ перед іменником; тоді постпозитивні означення („убогі“, „невеселі“) стануть однорідними і будуть відокремлені. Це найкраще показує, що відсутність відокремлення в наведеному вище прикладі пояснюється неоднорідністю означень.

У загальній формі те, що неоднорідні означення не відокремлюються, можна пояснити так.

Означення неоднорідні не можуть однаково наголошуватися (однаково підкреслюватися). При відокремленні означення відділяються паузою від означуваного іменника. Коли постпозитивні означення неоднорідні, то ближче до іменника означення з ним здебільшого ритмічно зливається і паузи між ними нема.

У цьому полягають причини і суть того, що неоднорідні означення не відокремлюються.

Варто розглянути дальші приклади з невідокремленими постпозитивними означеннями, де означення є і перед іменником:

1. Так радісно з трибуни промовляти в новім селі, селі оновленім, під чистим небом голубим, радянським (П. Тичина „Магістралі життя“).
2. І тягне люд плуги і борони — і, падаючи під ударами, кляне зажерливого звіра німецького проклятого (П. Тичина).
3. Червона Армія в битвах жорстоких нищила дикі орди німецькі, зажерливі, прокляті (П. Тичина).
4. На русском поле снежном, чистом
Плечом к плечу в смертельный миг
Встал комсомолец с коммунистом
І непартийный большевик (Н. Тихонов, Слово о 28).

Після означуваних іменників тут ком нема (отже, пунктуація не показує відокремлення). Між означеннями в усіх прикладах, крім другого, ко-

²¹) На російську мову ці рядки Шевченкового вірша перекладено так:

Так, проходя по бедним сёлам,
Понаднепровским невесёлым,

Я думал. (Див. Т. Г. Шевченко — Кобзарь, ГИХЛ, М. 1939, ст. 562).

Як бачимо постпозитивні означення тут виділені комами. Але відокремлення тут не слід вбачати, та й кому перед першим означенням треба вважати зайвою (друга кома відділяє дієприслівниковий зворот).

ми є. Чи значить це, що означення однорідні? Для такого тлумачення жодних підстав нема (хіба що в третьому прикладі, де два останні означення однорідні). Ці коми можна визнати законними, вважаючи означення, перед якими вони стоять, за відокремлені. На такій підставі можна було б кому поставити і в другому прикладі (перед означенням „проклятого“). Підстава для постановки коми може бути сформульована і так: останні означення в наших прикладах (1—3) змістово рівноцінні до словосполучень іменника з препозитивним означенням і першим постпозитивним: а) „чистим небом голубим“, б) „радянським“; а) „зажерливого звіра німецького“, б) „проклятого“ — тоді означення „радянським“ ніби перекликається з означенням „чистим“; означення „проклятого“ — з означенням „зажерливого“. Це знов-таки дає підставу для відокремлення цих означень²²⁾.

В 4 прикладі кому слід вважати зайвою: означення тут неоднорідні і не відокремлюються²³⁾.

З першого погляду може здатися, що нашому положенню (про те, що неоднорідні означення не відокремлюються) суперечать такі приклади:

1. Марья Алексеевна, вы не пробовали никогда перед обедом рюмку водки? Это очень полезно, вот особенно этой, горькой померанцевой (Н. Чернышевский).
2. Вчера был у меня священник Петров, известный петербургский (А. Чехов — из письма к М. П. Чеховой от 2 июня 1902 г.).

Яка ж синтаксична роль прикметників у цих реченнях?

У першому з цих прикладів слова „горькой померанцевой“ являють собою відокремлену прикладку до займенника „этой“. Можна було б вважати, що в другому реченні (в першому прикладі) опущений іменник „водки“, наведений у першому реченні. Але в іменнику тут нема необхідності, бо перший з прикметників („горькой“) можна розглядати як субстантивований.

У другому прикладі слова „известный петербургский“ включені до речення як вставне зауваження (це транспозиція неоднорідних препозитивних означень).

Звідси виходить, що пунктуація в обох прикладах правильна. Але відокремлення неоднорідних означень, як могло б здатися, тут нема.

Аналогічний до останнього і такий приклад:

Не возьмут Михаила Григорьевича Черняева... он бы их размайорил... слепое доверие к имени, новому народному (Л. Толстой, з листа, „Лит. наследство“, 1939, 37-38, ст. 176).

Лишається з'ясувати, коли не відокремлюються означення однорідні.

Щоб відповісти на це питання, треба скористатися вказівкою Пешковського відносно інтонаційних особливостей речень з невідокремленими означеннями.

„Так как, — пише Пешковський, — обособленный член всегда требует предшествующего ударения (если только сам не стоит в начале предложе-

²²⁾ Докладніше мотиви такого характеру як підстава для відокремлення викладені далі.

²³⁾ Проте, тут можливе (хоч менш природне, на нашу думку) тлумачення (і відповідне інтуїтування) постпозитивних означень як конкретизації препозитивного означення. Тоді означення стануть однорідними і будуть відокремлені. Тоді матиме місце і відповідна пунктуація.

ння), то в тих випадках, где по логико-психологічним умовам это уда- рення не на чѣм зробити, обособлення неминуемо спадає...“²⁴).

Спостереження Пещковського цінні для нас не лише тим, що показує, де шукати відповідь на поставлене вище питання. Воно важливе ще з одно- го боку.

Відокремлення означень постає перед нами в зв'язку з цим моментом як двоєдиний синтаксичний процес. Поряд з підкресленням означень при відокремленні підкреслюється і означуваний іменник. Там, де неможли- ве підкреслення іменника, там відпадає і відокремлення означень. Паузи між іменником і означеннями тоді нема. Але сильні наголоси на означен- нях, відповідно до їх смислової ролі, можливі.

Так виникає питання про невідокремлені означення однорідні.

Які ж смислові моменти („логико-психологіческие условия“, за вира- зом Пещковського) роблять неможливим сильний наголос на означуваному іменнику, а звідси й відокремлення означень?

Сильне наголошення слова залежить від важливості його для змісту речення, від ступеня самостійності як члена речення. Можливі випадки, коли іменник, взятий окремо, без означень, зовсім не становить самостій- ного члена речення. У цих випадках конче необхідно іменник пояснити, конкретизувати означеннями. Інакше речення позбавляється будь-якого смислу.

Ось перед нами такі випадки.

1. Народе, йди вперед невпинно, шляхом просторим і ясним (Нар. пісня).
2. Майор належав до числа людей мовчазних і спокійних (Газ.).
3. Вместо весёлой петербургской жизни ожидала меня скука в сторо- не глухой и отдалённой (А. Пушкин).
4. (Она)... от небес одарена воображением мятежным... и сердцем пламенным и нежным (А. Пушкин).
5. Действительно, Лопухов нашёл в госпоже Г. женщину умную, до- брую, без претензий (Н. Чернышевский).
6. И в день²⁵ морозный, солнечный мы встретились (А. Блок).
7. Сердце сжимает тоской в ночь²⁶ непроглядную, бурную ветер (А. Блок).
8. Стоят в окопе двадцать восемь под небом диким и седым (Н. Ти- хонов).
9. Чехов пишет языком простым и ясным (Из учебника).
10. Самый главный имеет лицо красное, бородатое, покрытое морщи- нами („Изв.“, 17/VII — 37).

Яка роль означуваних іменників у цих реченнях? Розглянемо по черзі кожне речення.

1. У сполученні — „йди... шляхом“ іменник шляхом не показує потріб- ного шляху. Адаже всі люди йдуть тим чи іншим шляхом. Це впливає з по- няття „йди“. Треба вказати, я к и м с а м е шляхом іти. Цю роль виконують означення.

²⁴) Русский синтаксис в научном освещении, вид. 6-те, ст. 386—387.

²⁵) Якби досить було вказівки про те, що зустріч відбулася вдень, тоді був би вжи- тий прислівник „днём“, а в дальшому (7-му) прикладі аналогічно до цього „ночью“.

²⁶) Див. попередню зноску.

2. Що майор належить до числа людей, ясно само собою. Необхідно знати, до числа яких людей він належить. Це вказують означення.

3. У словосполученні „ожидала... в стороні“ (в значенні „в країні“) іменник не показує, де чекала автора нудьга. „Сторона“ — це тут найбільш загальне слово для поняття „місце“. Чекати не можна, як то кажуть, поза часом і простором. Конкретна ж вказівка знов-таки дається означеннями.

4. Серце мають усі люди: отже, „одарена серцем“ ще нічого не дає для характеристики Татяни. Необхідно сказати, яким серцем вона обдарована.

Те саме ми бачимо і в дальших прикладах: всі „госпожі“ — жінчини, всі люди пишуть „язиком“, всі вони мають обличчя і т. ін. Скрізь тут речення без означень стає безглуздим. Скрізь тут означення необхідні.

Отже, в наших прикладах означуваний іменник показує предмет, зв'язаний з усім логічним об'ємом дієслівного поняття, від якого цей іменник залежить. Іменник тут виражає лише той загальний зміст, що з необхідністю зв'язаний з керуючим дієсловом. Даний іменник кінче необхідно конкретизувати для того, щоб речення набуло елементарної повноти й логічної обгрунтованості. Таку конкретизацію вносять у речення означення. Це ми й маємо на увазі, кажучи, що означення тут при іменнику необхідні. Так пояснюється і те, що іменник у вказаних реченнях сильного наголосу на собі не має, а означення на собі сильні наголоси мають. Звідси вже ясно, чому ці означення не відокремлюються.

Аналогічне явище ми спостерігаємо і в інших випадках з невідокремленими однорідними означеннями. Розглянемо такі приклади.

1) Молодий приїхав за нею (за панночкою) на четверику. Коні вороні, баскії; правив візник плечастий, усатий, у високій шапці — з наших-таки людей, до вельможної поцоби вивчений (М. Вовчок).

Іменник „візник“ не наголошується; правлять звичайно візники, і про це, власно, нема чого розказувати. Сказати треба, який візник правив. Через те означення, що вказують це, сильніше наголошуються; це основне в змісті речення; а іменник не наголошується; між іменником і означення паузи нема. Нема, таким чином, і відокремлення.

2) Люди солидные и женатые одевались в своё лучшее платье и шли слушать обедню, попутно ругая молодёжь за её равнодушие к церкви (М. Горький).

Тут протиставлені щодо відвідування церкви „батьки“ і „діти“, „люди солидные и женатые“, з одного боку, і „молодёжь“, з другого боку. У словосполученні „люди солидные и женатые“ основними елементами протиставлюваного поняття служать прикметники „солидные и женатые“, які конкретизують іменник „люди“. Слово „люди“ включає в свій смисловий об'єм також і поняття „молодёжь“, і тому саме ці іменники не можуть один одному протиставлятися. Отже, для протиставлення, для вираження основного в змісті речення означення цілком необхідні²⁷⁾.

²⁷⁾ Тут для ваочності можна застосувати таке порівняння. Якби замінити словосполучення „люди солидные и женатые“ словом „старики“, то роль слова „люди“ можна було б уподібнити до ролі суфікса „ик“ у слові „старик“, а роль прикметників „солидные и женатые“ до ролі кореня „стар“. Слово „старики“ в протиставленні до слова „молодёжь“ мало б. звісно, на собі сильний наголос і було б цілком самостійним, рівноцінним членом речення. Але цікаво, що корені в цих іменниках мають конкретніше значення і показують вони ознаки.

Через те вони і мають на собі сильніші фразні наголоси, а означуваний іменник наголосом не виділяється. Паузи нема, і відокремлення не має місця.

Висновок, який дається зробити з аналізованого матеріалу, можна стисло формулювати так: однорідні означення не відокремлюються, коли вони в реченні необхідні.

Тоді напрошуються такі питання: а відокремлювані однорідні означення це означення не необхідні? А чому не відокремлюються означення неоднорідні? Хіба це теж необхідні в реченні означення?

Розглянемо ці питання.

Проаналізуємо наведені вище приклади з відокремленими означеннями.

Візьмемо приклади з відокремленими означеннями при наявності означення препозитивного.

У ряді прикладів (див. прикл. 1—10, ст. 182—183) відокремлені постпозитивні означення до певної міри конкретизують, розвивають зміст означення препозитивного. Звичайно, вони збагачують зміст речення, роблять його яскравішим, але речення не втрачає свого смислу і без них. І без означень воно лишається обгрунтованим²⁸). У цьому розумінні можна сказати, що означення тут не необхідні для речення.

В іншій групі прикладів з препозитивними означеннями (прикл. 11—17, ст. 183) постпозитивні означення додають нові ознаки, на які препозитивне означення навіть у загальній формі вказівки в собі не містить. Проте, й тут можна в певній мірі постпозитивні означення вважати не необхідними. Адже препозитивне означення дає вже мінімальну характеристику предмета. Отже, постпозитивні відіграють, так би мовити, додаткову, доповнюючу роль. Зміст речення елементарно обгрунтований і без них.

У цьому і полягає основа того, що означення відокремлюються майже завжди, коли при іменнику є, крім постпозитивних, і препозитивні означення.

Коли означення відокремлюються при відсутності препозитивного означення, зміст речення так само не втрачає своєї елементарної повноти, елементарної обгрунтованості без означень постпозитивних.

Так, наприклад, є потрібний елементарний логічний зміст у реченні: „Високо стояв місяць“ (без означень „повний, ясний, блискучий“).

Але нема жодної логіки в такому збідненому реченні: „Книга написана мовою“.

Отже, можна сказати, що і при відсутності препозитивного означення відокремлення постпозитивних означень має місце тоді, коли вони не необхідні.

Звернімось тепер до прикладів з означеннями неоднорідними (див. приклади в I розділі).

Нетрудно показати логічну необхідність означень при іменниках у цих реченнях. Означення (принаймні одне з них у кожному прикладі) становлять тут частину цілісного, твердо фіксованого найменування предмета. У цьому розумінні вони становлять невіддільну, так би мовити, приналеж-

²⁸) Чим пояснити відсутність відокремлення в такому прикладі: „Живе вона (Україна) в міщій сім'ї великій, вольній (М. Рильський)“?. Тут означення необхідні при іменнику, оскільки маємо справу з цитатою і перше означення не годиться ритмічно відривати від іменника: „І мене в сім'ї великій“ і т. д.).

ність іменника. Це виявляється і тоді, коли при іменнику є препозитивне означення.

Отже можна зробити такий загальний висновок: означення, необхідні при іменнику, не відокремлюються; означення, не необхідні при іменнику, відокремлюються.

Л. А. Булаховський²⁹⁾ указує, що однією з загальних умов відокремлення є дещо додатковий, не необхідний характер члена речення.

Як бачимо, це стверджується і аналізом умов відокремлення непоширених означень.

Є обставина, що, як може здатися, ніби суперечить з'ясованому положенню. Розберемося в ній.

Ми кажемо, що відокремлюються означення „не необхідні“. Нам відомо, що відокремлені означення сильніше в реченні наголошуються. Виходить, що „не необхідні“, непотрібні слова сильніше наголошуються. Було б чудно, нелогічно, якби це було так.

У чому ж тоді справа?

Справа в тому, що відокремлені означення, означення „не необхідні“ — це означення більш самостійні. Кожне з них завдяки своєму словому навантаженню внаслідок відокремлення становить окрему мовну ланку. У зв'язку з цим виникає і сильніше наголошення. До цього треба додати: те, що означення не необхідні, не обов'язково потрібні при даному іменнику, зовсім ще не означає, що вони взагалі мало важать у реченні, що нема потреби в контексті всього речення — краще б сказати, фрази, — збільшити їх виразову силу. Навпаки, постпозиція означень і відокремлення їх якраз служать меті протилежній.

Розглянемо приклад, де вказані явища виступають досить виразно. Для більшої ясності візьмемо не одно речення, а зв'язний уривок з „Fata morgana“ М. Коцюбинського:

„А тут сама земля подає голос. Співає Маланці колос, сміється лука ранніми росами, дзвоном коси..“

А на той голос подає голос Маланчине серце, обзиваються руки, сухі й чорні, що силу віддали землі і в себе взяли від неї силу“.

Прагнення хазяйнувати на своїй, не панській землі проймає всю істоту Маланки. Письменник сильно і яскраво зображає це прагнення. Не лише серце, а й руки Маланки ожили і ніби заговорили людським голосом. Серце і руки відгукуються на голос землі, такий близький і зрозумілий Маланці. У цьому реченні слово „руки“ (як і слово „серце“) цілком самостійний і повноцінний член речення: тим-то воно має на собі сильний наголос.

Означення „сухі й чорні“, що показують не випадкові зовнішні ознаки рук, а важливі, характерні риси їх, — завдяки наголошенню іменника теж набувають більшої самостійності, відділяються паузами від іменника і між собою, сильніше наголошуються — себто відокремлюються³⁰⁾.

²⁹⁾ Див. Л. А. Булаховский, Курс русского литературного языка, 1938 г., ст. 339.

³⁰⁾ Нема потреби піддавати сильнішому наголошенню означення в такому реченні:
І вірю: того вже дня проростуть на нім
Зелені пагінци дубові та кленові
І ти воскреснеш знов
У молодій обнові (М. Рильський).

Через те, мабуть, означення хоч і однорідні, а не відокремлені.

У граматичній літературі вказують на більшу предикативність відокремлених означень.

Ця більша предикативність впливає із з'ясованої вище більшої самостійності постпозитивних означень.

Більша предикативність, зв'язана з більшою синтаксичною самостійністю означень, виявляється найбільш опукло в умовах інтонаційного відділення означень від означуваного іменника довшою паузою, коли означення входять в окрему від іменника фразу, виступаючи в ній фактично в ролі присудків:

1. Он іде Маланка. Мала, суха, чорна, у чистій сорочці, в старенькій свитці (М. Коцюбинський).

2. Вогонь! Нервовий, веселий, чистий! Ще недавно лежав він у темній коробці, холодний і непомітний, наче Хома на світі (М. Коцюбинський).

3. ...Так уж что же это была за мученица! Чёрная, глухая, горбатая, всё кашляла... (И. Тургенев).

4. Одна их (северных зверей) шерсть чего стоила! Тёплая, мохнатая! (М. Ильин и Е. Сегал).

В інших випадках ми спостерігаємо певне наближення до цього синтаксичного явища.

І навпаки. Синтаксична самостійність іменника, а отже і прикметника зовсім зникає, прикметник перестає в певних, з'ясованих вище випадках (ст. 186) бути окремим членом речення при відсутності відокремлення.

M. Maidansky

The Isolation by Intonation of Attributes Expressed by Adjectives and placed after the Noun in Ukrainian and Russian

Summary

The author disputes some common statements concerning the syntactical singularities of the attributes expressed by adjectives and placed after the noun.

These attributes are not always homogeneous. The condition for isolating these attributes does not lie in the presence or the absence of an attribute before the noun.

According to the author, these attributes are not isolated by intonation when they are necessary for the elementary completeness of the sentence, and vice versa.

Про сильні германські дієслова в зв'язку з питанням про походження германських мов

I

Чергування голосних є дуже розповсюджене з найдавніших часів у різних мовах явище як семантичний засіб і як флексія. У германських мовах воно виступає в обох функціях. Різна огласовка того самого кореня надає йому різного значення; наприклад: нім. *Band m.* — том, *n.* — стрічка, бант; *Binde f.* — пов'язка, *Bund m.* — союз; англ. *band* — пов'язка, *bind* — в'язати; дат. *baand* — стрічка, *bind* — пов'язка, *bundt* — союз; швед. *band* — стрічка; *bund* — союз і т. ін. Але нас цікавить у даному разі чергування голосних як внутрішня дієслівна флексія, бо так звані сильні дієслова, що утворюють свої основи шляхом суворо систематичної зміни корінного голосного, є одна з найхарактерніших спільних усім германським мовам особливостей, що виникли, очевидно, в процесі складання германської мовної системи.

Пояснім конкретно, про що тут мова.

Германський дієслівний корінь *bind* мав за старих часів в основі теперішнього часу (яка виступає в дійсному способі, у кон'юнктиві, інфінітиві і дієприкметнику теперішнього часу, а також у наказовому способі) огласовку *i* (*bind*), в основі однини минулого часу (від якої утворюється однина дійсного способу минулого часу) — огласовку *a* (*band*), в основі множини минулого часу (яку знаходимо в множині дійсного способу і в кон'юнктиві минулого часу) — огласовку *u* (*bund*), в основі дієприкметника минулого часу (яка виступає тільки в цій самій формі) теж огласовку *u* (*bund*). Відповідно до сказаного основні (головні) форми цього дієслова мали в старих германських мовах такий вигляд: у готській — інфінітив *bindan*, однина минулого часу *band*, множина *bundum*, дієприкметник минулого часу *bundans*; в німецькій — *bintan*, *bant* — *buntum*, *gibuntan*; в англосаксонській — *bindan*, *band* (*bond*) — *bundon*, *bunden*; в ісландській і норвезькій — *binda*, *batt* (*bant*) — *bundom*, *bundenn*. І досі чергування голосних відіграє важливу роль в утворенні основ сильних дієслів, хоча і не скрізь однаково — залежно від розмірів змін, які відбулися в середній і новий періоди історії германських мов і внаслідок яких здебільшого зникла різниця огласовок основ в однині і множині минулого часу, а також нерідко змінилася огласовка в дієприкметнику минулого часу; порівн., наприклад: нім. *binden*, *band*, *gebunden*; дат. *binde*, *band*, *bunden*; швед. *binda*, *band* — *bundo*, *bunden*; англ. *bind*, *bound*, *bound*.

Чергування голосних як засіб утворення дієслівних основ і форм спостерігається в різних індоєвропейських і неіндоєвропейських мовах. Порівн. рос. нести, носить, нашивать; укр. вести, водити, провадити; гр. klepto, keklofa, eklapēn; leipo, elipoñ, leloira; лат. frango, frēgi, fractum, frangere; pello, pepuli, pulsum, pellere. Але в жодній мовній системі засіб утворення дієслівних основ не проведений так систематично й послідовно, як у германській: сильні дієслова всіх старих¹⁾ германських мов можна поділити (як це звичайно і робиться) на шість груп (за широко вживаною термінологією — класів) з суворо витриманою відповідністю голосних кожної з чотирьох основ: теперішнього часу, минулого часу однини, минулого часу множини і дієприкметника минулого часу, як це видно з такої таблиці²⁾:

I. гот.: î, (ei), ai — i, i; анг.: î, â — i, i;	нім.: î, ei — i, i; ісл.: í, ei — i, ð.
II. гот.: iu, au — u, u; анг.: ēo, ēa — u, o;	нім.: iu, ou — u, u; ісл.: ió, au — u, o.
III. гот.: i, a — u, u; анг.: i, a — u, u;	нім.: i, a — u, u; ісл.: i, a — u, u.
IV. гот.: i, a — ê, u анг.: e, æ — æ, o;	нім.: e, a — â, o; ісл.: e, a — í, o.
V. гот.: i, a — ê, i; анг.: e, æ — æ, e;	нім.: e, a — â, e; ісл.: e, a — á, e.
VI. гот.: a, ô — ô, a; анг.: a, ô — ô, a;	нім.: a, ô (no) — ô, (no) a; ісл.: a, ó — ó, a.

Така сама сувора послідовність і систематичність спостерігається і в чергуванні приголосних (*grammatischer Wechsel*) у багатьох сильних дієсловах. Це явище, загальне пояснення якому дав Вернер (звідси і назва „закон Вернера“), полягає в тому, що в основах теперішнього часу і в однині минулого часу, які мали колись наголос на корені перед відповідним приголосним, виступали глухі приголосні, а в множині минулого часу і в дієприкметнику минулого часу, де наголос стояв на закінченні, тобто після відповідного приголосного, виступали дзвінкі приголосні. В наслідок цього в старій верхньонімецькій мові (яка в даному разі краще зберегла старі риси) спостерігаємо таке чергування приголосних: в основі теперішнього часу і в однині минулого часу *d, f, h, s*; в основі множини минулого часу і дієприкметника минулого часу — *t, b, g, r*.

Наприклад: *snīdan, sneid — snitum, gisnitan*;
heffen, huob — huobum, (ir)haban;
slahan, sluog — sluogum, gislagan;
kiosan, kôs — kurum, gikoran.

¹⁾ Великі, у кожній германській мові своєрідні фонетичні й морфологічні зміни, що відбулися в середній і новий період, знищили зазначену систематичність і послідовність, зруйнували відповідність голосних чергування між окремими мовами і спричинилися до їх розходження в утворенні дієслівних основ і взагалі в сильній відміні. Ось чому схарактеризована своєрідність германських мов найкраще спостерігається в дієсловах старого періоду.

²⁾ У таблиці не взято до уваги розбіжність чергування, що постає як секундарне явище в окремих германських мовах.

В інших германських мовах ця систематичність чергування приголосних була зруйнована: менше — в англосаксонській мові, більше — в скандинавських, а в готській був проведений за аналогією той самий приголосний в усіх формах³⁾. Тому в цих мовах наведені дієслова мають такі голвні форми:

1. ac. *sníthan*⁴⁾, *snâth* — *snidon*, *sniden*,
ic. *snítha*, *sneith* — *snithom*, *snithenn*,
got. *sneithan*, *snaith* — *snithum*, *snithans*;
2. ac. *hebban*, *hóf* — *hófon*, *hafen*,
ic. *hefia*, *hóf* — *hófom*, *hafen*,
got. *hafian*, *hóf* — *hófum*, *hafens*;
3. ac. *slean*, *slôg* (*slôh*) — *slogon*, *geslagen*,
ic. *slá*, *sló* — *slógum*, *slegenn*,
got. *slahan*, *slôh* — *slôhum*, *slahans*;
4. ac. *ceosan*, *ceas* — *curon*, *coren*,
ic. *kiôsa*, *kaus* — *kusom* (*kurom*), *kosenn* (*koenn*),
got. *kiusan*, *kaus* — *kusum*, *kusans*.

Третя характерна риса сильних дієслів полягає в тому, що мало не всі вони є первинні, цебо що вони здебільшого утворені безпосередньо від кореня і в своїх окремих основах тільки міняють голосний кореня — на відміну від так званих слабких, що виведені звичайно від іменника або іншого слова за допомогою суфіксів: *i(a)*, *ô*, *ê*, які мають тенденцію виступати в усіх основах даного дієслова⁵⁾. Порівн., наприклад, з одного боку, ствн. *kiosan*, *kôs-kurum*, *gikoran*, ac. *ceosan*, *ceas* — *curon*, *coren* і т. д., утворений від кореня *kius-*, що міняється в окремих основах на *kôs* (<*kaus*) і *kor* (<*kur*), а з другого боку — похідне від іменника *salba* ствн. *salbôn*, минулий час *salbôta*, дієприкметник минулого часу *gisalbôt*, got. *salbôn*, *salbôda*, *salbôths* і т. д.

Для більшої повноти характеристики сильних дієслів треба додати ще одну важливу рису їх: вони складають здавна до певної міри замкнену групу, що мало змінювалася в складі своїх членів як взагалі, так і по окремих класах, бо перехід слабких дієслів до сильної дієвідміни — рідке явище⁶⁾, а нові дієслова, що утворилися раніше і утворюються тепер у германських мовах, є завжди слабкі⁷⁾.

Подана вище характеристика сильних дієслів дає змогу зробити важливі висновки, а саме:

³⁾ W. Streitherg, *Gotisches Elementarbuch*, S. 96 f; K: Н i r t, *Handbuch des Indogermanischen*, II, 1931, S. 90.

⁴⁾ За браком відповідних друкарських знаків глухий зубний спірант передано через *th*, а дзвінкий — через *dh*.

⁵⁾ Я не вхожу тут у подробиці утворення форм слабких дієслів, бо це лежить поза межами даної статті.

⁶⁾ Порівн., наприклад, H. Lichtenberger, *Histoire de la langue allemande*, Paris, 1895, 405; T. R. Lounsbury, *History of the English Language*, London, 1906, p. 312; M. Kaluza, *Historische Grammatik der englischen Sprache*, zweiter Teil, Berlin, 1907, S. 411 f; B. A. Ильиш, „История английского языка“, 1938, ст. 117.

⁷⁾ Зате перехід сильних дієслів до слабкої дієвідміни, рідкий у старій період, дуже поширився за нових часів, особливо в англійській мові: див. Lichtenberger, *op. cit.*, 404 s.; Kaluza, *op. cit.*, S. 411 f.; Lounsbury, *op. cit.*, p. 312. Але аналіз цього явища лежить поза межами завдання даної статті.

1. Сильна дієвідміна, ця своєрідна особливість германських мов, викристалізувалась у процесі складання германської мовної системи — інакше не можна пояснити тотожність окремих її явищ в усіх германських мовах, як-ось: чергування відповідних голосних і приголосних у тих самих основах, утворення майже всіх форм однаковим способом, наявність тих самих дієслів майже у кожному з шести класів.

2. Сильна дієвідміна є одно з найстаріших явищ германських мов, як доводить: а) зазначена тотожність, зокрема наявність у багатьох дієсловах чергування приголосних, яке могло утворитися тільки під час існування вільного наголосу в германських мовах, ще до закріплення його на корінному (початковому) складі, а також б) той факт, що майже всі сильні дієслова первинні.

3. Виникнення германських писаних пам'яток застає сильну дієвідмину в процесі втрати нею життєздатності (порівн. брак новотворів серед сильних дієслів) і початкового руйнування (порівн. порушення системи чергування голосних і приголосних, перехід деяких дієслів сильної дієвідмини до слабкої).

II

Своєрідність сильних дієслів, про яку говорилося вище, була причиною того, що їх почали рано відрізняти від слабких і що пізніше вони стали об'єктом спеціальних досліджень. Почин був зроблений у XVI ст. стразбурзьким нотарем Альбертом Елінгером у його німецькій граматиці, що вийшла в світ під заголовком: *Vnderricht der Hoch Teutschen Sprach. Grammatica seu Institutio verae Germanicae linguae Etymologia, Syntaxis et reliquae partes omnes suo ordine breviter tractantur...* Alberto Oelingero Argent. Notario publico Auctore Argentorati, excudebat Nicolaus Wyriot M. D. LXXIII⁸⁾. Елінгер визнав в німецькій мові 4 дієвідмини; між першою, другою і третьою він розподілив сильні дієслова, а всі слабкі залічив до четвертої. Значить, Елінгер не тільки відрізняв сильні дієслова від слабких, а й намітив три окремих групи сильних, що нагадує майбутній поділ їх на класи.

Відомий першими в історії германського мовознавства спробами побудування граматики германських мов George Hickes у праці *Linguarum Vett. Septentionalium Thesaurus grammatico-criticus et archaeologicus*, 1705, теж відокремлював сильні дієслова від слабких; перші він об'єднував під назвою *conjugatio secunda*, а всі інші — під назвою *conjugatio prima*⁹⁾.

Значний крок вперед, порівнюючи з попередніми працями, в яких, власне кажучи, була тільки констатована різниця між сильними і слабкими дієсловами і намічено в досить невиразних рисах класифікацію перших, зробив голландець Lambert ten Kate в праці *Aenleiding tot de Kenisse van det verhevene Deel der niederdiutsche Spraeke*, Amsterdam, 1723. Шляхом порівняльного дослідження він довів існування сильних дієслів у голландській, готській, старовірхньонімецькій, англосаксонській, нововерхньонімецькій і ісландській мовах, глибоко проник в їх структуру, провівши вперше, правда, недосконалий, поділ їх на класи, однаковий для всіх германських мов, а крім того — це треба підкреслити — звернув увагу на семан-

⁸⁾ R. Raumer, *Geschichte der germanischen Philologie, vorzugsweise in Deutschland*, München, 1870, S. 66, 141; *Grundriss der germanischen Philologie*, hrsg. H. Paul, B. I, 2 Aufl., S. 22.

⁹⁾ Raumer, *op. cit.*, S. 141 f.

тику сильних дієслів¹⁰⁾; на його думку, ці дієслова несправедливо називаються неправильними — вони „мають значення, що охоплюють собою найкращі і загальні рухи нашого тіла і душі“¹¹⁾.

Придлив увагу сильним дієсловам і талановитий датський учений R. K. Rask: у праці *Vejledning til det Islanske eller gamle Nordiske Sprog* (1811): він протестував проти погляду на ці дієслова як на аномалії і запровадив їх класифікацію, правда, не зовсім задовільну¹²⁾.

Велику роль у дослідженні сильних дієслів відіграв Якоб Грім, який поставився до них дуже уважно в своїх працях, особливо в „Історії німецької мови“, XXXII розділ¹³⁾, а також і в „Німецькій граматиці“, т. I і II. Усе те нове, що вніс Я. Грім у розробку питання про сильні дієслова, можна коротко викласти так: 1) він запровадив новий, досконаліший поділ сильних дієслів на класи; 2) він зробив спробу з'ясувати функції чергування, а саме — встановити зв'язок окремих ступенів чергування голосних у дієслівних основах із значенням відповідних форм (теперішнього часу і однини та множини минулого часу¹⁴⁾); 3) він порушив цікаві проблеми, які ще й досі остаточно не розв'язані, наприклад, про те, що сильні дієслова старіші за слабкі. Звичайно, Гриму не пощастило дати належну відповідь на всі подібні питання: на перешкоді йому стояла загальна містична концепція, властивий романтикам погляд на мову як на створіння і прояв божественного начала і брак попередніх досліджень людської мови на старих етапах її розвитку у зв'язку з відповідними етапами розвитку суспільства. Але велика його заслуга перед наукою полягає в тому, що він намагався пов'язати мову з мисленням, зокрема — зрозуміти не тільки виникнення певного мовного явища, а і його значення.

У дальшому розвитку індоєвропейське і германське мовознавство пішло у вивченні чергування голосних шляхом фонетичного аналізу їх: вияснялися причини чергування, з'ясувалися ряди чергування у прамові (яка, до речі сказати, ніколи не існувала), виводилися з прамови чергування в окремих мовах і т. ін. Інакше кажучи, дослідження чергування, а разом з тим і сильних дієслів, набрало чисто формального характеру: мовні явища розглядалися цілком абстрактно, як математичні формули, поза їх змістом, поза зв'язком з виробничими процесами, з життям суспільства, з соціально-економічними взаєминами. Під цю характеристику підходять праці (або розділи праці) про чергування найвидатніших германістів, як Клуге, Штрейбєрга, Гірта та ін.

На новий, цілком науковий шлях у дослідженні чергування голосних стала А. В. Десницька в цінній роботі „Чередование гласных в германских языках“, 1937. Виявивши шляхом глибокого критичного аналізу неспроможність попередніх намагань з'ясувати чергування голосних, т. Десницька зробила „спробу підійти з нових позицій“ до цієї „традиційної проблеми індоєвропейстики“, а саме розв'язати її в світлі нової науки про мову. Констатування досі майже не відомих фактів (як, наприклад, наявності в германських мовах старіших за індоєвропейські рядів чергування) і нові

¹⁰⁾ Порівн. R a u s e r, op. cit., 141 f.; А. В. Десницькая, Чередование гласных в германских языках, 1937, стр. 11 сл.

¹¹⁾ Десницькая, Чередование гласных в германских языках, 1937, стр. 13.

¹²⁾ Grundriss der germanischen Philologie, hrsg. v. H. Paul, B. I, 2 Aufl., S. 81.

¹³⁾ Порівн. Geschichte der deutschen Sprache von Jacob Grimm, dritte Auflage, Leipzig, 1868, S. 584 ff.

¹⁴⁾ Jacob Grimm, Deutsche Grammatik, B. I, 2 Aufl., B. II, passim.

висновки (як відбиття в деяких групах чергування „певних процесів розвитку матеріальної культури“) є наслідком застосування А. В. Десницькою нового методу дослідження явищ чергування. Щодо чергування в сильних дієсловах, то його А. В. Десницька вважає за другу стадію Ablaut'у, якій передував Ablaut у словотворенні, „що не підлягав ще певним суворим законам“ (ст. 137). Не заперечуючи цієї думки, треба підкреслити різницю між обома видами Ablaut'у, а саме: Ablaut у словотворенні не є специфічне явище германських мов — він спостерігається, як уже було сказано вище, в багатьох мовах; значить, він не виник у процесі складання германських мов, а тому і не підлягає розглядові в цій статті.

З попереднього виходить, що сильні дієслова ще й досі не досліджені належним способом і з належною повнотою, незважаючи на те, що їм приділялось багато уваги. Так, між іншим, ніхто ще не зробив відповідних висновків з того факту, що сильна дієвідміна є своєрідне явище тільки германських мов; ніхто не спробував історично дослідити сильні дієслова, пов'язавши їх семантику з соціально-економічними, культурними і побутовими умовами життя германців за стародавніх часів і цим самим наблизитися до розв'язання питання про виникнення германських мов (бо в процесі цього виникнення і викристалізувалася сильна дієвідміна).

Ця стаття і має завдання зробити спробу частково заповнити зазначену прогалину.

III

Для виконання поставленого завдання зупинимося насамперед на питанні про значення найбільш цікавих і важливих з погляду даної статті форм однини і множини минулого часу дійсного способу германських дієслів.

Форма минулого часу має своєрідну рису, яка й досі не знайшла належного пояснення: голосні кореня однини і множини цієї форми були колись у всіх германських мовах якісно або кількісно (за винятком VI класу) різні; наприклад, гот., ствн. *band* — *bundum*, ac. *band* (*bond*) — *bundon*, сісл. *band* — *bōdom*, гот. *bar-bêrum*, ствн. *bar-bârum*, ac. *bæ* — *bæron*, сісл. *gaf* — *gōfom*. Це ще й досі спостерігається в шведській мові; *band* — *bundo*, *bar* — *buvo*, в англійській формі *was* — *were* і в німецькій *ward* — *wurden*. Подібного явища немає в інших мовах, хоча чимало латинських дієслів утворюють перфект (*cario* — *seri*), а грецькі — аорист асигматичний (*feugo* — *efygon*) за допомогою чергування і цим нагадують германські. В зазначеній своєрідності можна вбачати наслідки неодночасного виникнення форм однини і множини — тим більше, що така думка знаходить підставу в минулому часі слабких дієслів, де множина має закінчення сильних дієслів, а однина своєрідні закінчення, як це легко можна бачити з таких прикладів:

гот.: одн. *nam*, *namt*, *nam*; множ.: *nēmum*, *nēmuth*, *nēmun*

гот.: одн. *nasida*, *nasidês*, *nasida*; *nasidêdum*, *-dêduth*, *dêdun*

нім.: одн. *nam*, *nâmi*, *nam*; *nânum*, *nâmut*, *nâmun*

нім.: одн. *nerita*, *neritôs*, *nerita*; *neritum*, *neritut*, *neritun*.

Потверджує цю думку і той факт, що ще в старій англійській мові всі особи множини як теперішнього, так і минулого часу мали спільну форму¹⁵⁾.

теп. час одн.: *binde, bindest, bindeth*; мн. 1—3 *bindath*

мин. од.: *bond, bunde, bond*; мн. 1—3 *bundon*.

теп. од.: 1. *nerie*; 2. *neres(t)*; 3. *nereth*; мн. 1—3 *neriath*

мин. од.: 1. *nerede*; 2. *neredes*; 3. *nerede*; мн. 1—3 *neredon*.

Хронологічна послідовність в утворенні форм минулого часу була, мабуть, така: спочатку існувала єдина форма з колективним значенням (відповідно до сучасної множини), як за це говорить загальний процес розвитку суспільства¹⁶⁾, тотожність закінчень множини слабкої і сильної дієвідміни, початкова недиференційованість осіб (яка збереглася в англійській мові): така форма відповідала уявленням членів виробничого колективу до відокремлення їх від нього, мисленню людей з недиференційованими виробничими процесами колективного суб'єкта власності. Потім, з певним розвитком техніки, що потяг за собою диференціацію цих процесів і уявлення про існування індивідуума, одиничного суб'єкта власності, виникла однина, а початкова колективна форма набула значення множини. Цей останній процес утворення числа й характеризує добу виникнення системи германських мов, а в спільній формі множини англійської мови збереглася рештка попереднього етапу.

Перейдемо тепер до розгляду семантики сильних дієслів. Звичайно, нам доведеться при цьому обминути мовчанням ті дієслова, що відбивають різні явища природи (наприклад: горіти, звучати, текти, мерзнути і т. ін.), рухи (як-от: бігати, ходити, літати, кидати, носити і т. п.), положення тіла (як: лежати, сидіти, стояти та ін.), звичайні явища людського життя (їсти, пити, спати та ін.), бо їх значення важко пов'язати з певною добою. Нас цікавлять тут ті сильні дієслова, в семантиці яких знайшли відгук виробничі процеси та соціальні і побутові явища, характерні для умов життя старих германців, бо, спираючись на зібраний таким способом матеріал, можна наблизитися до розв'язання основного завдання цієї статті, тобто питання про час складання сильної дієвідміни і походження германської мовної системи.

Залежно від значень цікаві для нас сильні дієслова можна поділити на групи.

I група: гот. *faȝan* мандрувати, ствн. *faȝan* рухатися з одного місця на інше, ас. *faȝan* посуватися, рушати, сісл. *faȝa* рухатися; первісне значення цього дієслова подає Енгельс: їздити, кочувати¹⁷⁾.

II група: гот. —, ствн. *riȝan*, ас. *riȝan*, сісл. *riȝa* — їхати верхи; ствн. *melkan*, гот. —, ас. *meolkan*, сісл. *molka* доїти; ствн. *siȝan*, гот. —, сісл. *siȝa* — цідити (молоко).

Ці слова не засвідчені в готських текстах; а *molka* в ісл. мові (як і взагалі в скандинавських) перейшло до слабкої дієвідміни.

¹⁵⁾ Інакше пояснюється виникнення цієї спільної форми в історіях англійської мови: E. Sievers (*Angelsächsische Grammatik*, 3 Aufl., S. 194, § 360), R. Huchon (*Histoire de la langue anglaise*, t. I, Paris 1923, p. 78), Kaluza (op. cit., I, p. 295) і інші вбачають у цьому явищі наслідки властивого англійській мові випадання *n* перед зубним. Але як же тоді пояснити спільність форми першої особи множини з іншими? Адже 1-а особа зубного звука в закінченні не мала.

¹⁶⁾ Порівн. М. Я. Марр, *Язык и современность*, ГАИМК, вип. 60, 1932, ст. 15—17.

¹⁷⁾ Фридрих Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства, К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения под редакцией В. Адоратского, т. XVI, часть I, Партиздат ЦК ВКП(б), 1937, ст. 113.

III група: гот. graban, ствн. graban, ас. grafan, сісл. grafa — копати.

Ствн. dreskan, гот. thriskan, ас. threskan, сісл. thryskva — молотити; ісландське дієслово відмінялося в слабкій дієвідміні.

Ствн. malan, гот., ссакс. malan, сісл. mala — молоти.

Ствн. bachan, гот. —, ас. basan; відповідне слово в сучасних скандинавських мовах (наприклад, дат. bage) належить до слабкої відміни; в староісландських і готських текстах це слово не зустрічається.

Ствн. gesan, гот. —, ас. —, дат. gjaere бродити, шумувати.

IV група: гот. flaihtan¹⁸), ствн. flehtan, ссакс. flehtan, сісл. fletta, дат. flette, шв. fletta — плести, сілітати.

Ствн. wintan, гот. windan, ас. windan, сісл. vinda — мотати, намотувати.

Ствн., гот., ас. spinnan, сісл. spinna — прясти.

Ствн. weban, гот. —, ас. wefan, сісл. vefa — ткати.

Гот. —, ствн. skeran, ас. scieran, сісл. skera — стригти.

Ствн. skintan, шв. skinna — здирати шкіру, лупити.

V група: ствн. smelzan, гот. —, ас. meltan, сучасне англ. smelt, сісл. melta, дат. smelfe, шв. smälta — топити (метал).

VI група: гот. —, ствн. houwan, ас. heawan, сісл. höggva — рубати.

Гот. sneithan, ствн. snidan, ос. snīdhan, сісл. snidha — різати.

VII група: ссакс. skrīban, ствн. scrīban, ст. фризька skrīva — писати.

Ствн. rizzan — дряпати, шкрябати, гот.* wreitan (порівн. гот. writs — риса)¹⁹), ас. wrītan, сісл. vrīta — писати.

VIII група: гот. rêdan, ствн. rātan, ас. rædan, сісл. rátha (дієслово з подвоєнням і з чергуванням голосної кореня) — радити.

Гот. kīsan, ствн. kiosan, ас. ceosan, сісл. kiosa — обирати.

IX група: гот. gateihan сповіщати, доносити, ствн. zīhan, ас. tīon, сісл. tīa — показувати, оголошувати, обвинувачувати.

Ствн. tīngan, гот. tīngen, ас. tīngien, сісл. tīnga, шв. tīnga, дат. tīnge.

Ствн. swerian, гот. swarian, ас. swerian, сісл. sueria — про значення обох останніх дієслів див. нижче.

X група: гот. leihvan, ствн. lihan, ас. lēon (<lihan), позичати.

Ствн. stelan, гот. stilan, ас. stelan, сісл. stela — красти.

З'ясуємо тепер конкретне значення наведених дієслів, виходячи з умов життя старих германців.

Єдине слово I групи faġan „їздити, кочувати“ свідчить про те, що германці за часів складання сильної дієвідміни і, значить, виникнення германських мов, ще не перестали кочувати, але вже переходили до осілости, як то доводить хоч мало розвинене у старих германців хліборобство (див. III групу): щоб обробляти землю, потрібно жити — принаймні, певний час — на одному місці. Ось що каже Енгельс, підсумовуючи аналіз свідчення Цезаря: „Они (цебто германці — I. Ш.) далеко не такие номады, как современные азиатские кочевые народы. Кочевому быту место в степи, а германцы жили в первобытном лесу. Но они были также далеки и от стадии оседлых крестьян“²⁰).

Слова другої групи показують, що старі германці того самого періоду займалися скотарством [порівн. дѣйти, цїдити (молоко)] і конярством (порівн. їздити верхи). Така думка підпирається і свідченням Цезаря і Та-

¹⁸ F. Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, 7 Aufl., 1910, S. 139.

¹⁹ Ibid., S. 371.

²⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения под редакцией В. Адоратского, т. XVI, часть I, Партиздат ЦК ВКП(б), 1937, стр. 347.

ціта, за словами яких германці споживали сир і молоко, мали коней, рогату худобу і овець²¹).

Хліборобські терміни, об'єднанні в III групі, свідчать про те, що за тих самих часів германці не тільки уміли обробляти землю (порівн. *graban* копати), молотити і молоти, але й пекти (порівн. *bachan* і т. д.) хліб і були знайомі з процесами бродіння (порівн. *gesan*), що особливо було потрібно для варіння пива, звичайного їх питва. Про споживання германцями хліба говорить Цезарь, вівсяної каші — Пліній, пива — Тацит²²).

Слова IV групи доводять, що германці займались виробленням сіток [порівн. *flehtan* — плести, *wintan* мотати, намотувати (нитки)] і тканин (порівн. *spinnan* — прясти, *weban* — ткати). Якщо про виготовлення сіток прямих свідчень немає, то з творів Плінія відомо, що германські жінки займались тканням, мабуть, виготовляючи ті грубі шерстяні тканини, з яких робили плащі для чоловіків, і те полотно, з якого шили нижній жіночий одяг, про що згадує Тацит. У зв'язку з цим треба тут навести і слова *skeran* — стригти, бо для вироблення шерстяних тканин потрібна шерсть і вовна, яку явчійно стригли, а також дієслово *skintan* — здирати шкуру, бо звірині шкури теж шли на одяг²³).

Єдине дієслово V групи (*smelzan*) має для нас велику вагу: воно в значало топити, але не тільки смалець (як на те вказує споріднення його з нім. *Schmalz*), а й метали, що підтверджується вживанням даного дієслова в цьому останньому значенні в германських мовах: німецькій, англійській, датській, шведській. Це слово свідчить про обробку металів старими германцями, як говорять за те саме і різні металічні речі, знайдені в шлезвігських болотах²⁴).

Слова *houwan* — рубати, *snidan* — різати (див. VI групу) доводять, що старі германці уміли рубати дерева і (примітивно) обробляти їх; дійсно, Тацит свідчить, що вони будували житла з нетесаних колод, а Германік описував германців як людей, озброєних щитами з дощок і загостреними кілками (замість списів)²⁵).

Два слова VII групи різного походження, але близькі значенням: *wreitan* і *skriiban* свідчать як про існування за тих самих часів у германців рунічного письма (*wreitan* означає, власно кажучи, дряпати, шкрябати), так і про знайомство їх з римським (*skriiban* від лат. *scribere*); рунічне письмо застосовувалось і для чаклування, як зазначає Енгельс.

Соціальний лад знайшов відгук у двох словах VIII групи: *gatan* — радити і *kisan* — обирати. Конкретний зміст цих слів стає цілком ясним, коли згадати, що за Тацитом всюди у германців були ради „старійшин“ (*principes*): ці ради розв'язували дрібніші справи, а важливіші підготовляли для розв'язання на народних зборах. Без сумніву, при такому устрої слова радити, радитися відігравали важливу роль і були звичайними термінами у германців.

Старійшини, що входили до складу рад, і воєначальники обирались, перші — здебільшого з тих самих родин, останні — незалежно від похо-

²¹) Там же сс. 346, 348—349.

²²) Там же, с. 349.

²³) Там же, сс. 348—349.

²⁴) Там же, сс. 372—374.

²⁵) Там же, сс. 348, 372 сл.

дження²⁶⁾). Ось чому і друге із згаданих дієслів VIII групи — обирати — було, очевидно, теж у постійному вжитку в германських мовах.

Під головуванням тих самих старійшин відбувався й суд. У зв'язку з цим можна навести тут слово старої судової практики *zihan* — обвинувачувати, виказувати (*когось*) (IX група).

До цієї-таки категорії слів стосується і нім. *dingan*, ас. *thingian* і т. д. з первісним значенням: „прилюдно перед громадою обговорювати щось“, „прилюдно перед громадою провадити судовий процес“²⁷⁾, а також нім. *swegian*, гот. *swagan* і т. ін., що первісно означало „стати до відповіді за що“, „складати звіт про що“²⁸⁾. Обидва ці дієслова доводять, що в германців суд провадився прилюдно на зборах громади, як про це свідчить Тацит²⁹⁾.

Дієслова X групи, що мали значення „позичати“ (нім. *lhan*, гот. *leihan* і т. ін.) і „красти“ (нім. *stelan*, гот. *stilan* і т. ін. — останнє невідомого походження) — свідчать про існування у германців приватної власності, мабуть, у початковій формі — переходу стад у власність голів родини²⁹⁾, що підтверджується в певній мірі і виникненням окремої форми однини минулого часу (див. вище, стор. 197).

На підставі попереднього дослідження семантики сильних дієслів можна зробити висновок, що доба складання германської мовної системи взагалі характеризується переходом до осілості, з боку ж господарсько-виробничого — скотарством, хліборобством, виготовленням грубих шерстяних тканин і полотен, витопленням металів, грубою обробкою дерева, вживанням рун і знайомством з римським письмом, а з боку соціального — наявністю обраних старійшин і воєначальників, прилюдного суду під головуванням старійшин, а також існуванням — принаймні в початковій формі — приватної власності.

Всі ці риси досить точно збігаються з тими, якими Енгельс характеризує початковий період верхнього ступеня варварства. Очевидно, в цей період склалася і германська мовна система. Беручи на увагу, що в свідченнях Цезаря і Тацита відбилися характерні риси цього самого періоду, який, слід думати, почався ще задовго до Цезаря і закінчився пізніше розквіту діяльності Тацита, можна зробити висновок, що складання германської мовної системи припадає приблизно на час від половини II століття старої ери до половини II століття нової.

²⁶⁾ Там же, с. 120.

²⁷⁾ Порівн. Kluge op cit., S. 94; Th. Möbius, *Altnordisches Glossar*, Leipzig, 1886, S. 450; J. Zupitza, *Alt- und mittlenglisches Lesebuch*, 8 Aufl., bearbeitet von J. Schipper, 1907, S. 336; Fritznor, *Oldislandske og oldnorske Ordbog*, B. II; Jelinek, *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*, 1911, S. 164.

²⁸⁾ Kluge, op. cit., S. 421, 441.

²⁹⁾ Энгельс, Происхождение семьи..., Соч., т. XVI, I, ст. 137.

Strong Germanic Verbs in Connection with the Problem of the Origin of Germanic Languages

Summary

The gradation of vowels, widely spread in different languages as a semantic means and an inner inflexion, bears a strictly systematic character of a verbal inflexion in all the Germanic languages: the so called strong verbs in Germanic languages are divided into 6 classes according to the strict vowel gradation of the four basic forms: the present, the two forms of the past (the singular and the plural), and the past participle. Moreover if we take into consideration the fact that the consonant gradation according to Verner's law is as well systematic and strictly consistent in verbal forms, and that nearly all the strong verbs are primary verbs, — we may come to the following conclusion: the strong verbs represent one of the oldest elements of the Germanic languages, originating in the process of formation of the Germanic system of languages.

The peculiarity of the strong verbs has long ago attracted the attention of the scholars (since XVII c.), but they have not yet been properly studied. For instance, no one has as yet drawn proper conclusions from the fact that the strong verbs are a peculiarity of the Germanic languages only; no one has attempted to investigate them from an historical point of view, to study them semantically in connexion with social, economic, cultural and living conditions of Germanic tribes in ancient days, which would bring one nearer to the solution of the problem of the origin of the Germanic languages, for the strong conjugation crystallised in the process of their formation.

In the present article we attempt to fill this want.

Our studies of the semantics of the strong verbs showed that the period of formation of the system of the Germanic languages is characterised by transition from a nomadic to a settled mode of life in general; as to economics and production it was a period of cattle-breeding, agriculture, manufacturing of crude woollen cloth and linen; smelting of ores, crude wood carving, use of the runes and knowledge of Roman letters; as to social life, it was the period of elected "elders" and chieftains, of open trials with the elders presiding, and the beginnings of private ownership.

All these features coincide with those which, according to Engels, are characteristic of the initial period of the upper stage of barbarian society.

Evidently the system of the Germanic languages was formed at that period. Taking into consideration the fact that Caesar and Tacitus mention these features, one should think that the period began long before Caesar and ended at the time of Tacitus. Therefore we can come to the conclusion that the formation of the Germanic system of languages lasted from the second half of the second century B. C. to the second half of the second century A. D. approximately.

М. Ф. Кравчинська

До питання про правопис давального відмінка однини іменників

Навіть не лінгвістові легко помітити, що за останні роки як у пресі, так і у розмовній мові культурних людей немає послідовності в уживанні закінчень давального відмінка однини іменника *-ові (-еві, -єві)*, *-у (-ю)*.

Не випадковою є стаття поета-академіка М. Рильського „Розмова про мову“¹⁾. Автор статті робить такі зауваження до вживання закінчень *-ові (-еві, -єві)*, *-у (-ю)*: „Цілий ряд письменників уперто ігнорує вживанішу форму давального відмінка чоловічого роду на *-ові (-еві)*, а натомість дає скрізь (не тільки там, де цього вимагали б стилістичні чи евфонічні завдання) форми на *-у, -ю*: сину, ковалю, носію“.

Думка М. Рильського справедлива, вона потверджується цілим рядом фактів.

Непослідовність у вживанні закінчень *-ові (-еві, -єві)*, *-у (-ю)* призводить кінцем кінцем до того, що *-ові (-еві, -єві)*, *-у (-ю)* починає вживати кожен по-своєму. Такий стан потребує науково-історичного розгляду питання і висновків з нього.

Закінчення давального відмінка однини іменників чоловічого роду, як і інших відмінків, відбивають собою закономірності попередніх стадій мовного розвитку.

Історично вони ведуть нас до давніх іменних основ (*-у* до *o*-основи, *-ові (-еві, -єві)* — до *у*-основи).

Вже в пам'ятках старослов'янської мови ці закінчення починають змішуватися, напр.: в Остр. єв.: Авраамови 254; Супр.: Адамови 355.4, адови 362.24; дияволови 68.10; Клоц.: Иоанови 274, замість колишнього закінчення *-оу*.

В процесі історичного розвитку української мови характерним є той факт, що закінчення *-ови (-єви)* спочатку приймають головним чином власні назви та живі істоти, а пізніше воно поширюється і на неживі, поступово витісняючи закінчення *-у*.

Найдавніші приклади дають: Мстисл. грам. 1130 р.: Георгиеви; Волин. літ. Іпат. сп.: Данилови, холмови, ледови, соньмови, Юрьєви, царєви та ін.

Вже в 13 віці, як доводить акад. Шахматов, закінчення *-у* в давальному відмінку однини витіснило закінчення *-ови* (пізніше *-ові*) в живій українській мові²⁾.

¹⁾ Газета „Література і мистецтво“, № 17, 1944 рік.

²⁾ О. Шахматов, Коротк. нар. історії укр. мови, 1922, ст. 30.

За даними дослідів над окремими наріччями і говірками української мови закінчення *-ові* (*-еві*, *-єві*), *-у* (*-ю*) по наріччях набирають такого поширення: в північному наріччі переважає *-у* (*-ю*), в південно-західному *-ові* (*-еві*, *-єві*), в південно-східному *-ові*, (*-еві*, *-єві*), хоч поруч має місце *-у* (*-ю*).

Не випадково, що в писаних пам'ятках XIV—XV вв. у творчості класиків української літератури, починаючи від Котляревського, надається безумовної переваги закінченням *-ові* (*-еві*, *-єві*).

В писаних пам'ятках XIV—XVII вв. поруч із закінченням *-ові* (*-еві*) довгий час зберігається закінчення *-у*, при кількісній перевазі закінчення *-ові* (*-еві*). Але ці випадки, очевидно, треба пояснити впливом старослов'янських форм в тодішній книжній мові.

Отже, жива українська мова в міру свого повільного входження в староукраїнську книжну мову впливала на її норми, і факт поширення закінчення *-ові* (*-еві*) в старій літературній мові — яскравий тому приклад.

Яку ж картину поширення *-ові* (*-еві*, *-єві*), *-у* (*-ю*) в іменниках чоловічого роду давального відмінка дають спостереження над творами української літератури XIX—XX вв.?

У Квітки-Основ'яненка („Маруся“) в усіх іменниках *-ові* (*-еві*, *-єві*), за винятком невеликої (порівняно) кількості слів: *хазяїну*, *звірю*, *богу*, *мужу*, *дякону*, *товаришу*, *князю*, *ворогу*.

У П. Куліша („Чорна Рада“) послідовно вживається закінчення *-ові* (*-еві*, *-єві*), зовсім мало слів з *-у* (*богу*, *чорногору*, *чоловіку*, *брату*, *Івану*, *поїзду*, *ворогу*, *пану*, *осаулу*, *грішнику*, *птаху*, *Сомку*).

У Глібова („Байки“) всі приклади з *-ові* (*-еві*, *-єві*), лише три слова закінчуються на *-у* (*хазяїну*, *старцю*, *бур'яну*).

До вживання закінчення *-у* спричинилися в даному разі вимоги ритму, напр.:

Старцю серце звеселяють (байка „Старець“).

У Т. Шевченка („Кобзар“) всі форми з *-ові* (*-еві*, *-єві*), крім: *богу*, *духу*, *творителю*.

У Нечуя-Левицького („Микола Джеря“) всі форми на *-ові* (*-еві*, *-єві*), крім *богу*.

У Панаса Мирного („Хіба ревуть воли“) всі форми на *-ові* (*-еві*, *-єві*), лише в трьох словах *-у*, *-ю* (*богу*, *орендарю*, *палацу*).

У І. Франка („Боа Констріктор“) послідовно вживається *-ові* (*-еві*, *-єві*).

В його поезії весь час *-ові* (*-еві*, *-єві*), крім трьох випадків з вимог ритму (*товаришу*, *богу*, *генію*):

Твоїм генію мій скромний дар весільний.

У А. Тесленка (Оповідання) майже в усіх випадках *-ові* (*-еві*, *-єві*); *-у* (*-ю*) тільки в таких словах: *отцю*, *Полієвкту*, *богу*, *чорту*.

У М. Коцюбинського („Фата моргана“) всюди *-ові* (*-еві*, *-єві*). Жодного випадку з *-у* (*-ю*).

У Лесі Українки („Лісова пісня“) кілька форм давального відмінка, але всі з *-ові* (*-еві*, *-єві*).

У П. Тичини („Магістралями життя“) в більшості випадків вжито *-ові* (*-еві*, *-єві*), форми на *-у* (*-ю*) теж мають місце, але в далеко меншій мірі.

У Ю. Яновського („Вершники“) численна кількість слів з *-ові* (*-еві*, *-єві*) при незначній кількості з *-у* (*-ю*): *половцю*, *маневру*, *сталевару*.

У М. Рильського („Збір винограду“) майже всі слова з *-ові* (*-еві*, *-єві*); лише чотири приклади з *-у*: *Сталіну* (в заголовку), *брату*, *смичку* (з потреб рими), *богу*.

Отже, з певністю можна сказати, що в літературній мові XIX—XX століть панівне місце посідає закінчення *-ові* (*-еві*, *-єві*). Навіть у поетичних творах співвідношення між закінченнями *-ові* (*-еві*, *-єві*), *-у* (*-ю*) залишається на користь перших.

Правда, в деяких випадках має місце також *-у* (*-ю*), але ці випадки здебільшого зумовлені такими чинниками:

1) Традицією, наприклад: церковнослов'янські своїм походженням форми: *богу, дякону, духу, спасителю, творителю, отцю*, а також старі книжні форми: *мужу, князю*.

2) Чергуванням закінчень *-ові* (*-еві*, *-єві*), *-у* (*-ю*) при збігу кількох форм давального відмінка. Типовими прикладами в цьому відношенні можуть бути такі:

... дак кому ж більш, як не Кирилу Турові, достанеться Черепанівна (П. Куліш).

Смутно було тепер Кирилові Туру сідати на коня (П. Куліш).

3) Ритмомелодичним моментом, напр.:

... вождєві народів Великому Сталіну (Тичина).

В даному випадку додержано певного чергування ненаголошених і наголошених складів.

4) Суфіксом *-ів* (*-ов*, *-ев*), напр.:

Подібно... Грибоєдову... Ахундову, весь він перейде в народ (Тичина).

Закінчення *-ові* в цих словах вжити не можна.

5) Прийменником „к“, який вказує на архаїчне закінчення колишньої *о*-основи (К чорту!).

Іноді грапляються форми з *-у*, вживання яких обґрунтувати важко, напр.: Дорогу, дорогу пану осаулу Ніженському (П. Куліш).

Та це рідкісні випадки, які чи не становлять мовного недогляду з боку автора.

Отже, послідовності у вживанні *-ові* (*-еві*, *-єві*) в іменниках на означення живих предметів і *-у* (*-ю*) на означення неживих — в літературній мові XIX—XX століть немає. Але закінчення *-ові* (*-еві*, *-єві*) посіли панівне місце як в словах на означення живих, так і в словах на означення неживих предметів.

Закінчення ж *-у* (*-ю*) обмежене певними умовами, згаданими вище.

Такий висновок в основному не заперечується даними української діалектології, яка стверджує перевагу закінчень *-ові* (*-еві*, *-єві*) для центральної групи говірок південно-східного наріччя, що лягло в основу нової української літературної мови.

Автори граматик другої половини XIX століття і початку XX (азтори галицьких граматик, Тимченко, Нечуй-Левицький і інші) закріплюють за *-ові* (*-еві*, *-єві*) провідну роль, залишаючи для закінчення *-у* (*-ю*) лише вузьке коло вживання — на вимогу евфонічного порядку: у віршуванні, після суфіксів *-ів*, *-ов*, *-ев*, при збігу кількох іменників у формі давального відмінка.

На підставі зроблених спостережень в питанні про закінчення *-ові* (*-еві*, *-єві*), *-у* (*-ю*) надто явною стає невідповідність між правилами офіційних джерел (правопис, підручники) та фактами української літературної мови.

Отже, слід змотивувати ці правила іншими чинниками.

Звичайно, в розв'язанні цього питання існують певні труднощі. Вони пов'язані в першу чергу з тим, що семантичне значення давального відмінка в порівнянні з іншими вузько окреслене.

„Этот падеж, — говорить А. Пешковський, — гораздо более целостен по своим значениям, чем все остальные. В сущности, он имеет только одно значение, именно то, которое принято называть значением дальнейшего объекта... (...это именно только адресат, пункт, куда направлено действие“)³⁾.

Спостереження доводять, що в ролі об'єкта давального відмінка — адресата найчастіше виступає особа (живий предмет), а якщо неживий, то, принаймні, в багатьох випадках, як уособлення.

Напр., Коні передавали злість панському фаетонові (Левицький). Або, ... і то вже була велика честь усьому куреневі (П. Куліш).

Отже, і „неживі“ поняття в наведених прикладах персоніфікуються. Правда, це спостереження не можна поширити на всі випадки вживання неживих понять в давальному відмінку.

Напр., в реченні: Чіпка радий дешевому викупові (П. Мирний) — іменник давального відмінка не набуває значення живого предмета.

Таким чином, сама функціональна обмеженість давального відмінка не створює ґрунту для того, щоб закінчення *-ові* (*-еві*, *-єві*), *-у* (*-ю*) можна було розмежувати семантично, як це ми, наприклад, спостерігаємо у відм. родовому.

Очевидно, розмежування цих закінчень повинно піти іншими лініями. Деякі з них виразно уже й зараз можна накреслити, а саме:

1. Панівне місце в українській літературній мові, безумовно, посідає закінчення *-ові* (*-еві*, *-єві*).

2. Поділ на живі і неживі предмети в *-ові* (*-еві*, *-єві*), *-у* (*-ю*) не відчувається (очевидно, через саму роль неживого предмета в давальному відмінку).

3. Щодо закінчення *-у* (*-ю*), то його вживання уже обмежене деякими теоретичними настановами, а саме:

а) чергуванням закінчень *-ові* (*-еві*, *-єві*), *-у* (*-ю*) при зустрічі форм іменників давального відмінка.

Можливо, треба зважати і на інші слова (наприклад, означення) з закінченням *-у* (*-ю*) в препозиції чи постпозиції.

Напр.: Отак і треба нашому панові (Н. Левицький).

Або: Побратимові... мойому тепер доволі діла (П. Куліш).

б) Суфіксом *-ов* (*-ев*, *-єв*), що треба, безумовно, прийняти (*Бабієву, острову*).

Але, крім цього, вживання закінчення *-у* (*-ю*) зумовлюється ще і ритмомелодичним моментом.

Напр.: Молодому козаченьку мандрівочка пахне (нар. пісня).

Зміна закінчення *-у* в даному випадку призвела б до порушення ритму цілого виразу.

Потреба обмеження вживання *-у* (*-ю*) висуває ще й той факт, що форма на *-у* в багатьох випадках збігається з кличною формою, призводячи цим навіть до семантичної невиразності.

Порівняймо такі приклади:

1) Батько і мати все говорили синові...

і ... Батько й мати все говорили сину (Н. Левицький).

Або: ...пожаліюсь батькові та пораджусь...

і ... пожаліюсь батьку та пораджусь... (Тесленко).

³⁾ А. Пешковський, Русский синтаксис в научном освещении, 1935, ст. 267.

Лише інтонаційний момент у прикладах 2-го варіанту міг би допомогти розрізнити форму давального відмінка від кличної. Але це момент суб'єктивний.

Очевидною також є омонімічність давального відмінка на -у з родовим відмінком.

В розмові, напр., можна почути такий зворот: „Потрібна допомога інституту“.

З речення невідомо, чи інститут повинен комусь допомогти, чи хтось інститутіві.

Зазначеної омонімічності можна уникнути, закріпивши закінчення -ові (-єві, -єві) як основне.

Щождо закінчення -у (-ю), то його вживання слід обмежити випадками, які, зокрема, намагалася встановити дана розвідка.

М. Kravchinska

On the Form of the Dative Singular of Nouns

Summary

During the last years, it is possible to observe, both in the press and in the spoken language of educated persons, a lack of consistency in the use of the dative inflexion of singular nouns, -ові (-ві, -єві) -у (-ю).

Scientific researches show us that in the documents of the XIV—XV cc. in the dialects and patois, as well as in the works of the classics of the XIX c. and in modern Soviet writers, the inflexion -ові (-ві, -єві) decidedly predominates over the inflexion -у (-ю).

Thus the inflexion -ові (-ві, -єві) should be given preference to, while the inflexion -у (-ю) should be allowed only in a few cases.

Б. С. Бутник-Сіверський
„Малороссийский Словарь“ і „Грамматика“
П. Білецького-Носенка

В спеціальних мовознавчих покажчиках зустрічаємо посилання на дві роботи П. Білецького-Носенка — „Малороссийский Словарь“ і „Грамматика Малороссийского Наречия“. В посиланнях цих, після автора та назви, показана дата — „1841—1842“ — і більше ніяких відомостей. Що означає ця дата? Чому немає в покажчиках інших вихідних даних? Чому в одному з покажчиків проти „Грамматика“ сказано: „до нас не дошла“? Нарешті, що ж це були за роботи, про які так глухо згадують бібліографи-мовознавці?

Деяку відповідь на всі ці питання дає матеріал, недавно знайдений нами в справах Київського центрального історичного архіву¹⁾.

1844 року „почетный смотритель училищ Прилуцкого уезда, двух Российско-Императорских ученых обществ член, и проч., надворный советник и кавалер“²⁾, — як сам себе пишном-гордовито називав Павло Білецький-Носенко, додержуючись феодального звичаю, — „представил г. министру народного просвещения рукопись Словаря и Грамматики Малороссийского Наречия, изъявляя желание посвятить их имени Его Высокопревосходительства“³⁾.

Щоб захистити себе від присвяти маловартного або ж і небезпечного твору, некомпетентний у цій справі міністр надсилає рукописи Білецького до II відділу Академії наук у Петербурзі „для рассмотрения и представления заключения о достоинствах их. Не имея в числе членов Отделения знающих основательно Малороссийский язык, и не успев приискать лицо, способное к рассматриванию, Отделение не могло исполнить поручение г. министра“⁴⁾.

Ось чому директор канцелярії міністерства 30 грудня 1844 р. мусив адресуватися до попечителя Київської шкільної округи з листом, де зазначає, що міністр „приказал мне препроводить рукописи г. Носенка к вашему сиятельству и покорнейше просить Вас поручить рассмотрение их кому-либо из принадлежащих к ученому сословию университета св. Владимира, — и ежели отзыв о труде г. Носенка будет благоприятный, приказать

¹⁾ Ф о н д: Канцелярии Попечителя Киевского Учебного Округа. 1845 г. Стол I. Дело № 22, „по отношению директора Канцелярии г. Министра Народного Просвещения о рассмотрении составленных Надворным Советником Белецким-Носенко Словаря и Грамматики Малороссийского Наречия“.

²⁾ Там же, арк. I.

³⁾ Там же, арк. I.

⁴⁾ Там же, арк. I.

объявить ему, что г. министр с удовольствием принимает посвящение его имени этих книг⁵⁾.

Так починається історія блукань Носенкових рукописів, з якої ми дізнаємося дещо і про самі рукописи.

20 січня 1845 р. попечитель КЮО кн. С. І. Давидов пише до М. О. Максимовича:

„...Так как из всех членов Университета никто, кроме Вас, исследование Малорусского наречия не занимался, то я ...покорнейше прошу... по рассмотрению прилагаемых при сем рукописей Белецкого-Носенка уведомить меня о Вашем мнении на счет их достоинств...“⁶⁾.

Але Максимович затримує відповідь. Мінає лютий і березень, і лише 28 квітня попечитель нагадує Максимовичу про доручення, на що Максимович відповідає коротеньким листом з проханням пробачити затримку.

Додана до цього листа рецензія Максимовича цікава не тільки тому, що вона виявляє погляди її автора на українську орфографію, на принципи будовання словника, на історію української мови, але й тому, що з цієї рецензії ми бачимо, що саме являли собою рукописи Білецького-Носенка. Тому і подаємо її тут повністю:

Мнение

о Словаре и Грамматике Южнорусского языка,
составленных г. Белецким-Носенко.

Рассмотрев подробно сии два сочинения г. Носенка, я нашел, что они имеют несомненные достоинства и заслуживают быть изданными в свет, особенно Словарь — как по богатству материалов и наблюдений, ведущих к познанию Южнорусского языка, так и по той пользе, какую приведение в известность сего языка может доставить окончательной обработке Русского Словаря и Русской Грамматики. Но чтобы труды г. Носенка с первого издания были возможно более соответственны цели своей и современному требованию филологии, можно бы предложить почтенному автору сделать в них некоторые улучшения. Таковыми, по моему мнению, могли бы быть следующие:

1. Язык, рассматриваемый в Грамматике и Словаре, называть постоянно одним именем, всего лучше — „Южнорусским или Малороссийским“, как и назван он в предуведомлении к Словарю. Прочие названия того же языка, встречающиеся в разных местах сочинений г. Носенка, например „Югозападный, Украинский, Украинно-Малороссийский“ — можно вовсе исключить, как напрасные синонимы.

2. Правописание южнорусского языка следует более сблизить с тем, какое господствовало в Южной Руси со введения в ней грамоты до последнего времени. Через то правописание Южнорусского языка приблизится к общерусскому, которое во всей Руси и возникло и утвердилось на основании Церковно-Славянского. Ломоносов справедливо сказал, что в правописании должно наблюдать, чтобы оно „не удалялось много от чистого выговора, и чтобы не закрылись совсем следы произвождения и сложения речений“. В этом втором отношении много погрешают новые писатели на Малороссийском языке, которые без внимания к 8-вековой привычке народа и к этимологии, имея в виду один только выговор, пишут русскими

⁵⁾ Там же, арк. 1.

⁶⁾ Там же, арк. 2—3.

буквами словно латинскими и притом разнообразно, каждый по своему, и предполагая облегчить чтение, затрудняют словопроизводство и затрудняют разумение языка. В этом небезгрешно и правописание г. Носенка, по употреблению буквы *И* вместо *Ъ*, столь привычной и необходимой Малороссийскому Правописанию; против уничтожения этой буквы говорят и те образцы прозы 17 и 18 в., которые приложены к Грамматике г. Носенка (стр. 169—177). — В тех случаях когда другие гласные выговариваются как *И*, можно писать их *О*, *Е*, *У*, как предложено мною еще в первом издании Малороссийских песен и кратком словаре, напечатанных 1827 года. Полагаю, что и предлоги лучше писать с *Ъ*-м, нежели с апострофом.

3. Чтобы полезным сочинениям г. Носенка быть безопаснее от приязней критики и свободнее от ошибок, можно бы опустить все предведомление о языке Малороссийском, находящееся в Словаре. Там много есть, с чем нельзя согласиться, по крайней мере безусловно; например, что язык Южнорусский есть Церковнославянский, измененный и исковерканный в Запорожьи после нашествия Татарского, и уже в этом виде распространившийся по всей Южной Руси, что приказы Гребенки не уступают басням Лафонтена и Крылова; и т. д. Самая защита Южнорусского языка от противников его едвали достигает своей цели, да кажется и вовсе не нужна: стоит ли возражения всякое сквернословие журнальное.

4. Слова, заимствованные из письменного Западнорусского языка, в Словаре надо бы отличить как-нибудь от тех, которые принадлежат народному языку Южнорусскому.

5. Окончательные слоги поставлены в Словарь наравне с собственно так называемыми коренными и производными словами: не лучше ли отделить их и поставить особо в том прибавлении, которое находится в Словаре (с. 381)? Тогда окончательные слоги и сами были бы виднее, и не заслоняли бы собою прочих слов, составляющих собственнейшее достояние словаря.

6. Не вдаваясь в частные замечания, упомяну только то, что вместо семи народных песен, приложенных в конце Грамматики, можно было бы избрать другие лучшие и важнейшие.

Статский советник М. Максимович.

1845 г. 29 Апреля.

Киев ⁷⁾

16 травня цю рецензію було надіслано до Білецького-Носенка з запитанням: „...не признаете ли Вы с своей стороны нужным сделать в сочинениях Ваших некоторые из предлагаемых г. Максимовичем изменений“ ⁸⁾.

Як зустрів рецензію Максимовича Білецький-Носенко? Це ми бачимо і з його розгорнутої відповіді Максимовичу і з його листа до попечителя. В першому випадку він виставив всю зброю своєї наукової аргументації, підсиленої авторитетом Полтавського цивільного губернатора П. И Могилевського, в другому — вважав за потрібне демонструвати своє суспільне становище, для чого оформив листа на бланку (правда, рукописному), де позначив усі свої чини та титули; лист цей — блискучий зразок канцелярської творчості — нічого не говорить про саму справу, тому й опускаємо його. Щождо відповіді Максимовича, то вона досить яскраво характеризує

⁷⁾ Там же, арк. 15.

⁸⁾ Там же, арк. 8.

особу Білецького-Носенка як провінціального вченого першої половини минулого століття. Ця відповідь цікава й тим, що відбиває ту боротьбу, яка точилася поміж русофілами і українофілами в колах тогочасних етнографів, лінгвістів та істориків. Саме тому і наводимо цього документа повністю.

Мое мнение,

в ответ на критику Господина Статского Советника и Кавалера, бывшего Ректора и Профессора Императорского Университета св. Владимира, Михаила Александровича Максимовича, о Словаре и Грамматике Малороссийского и Южнорусского языка, составленных мною.

Я считаю себя обязанным душевно благодарить почтеннейшего любителя и признанного знатока нашего отечественного языка и филолога за признание моих сочинений „заслуживающими быть изданными в свет“ и проч. — такой лестный отзыв Г-на Максимовича почитаю для меня, во вся для него неизвестного, безпристрастным одобрением. — К сожалению моему я должен сказать, что не могу безусловно согласиться с почтеннейшим критиком, в предложенных им улучшениях.

1). Беспрекословно язык малороссийский может быть назван Малорусским, Южнорусским, а в некоторых случаях Юго-Западно-Русским, судя по творениям преосвященного Митрополита Петра Могилы (лежащим теперь передо мною и напечатанным в Киеве в 1637 году) и по другим сочинениям изданным в Львове, которых наречие (названное русским, как книжное) очень разнится от языка нынешнего народного, на котором писали Г. Г. Котляревский, Основьяненко, Гребенка и др. — Здесь кстати упомянуть, почему я похвалил „Приказки Гребенки“ — нельзя не похвалить того, что нравится всем, подобно рассказу Гребенки, под личиною простосердечного казака, где остроумие прикрито наивностью; по выражению: он будто прост, а слышит, как трава растет.

2). Почтеннейший издатель Малороссийских песен (напечатанных в 1827 году) изобрел свое правописание, для сближения Малороссийского с Общерусским, основываясь на Церковно-Славянском языке; он совершенно прав: он хотел быть яснее и удобопонятнее для великороссиян; а я о том не заботился, могут ли понять те малороссы, которые не знают его языка? и потому принял правописание живого малороссийского произношения жителей Полтавской губернии; оттого и буква Ъ превратилась у меня везде в И. — Если Малороссияне и писали в некоторых актах безотчетно иногда букву Ъ то они выговаривали ее вечно как острое І, ни одного предлога нет в русском и церковно-славянском языке с мягким знаком, и малороссы в старых печатных книгах употребляли вместо ъ, паерк (sv), а в писанных универсалах и письмах, после предлогов ни апострофов, ни паерков не употребляли, а просто писывали предлоги: в, з, из, од и проч; без всякого знака; к чему-ж бесполезное нововведение?

3). Предупреждение, мне кажется, как всякое дельное предисловие, не бесполезно, а особливо в виде истории Малорусского языка; без него один словарь остался бы очень сухим. Покойный Полтавский Гражданский Губернатор *), во время обозрения своего присутственных мест в г. Прилуки, при многочисленном собрании дворян, благодарил мне от лица Полтавского дворянского сословия, за напечатанную тогда мною историю о малорусском языке, в Полтавских губернских Ведомостях. — В Малороссийском

*) Павел Иванович Могилевский (примітка Білецького-Носенка).

языке есть действительно много слов и исковерканных, конечно, Запорожцами, куда, как известно, ездили все молодые люди учиться молодечеству; теперь эти слова находятся в общем употреблении, например: в е д м и д ь (вместо: медведь); г о р о б е ц ь (вместо воробей); г о р и х (вместо орех); н а м и с т о (вместо словянск. м о н ы с т о); т в е р е з ы й (вместо трезвый) и проч., и проч. — Откуда они могли взяться? Никакая критика не может опровергнуть и доказать противное, потому что на это нет никаких фактов, кроме живого употребления слов. — Согласен, что слова заимствованные из письменного западнорусского языка можно отличить особенным шрифтом от слов принадлежащих к языку южнорусскому.

4). Окончательные слоги (или как я их назвал: окончательными корнями слов) я поставил между полными словами, для удобнейшего нахождения их, по азбучному порядку, и кажется мне, я отметил их особливим шрифтом, а потому они не могут быть помешательством. Если приняться опять их всех выместить из Словаря, для того, чтобы они были только виднее, переписывать наново весь словарь... Это для меня море испытать. — Станет ли на это моего века? — Составление Словаря, приведение слов в порядок, переписка на бело, занимали меня постоянно несколько лет. — Сдесь, да позволено мне будет припомнить изречение славного Буало:

„La critique est disée, mais l'art est difficile“.

Я почел бы себя счастливым, если бы мои сочинения были изданы как они есть; — пусть счастливицы подаровитее меня, обработают их с лучшим успехом, по готовому пути проложенном мною для пользы общерусского языка, которого корни находятся в южно-русском.

Почетный Смотритель Павел Белецкий-Носенко.

Маия 31-го дня.

1845 года.

Г. Прилуки 9).

Критична відповідь Білецького-Носенка була зважена як досяточно пважна, і 19 вересня 1845 року попечитель К. У. О. сповістив автора про те, що „Г. Министр Народного Просвещения на просьбу Вашу посвятить Его Превосходительству составленные Вами Словарь и Грамматику Малороссийского наречия изъявил свое согласие“¹⁰⁾.

Що ж сталося далі з рукописом „Словаря“ та „Грамматики“?

Згодом, через десять років Погодін у своєму „Москвитянине“ вміщує невеличку редакційну замітку під назвою „Известия о трудах П. Г. Белецкого-Носенко“¹¹⁾. Ось витяг з цієї замітки:

„...Редакция имела недавно случай узнать о следующих сочинениях и переводах одного престарелого малороссийского литератора:

„1). Грамматика Малороссийского языка. 2). Словарь Малороссийского или Юго-Восточного Русского языка, филологический и этимологический, с присоединением поговорок, пословиц, со сводом слов однознаменательных (синонимов), составленный по произношению, как говорили и ныне говорят в Малой-России, заключающий в себе более 20 тысяч статей“.

Далі редакція перелічує всі інші роботи П. Білецького-Носенка і закінчує замітку такими словами:

⁹⁾ Там же, арк. 16 і 17.

¹⁰⁾ Там же, арк. 18.

¹¹⁾ „Москвитянин“, 1855 р., № 8, ст. 132.

„...Мы советывали бы почтенному автору войти в сношение с Академией Наук и отделением Русского языка и Словестности, которое, верно, найдет средство воспользоваться такими важными трудами“.

Погодін, очевидно, не знав, що роботи Білецького вже були в Академії, і що там не знайшлося „знаючих основательно Малороссийский язык“. Але справа не в тому. Замітка, вміщена в „Москвитянин“, свідчить про те, що рукописи Білецького повернулися з міністерства до автора, пролежали у нього без всякого руху 11 років і так і не побачили світу. Отже, посилення мовознавчих показників на „Граматику“ та „Словарь“ Білецького-Посенка є посиленнями на неопубліковані рукописи.

Які ж висновки з поданих тут матеріалів можемо зробити ми?

1. І „Словарь“, і „Грамматика“ були розраховані автором на українського читача і не стільки переслідували науково-дослідні завдання, як практично-освітню мету, що, правда, не позбавляє їх наукової вартості.

2. Обидва рукописи мають завдання подати український мовний матеріал у такій формі, у такій орфографії, яка щонайбільше наближалася б до „живого малороссийского произношения жителей Полтавской губернии“.

3. Обидві роботи, і особливо „Словарь“, були складені з достатньою ерудицією, визнаною, навіть, таким авторитетом, як Максимович, що вже само говорить про безумовну вартість робіт, не зважаючи на деякі наївні, з нашого погляду, твердження, як от вплив запорожців на „перекручування“ мови.

4. Обсяг „Граматики“ був, очевидно, досить значний. Самий текст складав щонайменше 168 сторінок. В додатку до „Граматики“ було наведено тексти з українських стародруків XVII та XVIII віків і 7 зразків українських пісень, — разом на 9-ти сторінках.

5. Обсяг „Словаря“ був значно більший. У „Словарі“ було „Предуведомление“, присвячене історії української мови, де автор, очевидно, повторював твердження, висловлені ним у цьому ж питанні вже на сторінках „Полтавских Губернских Ведомостей“. Далі йшов самий словник щось на 20.000 слів. Словник складено було на підставі використання київських та львівських, а може і яких інших стародруків XVII—XVIII віків, текстів універсалів та інших рукописних документів того ж часу, на підставі використання, мабуть найширшого, сучасних авторів українських письменників, починаючи з Ів. Котляревського, сучасних авторів і добре йому відомих народних пісень, приказок та прислів'їв. Немає сумніву, що автор включив до „Словаря“ і ті слова, які він сам записав з уст народу на Полтавщині і зокрема на Прилуччині. Отже, автор досить широко охопив матеріал — і в часі (мова XVII—XVIII ст. ст.), і в просторі (Львів — Харківщина) і в його жанрі (мова літературна — мова народна). Весь словниковий матеріал упоряджено за абеткою.

В словник було введено також синоніми, але яким саме способом — посиленнями чи групуваннями, — цього сказати не можна. До словника було додано численний ілюстративно-текстовий матеріал: приказки та прислів'я, а може й байки Є. Гребінки.

Обсяг словника — понад 380 рукописних сторінок.

Можливо, що дальші розшуки дозволять детальніше характеризувати ці два рукописи, а може і знайти їх у цілому, доброму стані.

“Dictionary” and “Grammar” by P. Biletsky-Nosenko

Summary

Two works by Biletsky-Nosenko are mentioned in linguistical bibliographical guides: his “Little-Russian Dictionary” and his “Grammar of the Little Russian Dialect”. The date “1841—1842” is the only information given in the guides, besides a short notice about the Grammar in one of them: “not preserved”. There is nothing about these two books in linguistical literature.

The materials found in the papers of the “Historical Archives of the Kiev Region”, especially a circumstantial review of both these works by M. O. Maksimovich, and the author’s answer to it, make it possible to form some idea about these books.

I. Both the “Dictionary” and the “Grammar” were written for Ukrainian readers and were intended to serve the aims of practical education rather than those of scientific research. But the books were of a certain scientific value, nevertheless.

II. In both the manuscripts the author used the spelling which rendered “the living pronunciation of the Little-Russians of the Poltava Region” as near as possible.

III. Both the books (the “Dictionary” especially) were compiled by a man of erudition, which was recognised by such authorities of the time as Maksimovich, notwithstanding some statements very naive from our point of view — as for instance the one about the Dnieper Cossacks influencing “the distortion” of language.

IV. The scope of the “Grammar” was considerable. There were at least 168 pages of text, and an Appendix to it, consisting of 9 pages of fragments from the old incunabulae of the XVII and XVIII cc. and of 7 specimens of Ukrainian songs.

V. The scope of the “Dictionary” was still larger. It contained a preface giving an outline of the history of the Ukrainian language. The “Dictionary” itself consisted of 20,000 words. The “Dictionary” as compiled on the basis of the Kiev, Lvov and possibly some other incunabulae of the XVII and XVIII cc., some text of the “Universals” and other manuscripts of the time; folk songs, sayings and proverbs as well as Ukrainian writers, the author’s contemporaries, were also most extensively used for the compilation of this “Dictionary”.

The author also included some words which he had put down himself, as being used in the Poltava region. Thus the material was taken most extensively, both in time and in space as well as in origin. The words were arranged in alphabetical order. Synonyms were also given there, but in which way — either by grouping them together or by references — we do not know. There was an appendix of illustrative examples, consisting of sayings and proverbs; it is quite possible that some of E. Grebinka’s fables were also included there.

The dictionary consisted of 380 pages.

ОГЛЯДИ І РЕЦЕНЗІЇ

Українські мовознавчі роботи за роки Вітчизняної війни

Під час окупації України німецькими загарбниками українські вчені в евакуації на Сході не залишали праці над питаннями будівництва української культури і зокрема над питаннями української мови.

подаємо короткий огляд мовознавчих робіт, які протягом 1941—1944 рр. були надруковані (в періодичних виданнях або окремими книжками) поза Україною і які через те мало відомі широкому читачеві на Україні.

Огляд цих робіт подав П. Горецький.

Акад. Л. А. БУЛАХОВСЬКИЙ. Мовознавець-мислитель (Українська література, № 1—2, листопад—грудень 1941 р., ст. 186—192).

„Мовознавець-мислитель“ — стаття акад. Л. А. Булаховського з приводу 50-річчя з дня смерті О. О. Потебні, одного з визначних робітників у минулому на полі мови і зокрема мови української.

подавши найголовніші з праць О. О. Потебні, що й тепер ще мають значення в науці, автор дає коротку, але виразну і яскраву характеристику Потебні як мовознавця-мислителя (так уперше назвав Потебню його учень Овсяніко-Куликовський).

Стаття докладно характеризує Потебню — послідовника Гумбольдта, думки якого він плідно застосував у своїх роботах.

Потебню цікавлять питання історичної еволюції в дослідженні мови. В цьому напрямі дуже важливі роботи Потебні, що освітлюють питання східнослов'янського синтаксису („Из записок по русской грамматике“).

У вивченні окремого слова Потебня „загострив вимогу вивчати слово в його фразному оточенні“, що оживило вивчення морфологічно-синтаксичних елементів мови.

У зв'язку з таким підходом Потебні до мовних явищ автор коротко говорить про науковий стиль самого Потебні.

Характерним для Потебні є вибір ним поля для своїх досліджень над життям слова: не стільки факти індивідуальної мови, скільки матеріали масової, народної творчості; мовні явища не тільки в їх сучасній багатозначності, але і в їх минулому, історичному житті.

Незважаючи на наявність у методологічних висловленнях Потебні деяких перебільшень (напр., переоцінка „динамічності мови“), „для свого часу методологія Потебні, — говорить автор, — була, безперечно, прогресивним явищем“.

На закінчення до образу Потебні-вченого стаття подає риси характеристики його як морально високої людини свого часу і в суспільному житті, і в науковій роботі.

„Нас не здивує, — говорить автор, — що багато в чому Потебня є вже минуле нашої науки, але чимало з його праць і досі мають велике значення... Український народ і найстаріший університет України (Харківський) справедливо пишуться своїм сином і вихованцем“.

Акад. Л. А. БУЛАХОВСЬКИЙ. Лінгвістична спадщина О. О. Потебні („Вісті Академії наук УРСР“, 1942, № 1—2, ст. 102—112).

Такого ж змісту, як і розглянута вище, стаття акад. Л. А. Булаховського про О. О. Потебню в „Вістях Академії наук УРСР“. Але ця стаття значно більша проти першої і тому ще ґрунтовніше доводить значення мовознавчих праць „мислителя-мовознавця“.

„В епоху методологічного перебудування філологічних наук Потебня пройшов через сувору критику нашого часу, цю критику в багатьох моментах витримав і зараз належить до безсумнівних цінностей нашої науки, повз які не вправі пройти жодний серйозний дослідник мови і теорії літератури“ (ст. 103).

Акад. ЛЕОНІД БУЛАХОВСЬКИЙ. Мовні засоби інтимізації в поезії Тараса Шевченка.

1. Інтимізуючі займенники („Радянська література“, № 5—6, 1942, ст. 143—153).

2. Звертання („Радянська література“, № 3—4, 1943, ст. 131—156).

1. Оті особливості стилістичного синтаксису кожної мови, про які говорить акад. Л. А. Булаховський у статті „Положення української мови серед інших слов'янських“ (див. нижче), яскраво виявляються в поезіях Т. Шевченка. Однією з рис, характерних для поетичного стилю Т. Шевченка, є ряд прийомів, що в сукупності зветься *інтимізацією*. Явище інтимізації в поезіях Шевченка розглядається в названих вище розвідках Л. А. Булаховського.

Інтимізація, як визначає її автор у першій розвідці, — це, „по-перше, художні способи щільніше зблизити самого поета із зображуваним; по-друге, своєрідні збудження читача поділити з автором елемента його творчої роботи, ближче увійти в коло його почуттів і настроїв, зробившись ніби учасником самого живого процесу художнього вибору“ (ст. 143).

У першій розвідці автор розглядає один із засобів інтимізації у Т. Шевченка — використання ним у своїх поезіях як інтимізуючих слів займенників *т о й*, *т а*, *т е*. За допомогою цих займенників, вжитих при іменниках не в прямому значенні їх як вказівних займенників, українська мова дає можливість надати висловленню певного відтінку чи певного емоційного тону або зблизити читача (слухача) і зображуваний поетом предмет.

На численних прикладах автор показує уміле використання Т. Шевченком цього засобу інтимізації у своїх поезіях:

А надто *т о й* рибалонька
Жвавий, кучерявий,
Мліє, в'яне, як зостріне
Ганнусю чорняву.

Цей приклад наочно показує інтимізуюче значення слова *т о й*.

„За допомогою простого *т о й*, — говорить Л. А. Булаховський, — Шевченко відразу виводить на перший план свого героя — рибалоньку і відразу ж робить його не просто „одним рибалкою“ з деякими спеціаль-

ними ознаками, а якимсь ніби колись-то знайомим, лише таким, що знову спинає на собі увагу“ (ст. 144).

Займенники той, та, те в ролі інтимізуючих засобів виступають у Шевченка в найрізніших поезіях. Вони надають великої ліричної насиченості словам, зв'язаним з ними:

Постривай лиш, може, брате,
На чужому полі
Талану того попросиш
І тієї долі.

Емоційність висловлень Шевченка, зв'язаних, наприклад, з думками про Україну, про рідний край і про пережите в ньому, підсилюється й поглиблюється інтимізуючими той, та, те:

...Дай мені хоч глянуть
На народ отой убитий,
На тую Україну.

...Та все-таки ялось жилосьь.
Прина(й)мні вкупі сумували,
Згадавши той веселий край
І Дніпр той дужий, крутогорий,
І молодеє теє горе,
І молодий той грішний рай.

Уживання той, та, те, що так уміло застосовує Шевченко для виразу свого почуття, знаходимо в нього і для надання відповідного забарвлення ландшафтним картинам:

...І тії то полі
Над Іваном на могилі
Коло того гаю
І без вітру гойдаються,
І вітер гойдає...

Автор наводить у статті багато прикладів застосування Шевченком як інтимізуючих засобів займенників той, та, те. Цими прикладами, взятими з різних поезій Шевченка і з різного кола об'єктів його поетичної творчості, автор показує, як уміє великий поет використовувати наявні в українській мові засоби для створення поезій високої художньої цінності.

„Справді народний поет, — так закінчує свою роботу автор, — Шевченко такий з початку до кінця — не тільки своєю тематикою, але й усіма ознаками свого багатющого стилю“ (ст. 153).

2. У другій роботі акад. Булаховського на ту ж тему — „Мовні засоби інтимізації в поезії Тараса Шевченка — 2. Звертання“ — розглядається питання про звертання у Шевченка, у якого, як говорить автор, „вибір і художнє оброблення звертань глибоко пов'язане з основними нервами його творчості, з основними особливостями його художніх уподобань і майстерності“ (ст. 131).

Шевченко жив і болів думками і почуттями українських широких народних мас. Тому в його поезіях ці думки „відбилися еквівалентно тому, що вклала в них за віки свого життя народна маса“... Звідси і глибокий зв'язок звертань у поезіях Шевченка з художніми особливостями його стилю.

В роботі подаються приклади найчастіших звертань у Шевченка: до України: Україно моя; іноді звертання до України доповнюється різними додатками-прикладками: Україно, Україно! Серце моє, ненько! та ін.;

до долі: Доле моя! Доле! Де тебе шукать? — Ходімо ж, долецько моя! Мій друже вбогий, нелукавий! та ін.;

до волі (як зазначає автор, „звертання до волі, як самостійні, здається, відсутні зовсім“);

до своїх дум: Думи мої, думи мої, Ви мої єдині... Звертання до дум супроводиться різними характерними прикладками: Прилітай же з України, Єдиний мій друже, Моя думо молодая, Вірна дружино... — Лети ж, моя думо, моя люта муко...;

до душі: Душе моя! Чого ти сумуєш? Душе моя убогая!.. Звертання у Шевченка до інших понять рідші (Муко! Муко! О скорб моя, моя печаль! — Світе ясний! Світе тихий! Світе вольний, несповитий!.. — Боже (милий, мій єдиний та ін.).

Інші нечисленні звертання у Шевченка, які „не належать ні до народного фонду, ні до кола його спеціально-оригінальних“, характерні тим, що вони або спрямовані поетом на предмети, що його хвилюють (Граї же, море! Мовчить, гори! та ін.), або тим, що об'єкти звертання якнайбільше самі по собі пройняті глибокою емоційністю (Слово моє, сльози мої, Раю ти мій, раю! та ін.).

Звертання Шевченка часто черпає з народного джерела; напр.: Ні, Ярино, моє серце, Рожевий мій квіте! — Прилітай же, мій соколе, Мій голубе сизий! — Рости, рости, моя пташко, мій маковий цвіте! та ін.

Звертання до своїх друзів дають у Шевченка нечисленні типи. З них улюблені: Мій друже єдиний і друже-брате; також мій друже, мій брате та ін.

Характерні з цієї групи звертань — з образами птахів: Ой слухай же, мій голубе, Мій орле-козаче! — Бандуристе, орле сизий! та інші, що відбивають вплив народної мови.

Звертання до героїв своїх епічних творів у Шевченка становить численну групу. Всі ці звертання в найбільшій мірі виявляють ліричне ставлення поета до зображуваних об'єктів. У цих звертаннях Шевченка автор відрізняє звертання до персонажів, яким поет співчуває, і до тих, до яких він ставиться негативно. Перші звертання пройняті любов'ю, ласкою: Катерино, серце моє! Лишенько з тобою — Княжно моя безталанна! Знівечений цвіте! та ін.; другі — сповнені гнівом і обуренням до тих, кого змальовує автор як злочинців, гнобителів і т. ін.: О люде погані! — Кати, кати, людоїди! — О царю поганний! і т. ін.

Так само звертання до тих, кого Шевченко „уявляє як свого читача або співрозмовника“, автор поділяє на дві групи: перша — звертання до селянської маси (люди; люди добрі); друга — звертання до жіночої молоді (дівчата; дівчаточка; чорноброві).

Звертання до предметів, як говорить автор, у Шевченка належать до фольклорного фонду; напр.: Ой хустино, хустиночко! — Широкая, высокая Калино моя! і т. ін.

Своєрідного перетворення набули в деяких звертаннях Шевченка образи, взяті з класичного фонду: Старенька сестро Аполлона! — Та хоч старенький божий глас Возвисьте, дядино! та ін.

Відзначає автор у Шевченка звертання-прикметники: Коли ж милий на тім боці, — Буйнесенський, знаєш, Де він ходить... — І ти, білолиций, Вийдеш погулять...

Нарешті, автор роботи вказує, крім звертань у граматичному значенні, звертання взагалі — форми наказового способу: А дивіться — вкупці гуляють по саду. — Постривайте, що ще буде.

Не можна в короткому огляді передати весь зміст статті акад. Л. А. Булаховського. Ми вказуємо тут головні в ній моменти. Ціна для розроблення питань поетичного стилю Т. Шевченка, розглядана робота (як і про інтимізуючі займенники той, та, те) наочно показує те найважливіше в творчості Шевченка, що зробило його великим поетом, — зв'язок його у змісті і формі своїх творів із землею, з широкою народною масою і її мовою.

Акад. Л. А. БУЛАХОВСЬКИЙ. Українська мова серед інших слов'янських („Українська література“. Місячник літератури, публіцистики, мистецтва. Орган Співки радянських письменників України, 1942, № 5—6, ст. 241—256).

Робота акад. Л. А. Булаховського освітлює питання про положення української мови серед інших слов'янських.

Упереч настановам компаративістики, яка при порівняльному дослідженні мов в основу цього дослідження кладе мовні явища фонетичні і морфологічні і обмежує свій розгляд питань мови найдавнішими часами її життя, автор указує, що до питання про місце української мови (як і всякої іншої) серед інших слов'янських треба підходити „не в межах самої фонетики і словозміни і не тільки в аспекті найдавніших зв'язків і стосунків слов'янських мов“, а „в аспекті історичному, — дивлячись на українську мову... як на складне ціле з різними в різні часи напрямками розвитку, залежними від великого впливу історичних чинників“ (ст. 242).

З погляду цих вимог автор і освітлює поставлене питання.

В роботі розглядаються звукові особливості української мови: 1) спільні для трьох мов східнослов'янської групи — української, російської і білоруської; 2) спільні в українській з південнослов'янськими і 3) індивідуальні українські — порівняно з двома іншими східнослов'янськими — російською і білоруською. Далі робота відзначає морфологічні особливості української мови (у відмінюванні імен і дієслів; в останньому вказуються паралельні з українською мовою явища в болгарській і сербській мовах).

Поряд із цим у роботі коротко показані деякі характерні явища наголошення в українській мові порівняно до інших слов'янських.

Не обмежуючись фонетикою і морфологією (та наголошенням), робота розглядає далі особливості лексики української мови. Ця лексика складалася протягом довгого часу, внаслідок чого маємо виразні лексичні риси сучасної української мови як порівняно з мовою російською, так і з польською.

Фразеологія української мови дає теж багато своєрідно національного в її загальному характері.

У зв'язку з розглядом впливу на лексику української мови інших слов'янських (церковнослов'янської, польської, пізніше — російської) в ро-

боті коротко говориться про зворотний вплив — мови української на інші слов'янські (польську, російську, сербську).

Нарешті, робота говорить про своєрідні риси, які українська мова має (як і кожна інша слов'янська) з погляду стилістичного синтаксису — „доброру з існуючих у певній мові паралельних можливих способів висловлення, переважного нахилу до звивання саме тих, а не інших зворотів, художніх фігур тощо..“ (ст. 253).

Ці особливості стилістичного синтаксису (як і фразеології) теж мають певне значення в загальній характеристиці кожної національної мови.

Колись, до Жовтневої революції, серед учених (і обивателів) велися суперечки про українську мову. Великий Франко з приводу цього писав:

Діалект чи самостійна мова?
Найпустіше в світі це питання!
Мільйонам треба того слова,
І гріхом усяке тут хитання.
Діалект... А ми його надищем
Міццю духа і огнем любові
І нестертий слід його запишем
У найбільші найкультурні мови.

Подібно до цього і акад. Л. А. Булаховський говорить:

„...Українська літературна мова, яка животіла в Галичині і проводила майже підпільне існування в дореволюційній Росії, внаслідок ленінсько-сталінської національної політики визнана в своїх правах як мова великого народу Радянського Союзу, виявила за чверть століття таку творчу міць як знаряддя многогранної соціалістичної культури, що вже давно немає потреби в будьяких доказах її прав“.

І тому автор на закінчення своєї роботи пише:

„Ще раз повертаючись до питання про місце української мови серед інших слов'янських, ми тепер, власне, вже не вирішуємо його, ми тільки надаємо певного оформлення, певного узагальнення тому колу ідей, що натурально в'яжуться з фактом, практично вирішеним життям“ (ст. 254).

ЯКІВ МАЯКОВСЬКИЙ.

Становище української мови в західноукраїнських землях під владою німецько-австрійських загарбників (1772—1918 рр.) („Українська література“, 1943, № 3—4, ст. 185—204).

В цій роботі автор розглядає становище української мови в західноукраїнських землях [Галичині, Буковині, Закарпатській (Угорській) Україні] з 1772 р. (року першого поділу Польщі) до 1918 р. — до кінця імперіалістичної війни.

„Для Австрії, — говорить автор, — Західна Україна становила певний інтерес тільки як нова колонія — джерело сировини і ринок збуту“ (ст. 185). Це зумовлювало й становище української мови в західноукраїнських землях, що належали до австрійської імперії, — ті утиски й переслідування, яких зазнавала українська мова весь час і в усіх ділянках життя за панування Австрії.

Стаття докладно показує безправ'я і обмеження, що ставив українській мові австрійський центральний уряд, а також крайовий сейм у Галичині, румунські пани в Буковині, мадьярські поміщики в Закарпатській Україні.

„Вони, — пише автор, — старалися не давати українській мові належного місця в школі, не допускали до друку або конфіскували книжки, в яких виявлявся розвиток української літературної мови, піддавали переслідуванню авторів подібних творів, намагалися навіть запровадити для української мови латинську азбуку, щоб потрохи довести українську мову до повної загибелі“ (ст. 186).

Яскраву картину пригнічення і безправ'я української мови являло становище її в нижчій і середній школі, а також в університетському викладанні (відома боротьба за українські кафедри у Львівському університеті).

Далі автор показує ті обмеження, що ставилися українській мові поза школою, — уживанню її в періодичних виданнях, літературі і т. ін. Тільки після революції 1848 р. і пізніше після 1861 р. у тяжкій боротьбі здобуває українська мова в західноукраїнських землях деякі можливості свого розвитку.

У зв'язку з цим автор розглядає два напрямки з розвитку літературної мови в Галичині: течію, що обстоювала користування як літературною мовою „руським літературним языком“ („тверді русини“, або „москвофіли“), що фактично привело до утворення т. зв. „языччя“ — мішанини слів і форм російських, церковнослов'янських, українських і польських, — і течію, що боролася за розвиток літературної мови на основі галицько-української народної мови („народовці“).

З 60-х років щодалі міцніє друга течія. Вона практично закріплюється і розвивається в періодичних виданнях „народовців“ і (пізніше) „радикалів“, у яких значну участь беруть і представники Східної України [напр., у „Правді“; про „Зорю“ (1880—1897 рр.) автор чомусь не згадує], у популярних книжках і брошурах, у політично-громадському житку, у творчості окремих письменників.

При всьому цьому, крім внутрішньої боротьби в західноукраїнських землях між указаними напрямками щодо шляхів розвитку літературної мови, українська мова і її діячі і далі зазнають переслідувань, утисків і репресій (напр., ув'язнення Ів. Франка і М. Павлика, конфіскація радикальних видань, заборона довозу таких видань в Австрію з інших держав).

Коротко згадує стаття і про розвиток у західноукраїнських землях наукової мови, що зв'язаний був із роботою „Наукового товариства ім. Шевченка у Львові“ (з 1873 р.).

В кінці свого розгляду довгої боротьби в західноукраїнських землях за українську мову і за вироблення літературної мови автор торкається питання про взаємовідносини (в минулому) літературної мови земель Західної України і східноукраїнської літературної мови. Отже, автор порушує важливе політично-культурне питання про єдину українську літературну мову для Східної України і для України Західної тепер — після розгрому німецьких загарбників і після об'єднання в сіх західноукраїнських земель (Галичини, Буковини і Закарпатської України) у складі Української Радянської Соціалістичної Республіки.

В. ІЛЬІН. Порівняння у Шевченка („Пам'яті Т. Г. Шевченка“. Збірник доповідей, читаних на ювілейній Шевченківській сесії Академії наук УРСР 9 і 10 березня 1943 року, В-во АН УРСР, Москва, 1944, ст. 37—53).

У цій роботі автор розглядає порівняння у Шевченка — один із найважливіших засобів образності в поетичній мові. Поряд з порівняннями

автор побіжно спиняється також і на інших близьких до них категоріях поетики.

Порівняння у Шевченка — двох типів: прості, нерозгорнені (серед них і висловлені орудним відмінком) і розгорнені.

Автор показує різноманітність перших порівнянь (простих) у Шевченка; при цьому серед таких порівнянь, як говорить автор, „впадає в очі різке розмежування кола порівнюваних об'єктів відповідно до соціального стану змальовуваних персонажів“ (ст. 39). Найчастіші порівняння: як (мов) дитина; як мати; як брат; мов рідний брат; мов квіточка; мов теє сонечко; як тая лілія; як тополя; як той явір; як билина; як голубка; як у раї і т. ін.

Для поглибленої характеристики осіб і вчинків, явищ і т. ін., до яких Шевченко ставиться негативно, вживає поет порівнянь з гадами, птахами і тваринами, переважно хижакками: „Як та галич поле криє, Ляхи, уніати налітають...“; „Росли панята, виростили, Як ті щенята...“ і т. ін.

Протиставних (заперечних) порівнянь, типу „Не русалонька блукає, То дівчина ходить...“ у Шевченка небагато.

Порівнянь, переданих орудним відмінком (А Настуся у садочку пташечкою в'ється), у Шевченка значно більше, і коло об'єктів для цих порівнянь, мабуть, ширше.

Майстерність Шевченка в користуванні як поетичним засобом порівнянням виявлена в розширених порівняннях, що перетворюються в цілі картини-паралелізми („Над Трахтемировим високо...“ та ін.).

Поряд з такими розширеними порівняннями маємо у Шевченка порівняння, скорочені пропуском сполучного порівняльного слова, чим порівняння перетворюється на прикладку:

Батько, мати — чужі люди,
Тяжко з ними жити! і т. ін.

Крім прикладок, що постали з порівнянь, досить часто у Шевченка знаходимо метафоричні епітети, які походять теж із порівнянь, напр.: Іде собі, люльку курить... А за ним німий Ярема!..

Близькі до них так звані одночленні порівняння, в яких „порівнювана ознака не зазначається, а другий член порівняння ніби визначає ступінь і характер замовчуваної ознаки“ (ст. 50), напр.: „На розпутті кобзар сидить Та на кобзі грає; Кругом хлопці та дівчата — Як мак процвітає“.

Нарешті, часто порівняння у Шевченка розгортаються в цілі окремі алегоричні або символічні частини твору (напр., у „Єретик“, у „Сні“ та ін. творох).

Уживання Шевченком порівнянь і різних їх модифікацій ілюструється в статті численними прикладами.

Акад. Л. БУЛАХОВСЬКИЙ. Російські поеми Т. Шевченка та їх місце в системі поетичної мови першої половини XIX століття („Пам'яті Т. Г. Шевченка“. Збірник доповідей, читаних на ювілейній Шевченківській сесії Академії наук УРСР 9 і 10 березня 1943 р., В-во АН УРСР, Москва, 1944, ст. 63—81).

Під таким заголовком маємо, мабуть, чи не першу роботу про російські поеми Т. Шевченка „Слепая“ (1842 р.) і „Тризна“ (1844 р.), опціювані з погляду мовного і мовно-стилістичного.

Поставлене питання розглядається в таких чотирьох пунктах:

1. Питання про стосунок до норми (ст. 63—69). Тут на прикладах із „Слепой“ і з „Тризна“ автор показує, що мовна сторона з погляду норми в обох цих поемах не бездоганна — в більшій мірі в „Слепой“, яка не була остаточно опрацьована.

2. Індивідуальне в поемах (ст. 69—72). В обох поемах чітко проступає виразніше в „Слепой“ мовно-стилістична індивідуальність поета (яскраво виявлена в українських творах).

3. Літературні зв'язки (ст. 73—74). В поемах позначається відбиття Рилєєва (в „Слепой“), Пушкіна, Жуковського (в „Тризне“).

4. Стилістична цінність поем (ст. 74—81). Тут автор на багатому матеріалі показує, як мовні засоби Шевченка, характерні для українських його творів, чітко виявляються і в російських його творах, впливаючи на їх стилістичну сторону. Зокрема торкається автор питання, зв'язаного з „двомовністю“ Шевченка, і ширше говорить про церковно-слов'янську стихію в його творчості, своєрідно виявлену і в російських поемах.

Акад. М. Я. КАЛИНОВИЧ. Наука про мову в СРСР і українська мова [Академія наук УРСР, „Ювілейний збірник, присвячений XXV роковинам Великої Жовтневої соціалістичної революції в СРСР (1917—1942)“], т. I, Куйбишев, 1944, ст. 31—54].

В I розділі роботи (ст. 31—35) автор говорить про загальний стан мовознавства на зламі XIX і XX століть, коли його провідний напрямок — младограматична школа — переживав кризис. Реакція проти настанов і спрямувань младограматичної школи, відхід від неї багатьох визначних мовознавців, нові теорії, протиставлені їй, — все це не усунуло кризису в індоєвропейському мовознавстві. Бо новатори, що пробували виправити хиби младограматичної школи, як говорить автор, „ідеалістично уявляючи собі виникнення й історію суспільства і суспільної свідомості, не спроможні дати належний аналіз мовних явищ в їх розвитку“ (ст. 35).

II розділ роботи (ст. 35—41) розглядає значення для мовознавства в СРСР діяльності М. Я. Марра, діяльності, що перетворила радянське мовознавство на цілком відмінне проти мовознавства індоєвропейського — на матеріалістичне вчення про мову, побудоване на основах марксизму-ленінізму. Зокрема щодо розуміння кінцевої мети науки про мову автор говорить: „На протилежність послідовникам індоєвропеїзму з інтересом до мови як до „речі в собі“, радянський мовознавець вивчає теперішній стан мов і їх минуле, маючи на меті обслуговування напруженого національно-культурного будівництва, що йде в СРСР з перших же днів Великої Жовтневої соціалістичної революції“ (ст. 41).

У III розділі роботи (ст. 41—44) автор говорить про мовознавчу працю в СРСР після Жовтневої революції: „Жовтень 1917 року став початком нового життя не тільки для народів колишньої Росії, але і для їх мов“ (ст. 41).

Величезних змін зазнала після Жовтня і російська мова. Дослідники російської мови у своїх роботах охоплюють усі явища її розвитку: лексику [„Толковий словарь русского языка“ за редакцією проф. Д. Н. Ушакова (1934—1940 рр.)], граматику російської мови і мову класиків російської літератури, історію літературної мови (праці акад. Булаховського, проф. Виногоградова, Ф. Філіна та ін.) і т. д.

Ще більше зрушень сталося внаслідок Жовтневої революції в мовах інших народів Радянського Союзу. Ленінсько-сталінська національна політика забезпечила вільний розвиток їх культур і мов. Мовознавство допомагало цьому розвитку і удосконаленню мов найрізніших національностей Союзу (вироблення алфавітів, усталення термінології, складання граматики національних мов, їх словників і т. ін.).

В IV розділі роботи (ст. 44—49) автор говорить про українську мову і українське мовознавство після Жовтня. „Можливість нічим не обмеженого розвитку, право на вільне існування для обслуговування державних і культурних потреб багатомільйонних народних мас Радянської України Жовтнева революція принесла також і українській мові“ (ст. 44).

Українська мова після Жовтня стала мовою початкової, середньої і вищої освіти. Як знаряддя спілкування вона завоювала всі ділянки державного життя УРСР, всі галузі науки і техніки, а також усі жанри літератури, мистецтва і т. ін.

„Внутрішні досягнення української мови, — говорить автор, — мають не менш яскравими показниками удосконалення і нормалізацію її літературної форми. Поволі в значній мірі здійснилася стабілізація правопису і граматичної системи останньої. Викристалізувались основні шари української літературної лексики, виформувалась і встоялася українська наукова термінологія“ (ст. 46).

Сучасна українська літературна мова збудована на фундаменті мови народних мас Радянської України і її інтелігенції. Для унормування літературної мови велику вагу мало критичне використання нею і українським мовознавством літературно-мовної спадщини. Як і мови інших народів, українська літературна мова збагачується іншомовними і інтернаціональними словами, а також спільними для всіх народів СРСР лексичними і фразеологічними елементами, що утворюються у них як відображення нової, радянської дійсності. Аналогічне явище маємо в ділянках науки і техніки, в яких українська мова засвоює інтернаціональні термінологічні фонди.

Чимале значення в роботі удосконалення і нормалізації української літературної мови відігравали і відіграють численні кадри філологів і мовознавців, що працюють у мовознавчих установах АН УРСР.

З їх допомогою вироблявся український правопис (починаючи з 1921 р.). Багато працювали мовознавці УРСР над різними питаннями української літературної мови, її граматики, лексики, мови класиків української літератури (особливо Шевченка) і сучасних видатних діячів українського слова, над складанням граматик-підручників української мови для школи, над питаннями історії української мови, над складанням словників — як загальномовних, так і термінологічних (найбільше російсько-українських).

„Фашистська навала, — говорить на закінчення своєї статті автор, — перервала плідну працю українських радянських мовознавців. Не тільки культурі і мові України, а й самому існуванню українського народу загрожує смертельна небезпека. Проте ми безстрашно дивимося в майбутнє, твердо знаючи, що злочинний гітлеризм буде розчавлений і що перед радянською культурою і наукою знову розгорнуться безмежні можливості мирного розвитку і вдосконалення“.

Акад. Л. А. БУЛАХОВСЬКИЙ. З робіт в ділянці слов'янського мовознавства в УРСР [Академія наук УРСР, „Ювілей-

ний збірник, присвячений XXV роковинам Великої Жовтневої соціалістичної революції в СРСР (1917—1942)”, т. I, Куйбишев, 1944, ст. 5—19).

У цій статті акад. Л. А. Булаховський подає огляд своїх наукових праць у ділянці слов'янських мов, виконаних на протязі останніх семи років наукової діяльності автора, років його щільнішого зв'язку і роботи в АН УРСР.

Це — роботи з питань граматичної аналогії, з питань акцентології, з проблем мовного стилю і характеристики літературних мов — російської і української — в сучасному їх стані і в їх історичному розвитку.

Член-кореспондент І. Г. СПИВАК. Із спостережень над літературною мовою в дні Вітчизняної війни [Академія наук УРСР, „Ювілейний збірник, присвячений XXV роковинам Великої Жовтневої соціалістичної революції в СРСР (1917—1942)”, т. I, Куйбишев, 1944, ст. 114—139).

Дана стаття — це, як зазначає автор, є „розділи з книги на цю тему“.

Робота подає спостереження над літературними мовами українською і російською.

Розділ I роботи — „З воєнного лексикону“ (ст. 114—120), що складається з пунктів: 1) Фігуральні слова і звороти; 2) Нова конкретизація слова і 3) Про нове словотворення, — говорить про ті нові батального, воєнного характеру зміни, що відбувалися в українській і російській мовах у дні Вітчизняної війни.

На закінчення цього розділу автор пише: „Часто перетворений або і цілком воєнний лексикон, що в великій кількості вплив над самою поверхнею мови, і якісно, звичайно, трохи видозмінив самий характер мови з напрямів певної її *багалізації*“. Докладніше це ж питання розглядає автор у роботі „Батальний лексикон в дні Вітчизняної війни“ (див. далі).

У II розділі — „Чуття єдиної родини“ автор розглядає „словесно-виразові засоби, що супроводжують в дні війни корінні громадянські поняття про батьківщину“. „В них особливо відчутні асоціації кровного родства, єдинокровності“ (ст. 121).

З таких мовних засобів — на першому місці слово *мати* (вітчизна-*мати*, родина-*мать*). Це слово супроводять „рідні“ означення і звертання (*рідна* сторона, страна *родная* та ін.).

Поряд з образом любой матері-батьківщини в дні війни в мові стали частими образні уявлення про дружню союзна „єдиносімейність“, стали популярними й поширеними такі означення, як *братський* Союз, *братья-народы*, старший *брат* (про російський народ), *сестра*-Україна та ін. Свідомість єдності радянського народу дала в дні війни часте вживання слова *єдиний* у різних словосполученнях (*єдина* сім'я, *єдине* життя і т. ін.).

У III розділі — „Героїчне слово“ автор на великому матеріалі показує, що мова воєнного часу насичена словами, які мають „конкретизувати, втілити радянський героїзм“. Це слова: *богатыр* і *витязь* (народ-*богатыр*, місто-*богатыр*; крилаті *витязі*, *витязь* месник та ін.).

Поряд з *богатырем* і *витязем* в мову воєнного часу широко входить слово *сокіл*. В радянські часи образ сокола став символом вождів народу. У воєнний час це слово переосмислилось „переважно по-льотному, як символ безстрашності, поєднаної з високою льотною майстерністю“.

У IV розділі — „Серце старого вовка“ стаття розглядає зневажливі слова, звороти, образи, що поширилися у мові під час війни для передачі

ненависті до німця-фашиста, ворога дорогої батьківщини (автор зве їх словами і зворотами „бестіального“ характеру). З цих слів і зворотів найуживаніші: *звір, пес, собака, вовк, шакал, павук, дракон* і т. ін. Цю бестіальну номенклатуру уточнюють відповідні означення: *скажені пси, криваві собаки* та ін.; *коричнева гадина, коричнева потвора* та ін. Крім *коричневий*, все фашистське супроводить ще слово *чорний*: фашистська *чорна совість, чорна кров* та ін.

Ці „бестіальні“ слова і звороти влучно характеризують лютого звіра — ворога-фашиста, що „ще в далекому своєму варварському минулому народжував оповіді про дітей, яким давали з'їсти серце старого вовка, щоб зробити їх вовкоподібними норовом і поведженням“.

І. Г. СПИВАК. Батальний лексикон в дні Вітчизняної війни („Вісті Академії наук УРСР“, № 1—2, Москва, 1944, ст. 61—74).

Автор розглядає „баталізми“, тобто вузько-спеціальні і загальноживані лексичні елементи воєнного характеру, що виникли і виникають у мові в дні Вітчизняної війни.

Головні пункти, що освітлює робота, такі:

1. „Загальна експансія баталізмів“. Автор констатує численність і надзвичайне зростання в мові воєнного часу питомої ваги баталізмів.

2. В другому пункті роботи — „Батальна актуалізація значення слова“ — автор говорить про звуження значень загальних слів до значення специфічно воєнного (батальна спеціалізація слова) і про актуалізацію саме такого значення в масовому вжитку.

3. У пункті „Фігуральні баталізми“ робота подає багато прикладів баталізмів „фігуральних“, тобто слів, уживаних у непрямому значенні (*вузол оборони; прочесати ліс* та ін.). Сюди ж належить і батальна фразеологія (*озброєний до зубів* та ін.). Поряд із цим маємо переносне застосування воєнних означень до загальних (не воєнних) понять (*бійці тилу; воїни виробництва* і т. ін.).

4. Пункт „Нова конкретизація значення слів“ говорить, як слова, здавна вживані в побуті, починають у дні війни відбивати нові значення (*давнє дружина* і теперішня *винищувальна дружина* і т. ін.; *давня гвардія* і *гвардія, гвардієць* тепер, що прийняті новим, радянським змістом).

5. У розділі „Розширення батального словозначення“ автор розглядає явище розширення і розширюючого переміщення значення слова, що спостерігаємо тепер у воєнній мові (*таран* раніше і тепер; також *десант, повітряний десант* та ін.).

6. Розділ „Війна моторів“ говорить про своєрідність баталізмів, зв'язаних з особливостями сучасної війни, війни моторів, авіації, танків, автомобілів. Це й відбілося і відбивається на характері баталізмів.

7. Нарешті, в розділі „Прояви батального словотворення“ говорить про зростання і посилення в мові „батального словотворення“ — такого, яке було вже в мові раніше, і такого, яке народилося або народжується в час війни: а) дійові особи воєнного часу (*десантник, протитанкіст* та ін.); б) озброєння, воєнні об'єкти (*пікіровщик, зверхкулемет...*); в) друге ім'я (*Партизанськ, Танкоград...*); г) диференціюючо-оціночні словосполучення (*жінка-боєць, герой-партизан* та ін.); д) афективні батальні утвори (дієслівні форми із значенням афективного прискорення і посилення воєнної дії [*викурювати, взмывать* (рос.) і т. ін.]).

Робота в цілому важлива і цікава з погляду показу (на значному матеріалі батальної мови) розвитку лексики і значення слова залежно від різних соціальних відносин у різні періоди суспільного життя.

Акад. Л. А. БУЛАХОВСЬКИЙ. Українська пунктуація (Розділові знаки) (Академія наук УРСР, Інститут мови і літератури, Уфа, 1943, 64 стор.).

Зміст названої роботи такий: 1. Загальні зауваження (тут автор говорить про основи української пунктуації — принципи ритмомелодичний і логіко-граматичний) (ст. 3—6). 2. Пунктуація на межі фраз (ст. 6—11). 3. Пунктуація на межі речень (ст. 11—23). 4. Пунктуація, що відповідає перелічувальній інтонації (ст. 26—32). 5. Пунктуація в межах простого речення (ст. 32—49). 6. Крапки (ст. 50—52). 7. Пунктуація при цитуванні і прямій мові (ст. 52—57).

Кожний з поданих розділів роботи багато ілюстрований різноманітними прикладами вживання відповідних розділових знаків з літератури дожовтневої і (переважно) пожовтневої.

У кінці роботи маємо додаток: „З історії пунктуації“ (ст. 58—59) і „З літератури“ (ст. 60).

П. С. ЛИСЕНКО. Із спостережень над мовою українців в Башкирії („Вісті Академії наук УРСР“, № 1—2, Москва, 1944, ст. 33—37).

Дана робота є наслідком дослідження експедицією Академії наук УРСР (у квітні 1942 року) мови українських переселенців у с. Кохновка (45 км від Уфи), Чимшинського р-ну Башкирської АРСР.

Переселенці цього села — переважно з Полтавщини (Кременчуцький р-н) і з Чернігівщини (Конотопський р-н). З України вони виселилися на початку ХХ ст.

З питань дослідження мови українців-переселенців с. Кохновки робота ставить насамперед проблему взаємовідносин української мови з іншими мовами цього району. Робота відмічає вплив (значний) російської і (менший) татарської мови на мову переселенців у лексиці.

Друге питання — інтеграційні процеси в мові переселенців. За 40 років спільного життя переселенців — представників північного (Конотопський р-н) і південно-східного (Кременчуцький р-н) наріч української мови відбулася інтеграція діалектних рис обох наріч, давши майже абсолютну перевагу рисам південно-східного наріччя.

У статті показані наслідки цього процесу зближення і злиття діалектних особливостей мови переселенців у фонетиці, морфології, а також у лексиці.

Акад. Л. А. БУЛАХОВСЬКИЙ. Український літературний наголос (Характеристика норми) (Академія наук УРСР, Інститут мови і літератури, Уфа, 1943, 43 стор.).

Уся робота, як зазначає в передмові автор, має складатися з двох частин — „характеристики літературної норми і історичного коментаря до неї з поясненням причин (умов) окремих явищ“ (ст. 3). Отже, маємо першу частину цілої роботи про український літературний наголос.

У вступній частині роботи — „1. Норма“ (ст. 5—8) автор говорить про хитання (в деяких випадках) щодо наголосу в літературній мові, які по-

стають у її носіїв під впливом діалектних особливостей мови, набутих з дитинства, засвоєваних під впливом відмінностей мови оточення і т. ін.

Літературна мова, — говорить автор, — „не може не намагатись усунути діалектну строкатість відповідних фактів, не придатних до розрізнення будь-яких значень. Це, звичайно, великою мірою стосується й до наголошення“ (ст. 6).

Порівнюючи теперішній стан щодо наголошення в літературній мові з колишнім, автор указує, що „для більшості випадків можна констатувати вже факти усталені, а при деяких хитаннях легко переконатися, що йдеться про досить виразні, доступні спостереженню і формулюванню мовні тенденції“ (ст. 7).

І далі автор розглядає наголос в українській літературній мові в таких загальних групах явищ: 2. *Префікси* (ст. 8—10) [а) Префікси дієслів; б) Префікси іменн. чолов. роду; в) Префікси іменн. жін. роду; г) Про префікси без, на, про; д) Префікси прикметників та прислівників]. 3. *Суфікси* (ст. 10—25) [а) Іменники жіноч. й чоловіч. роду — відміни на -а, -я; б) Іменники чолов. роду; в) Іменники середн. роду; г) Наголос суфіксальних прикметників]. 4. *Наголос числівників і займенників-числівників* (ст. 26). 5. *Прислівники* (ст. 26). 6. *Дієслова* (ст. 26—27). 7. *Дієприслівники* (ст. 27—28). 8. *Наголос складних слів* (ст. 28—29). 9. *Наголос у відмінюванні іменників* (ст. 29—34) [а) Чоловіча відміна (II-a); б) Жіноча відміна на -а (-я) (I-a); в) Третя відміна; г) Клична форма; д) Середній рід; е) Особливості наголосу в IV відміні; є) Місцевий відмінок деяких іменників]. 10. *Зміни наголосу у певних категоріях форм, залежні від інших пов'язаних з ними слів* (ст. 34—35). 11. *Зміни наголосу в дієвідміні* (ст. 35—36).

В кінці роботи маємо два додатки: 1. „Кілька окремих уживаніших українських слів із наголосом, відмінним від відповідних російських літературних“ (ст. 37—38), і 2. „Ілюстративний матеріал до хитань наголосу, які припускаються в сучасній поезії“ (ст. 38—43).

І теоретично важлива, і практично корисна (для широких кіл і особливо для робітників школи), робота потребує перевидання і поширення (в Уфі була видана тиражем тільки в 1000 примірн.).

П. Горєцький

РУССКО-РУМЫНСКИЙ СЛОВАРЬ, под редакцией проф. М. В. Сергиевского и К. Л. Марцишевой. Около 30000 слов. Второе издание. ОГИЗ, Гос. издат. иностранных и национальных словарей. Тираж 10000 экземпляров, Москва, 1942 г. ¹⁾

Вихід у світ російсько-румунського словника під час Великої Вітчизняної війни є позитивним фактом, який яскраво свідчить про невпинну наукову і видавничу діяльність у нащій країні у найтяжчих умовах війни. Разом з першим виданням цей словник заповнює досить велику перерву — перерву в декілька десятиріч — в історії російсько-румунської лексикографії, і тому можна вважати появу його видатним явищем в цій галузі, так би мовити, другим народженням російсько-румунської лексикографії.

З практичного погляду вихід у світ рецензованого словника є також позитивним і своєчасним, бо він значною мірою задовольняє потребу в подібному словнику, — потребу, що давно назріла і особливо загострилася в роки війни. Для багатьох воєнних перекладачів, які працювали на

¹⁾ Перше видання цього словника вийшло 1940 р. в Москві в тому ж видавництві.

фронтах Вітчизняної війни, словник, безумовно, був потрібний, як зброя, бо попереднє його видання давно розпродане. Крім того, перше видання з'явилося в мирний час і тому, звичайно, менш спроможне було задовольнити вимоги воєнного часу.

Правда, ні в першому, ні в другому виданні цей словник не є військовим словником, але, за відсутністю саме такого словника, його заступив і не спеціально військовий словник²⁾.

Крім того, словник, звичайно, дуже потрібний для численних ВИШ'ів нашої країни, для студентів філологічних факультетів, інститутів іноземних мов, для бібліотек тощо.

В цій рецензії ми маємо на увазі розглянути такі питання: 1) чим відрізняється 2-ге видання російсько-румунського словника від 1-го; 2) позитивні і негативні риси другого (а разом і першого) видання, 3) в якій мірі задовольняє практично рецензований словник потребу в подібному словнику, 4) як повно чи неповно відбиває словник багатства обох мов; 5) лексика яких саме галузей життя знайшла свій відбиток у словнику, і ряд інших питань.

Друге видання російсько-румунського словника в частині власне словникового тексту в принципах побудови не відрізняється від першого видання цього словника. Як і перше видання, друге складається із „Списку умовних скорочень“, невеличкої інструкції „Про користування словником“, власне-словникового тексту та „Найважливіших географічних назв“, поміщених за словниковим текстом. На відміну від першого видання, яке закінчувалося однією сторінкою „Деяких фонетичних особливостей румунської мови“ та чотирма сторінками „Списку найважливіших дієслів з чергуванням голосних“, друге видання закінчується досить докладним для словника „Коротким граматичним довідником“ (ст. 460—478) і „Списком уживаних дієслів з чергуванням звуків у формах теперішнього часу і з особливостями в утворенні решти форм“ (ст. 478—487). Це дуже істотне і важливе доповнення словника. В друге видання внесено також деякі зміни: дуже незначні скорочення (пропущено, напр., такі слова, як кабы, у географічних назвах — Амазонка і т. п.). Є деякі доповнення (як, напр., доповнення військових слів-статей тощо, про що буде сказано далі).

Ознайомлення з реєстром слів показує: 1) відсутність багатьох географічних назв, розглядуваних, очевидно, як другорядні: Абиссинія, Абхазія, Биробиджан, Ельзас, Лена, Амур, Прут і т. д. і т. п.; нема в реєстрі і обласних центрів СРСР; 2) відсутність великої групи слів, що вважаються спільними для російської і румунської мов: аберація, абсентеизм, базальт, барит, диалектологія (і всіх слів, похідних від них або зв'язаних з ними спільним коренем); 3) відсутність великої кількості слів, термінів та виразів, які вважаються вузькоспеціальними: вага, едикт, эзоповский (язык), эккер, електропахота, електроскоп і т. д.; 4) відсутність деяких історичних та етнографічних термінів — варяг та ін.; 5) в галузі фразеології невістачає, насамперед, багатьох так званих стійких груп — напр., книжний абонемент, абсолютная монархия, абсолютный ноль; ідіомів: жить душа в душу, сколько душе угодно, душевное спокойствие і т. д.

²⁾ Військовий румунсько-російський словник вийшов з друку в 1933 році в Москві. Його тираж — 3000. В продажі його давно немає. Щодо військового російсько-румунського словника, то він у нас ще не видавався досім.

В другому виданні, так само як і в першому, застосовано подвійний принцип подачі слів: гніздами і окремими словами — „для економії місця“, як сказано в інструкції „Про користування словником“. Це, звичайно, дає деяку економію місця, але зате ускладнює вишукування слів і, крім того, значною мірою обмежує можливість повного подання зазначених вище сталих груп, ідіомів, фразеологічних виразів і т. ін. Принцип окремих слів дає в цьому відношенні ширші можливості.

Дуже вигідно відрізняється друге видання деякими військовими словами-статтями. Наприклад, стаття *артилерія* за своїм обсягом набагато перевищує аналогічну статтю 1-го видання і містить у собі весь матеріал статті *артилерія* з військового румунсько-російського словника видання 1933 року. Повновнена стаття *атака*, хоч значно менше. Доводиться, проте, шкодувати, що не всі і навіть не більшість військових слів і термінів знала такої позитивної переробки. Основна маса їх залишилась такою ж бідною і недостатньою, якою була в 1-му виданні, і ні в якій мірі не відбиває тих величезних змін у воєнній справі, у воєнній техніці, що відбулися протягом останнього десятиріччя. Так, наприклад, у гнізді *миномет* необхідно було дати: *минометний огонь*, *минометчик*, *минометный расчет* і т. д. Не доводиться вже говорити про новини останньої війни — *шестиствольный*, *десятиствольный* і т. п. *миномет*, введення яких у словник є, звичайно, справою майбутнього видання. Слід було, так би мовити, воєнізувати набагато й такі словникові статті, як *огонь*, *цель*, *подступ* (подступы), *накрыть* (цель) і т. ін., бо за останні роки ці й подібні їм слова досить широко вливаються в політичну, літературну й побутову мову.

Російська частина слів обох видань словника подана в дуже урізаному вигляді, порівнюючи з іншими словниками такого ж типу. Уже одна вказівка на титульній сторінці, що словник містить „около 30000 слів“, достатньо про це свідчить. При розгляді російського реєстру слів впадає у вічі відсутність таких слів, як *часовщик*, *обалдеть*, *обдуть*, *обеднение*, *магнат*, *маевка*, *маловато*, *дабы*, *двуглавый*, *двузначный*, *двускатный*, *двухсменный*, *двойня*, *двойко*, *двуспальный*, *двухэтажный*, *двухязычный*, *девичий*, *деградация*, *дееспособность*, *действенность*, *демаскировать*, *деморализация*, *демонизм*, *деникинщина*, *державный*, *держать*, *десятирублевка*, *детвора*, *деклассированный*, *разбазаривать*, *зевок*; нема також таких аббревіатурних слів: *продмаг*, *завмаг*, *партиздат*, *семфонд* і ін. Відсутність таких слів, як *обеднение*, *частник*, *часовщик*, *детвора*, *держать* і т. д., не може бути виправдана ніякими мотивами.

Система позначок або ремарок при словах для виділення стилістичних або емоційних відтінків у значенні слів теж недостатня і в майбутньому виданні повинна бути застосована ширше. Так, у гнізді *добыча* даються румунські відповідники: 1. *extragere* (извлечение); 2. *pradă*, *vânat*. *Pradă* — злодійська або військова здобич, одержана шляхом погрому, пограбування і т. ін. Проте ремарки, яка б указала саме на такий відтінок значення слова, немає. *Vânat* означає і полювання, і здобич від полювання, але словник не дає ремарки „охотн.“, тут дуже потрібної. Те ж у гнізді *голова*. Даються два відповідники — *sap* і *sărațână*. Румунське *sărațână* означає „головешка“, „башка“, „головка“ (капусти, цукру і т. п.). Тільки переносно і з зневажливим відтінком можна сказати *sărațână* про голову людини або тварини. Тут краще потрібно дати фразу, яка б пояснювала цей відтінок слова, як, напр., *o sărațână de surechii* (голова капусти), *o sărațână*

de zahăr (голова цукру). Ні в першому, ні в другому виданні такої фрази, на жаль, немає. Немає і відповідної ремарки.

Особливо недостатня система стилістичних позначок, які вказують на емоційне вживання слів. Таких позначок, як *брани.*, *неодобрит.*, *шутл.*, *укор.*, *ласк.*, *пол.*, *фам.*, немає у „Списку умовних скорочень“. В самому тексті вони теж не зустрічаються. Деякі з ремарок, поданих в „Списку умовних скорочень“, не стоять при словах у тексті. Їх нема, напр., як уже сказано, при словах *vânat*, *pradă*, *sărățână*

Немає в списку умовних скорочень, отже, звичайно, і в тексті — таких ремарок, що: 1) вказують галузь, в якій вживається дане слово: *агрон.*, *бакт.*, *бухгалт.*, *вет.*, *геод.*, *гидр.*, *метеор.*, *метал.*, *мех.*, *пед.*, *псих.*, *рыб.*, *сад.*, *виногр.*, *торг.*, *строит.*, *фізл.*, *філол.*, *фин.*, *фольк.*, *школьн.*, *церк.*, *науч.* та под.; 2) вказують вживання деяких слів у даний час: *редкостн.*, *прям.*, *перен.* і под.; 3) визначають частини мови: *сущ.*, *прил.*, *прич.*, *местоим.*, *безличн.* і т. д.; 4) вказують слова, які вживаються в розмовній мові, але ще не ввійшли остаточно в літературну мову: *обл.* і под. Немає також позначок *собир.*, *устарел.* і под. Взагалі, бідність ремарок є великим недоліком словника, і цей недолік потрібно виправити в майбутньому його виданні. Румуни мають чого вчитися в нас. Незмірний зріст науки, техніки і мистецтва в СРСР, безперечно, буде притягати величезний інтерес румунського народу до нашої країни. Цей інтерес, очевидно, буде дуже різнобічним. Російсько-румунський словник, у зв'язку з цим, стане повсякденним практичним посібником для багатьох перекладачів у різних галузях знання. Значне розширення, доповнення словника, збагачення його прикладами, фразами, уточнення смислових відтінків слів є вже тепер невідкладним завданням.

Видатний фахівець в галузі словникової справи проф. Л. В. Щерба у передмові до свого російсько-французького словника (видання 1939 р.) висуває єдино правильний принцип побудови словника — виходити з фраз, а не із слів у подаванні іншомовних відповідників до російських слів. Словник має бути максимально насичений прикладами-фразами. В російсько-румунському словнику фразеологія, на жаль, найбільш вузьке місце. Так, наприклад, у гнізді *взять* можна дати дуже багато фраз: *взять в оборот* (кого-либ) (*a lua în lucr*), *взяться за оружие* (*a securge la armă* або *a se aruca de armă*), *взять в работу*, *взять на прицел*, *на мушку* і под. В гнізді *вид*, безперечно, не можна обійтися без таких прикладів, як *виды растений*, *животных*, *делать вид*, *что...* (по-румунськи відповідно — *varietate de plante*; *se face să nu vede*, або *își ia un aer să nu vede*). У гнізді *теория* невістачає таких прикладів, як *теория познания* (*teoria cunoaștinței*), *атомная теория* (*teoria atomică*). У словнику не подаються й такі звороти, які не властиві російській мові, але зустрічаються лише в романських мовах: румунський зворот *nu... decât* (*тільки, лише* = французькому *pe... que*). Таких виразів і назв, як *большому кораблю большое плавание*, *Данцигский коридор*, *вот где собака зарыта* і т. п., в словнику звичайно немає.

Румунська мова надзвичайно багата специфічними зворотами-ідіомами, які не можна перекласти точно, буквально на російську або українську мову. Це особливе, самобутнє в румунській мові в дуже малій мірі знайшло свій відбиток у словнику. Такі вирази, як, напр., з дієсловом *a face* (робити): *a face foc* (топити піч, плиту), *a face de mâncat* (варити, готувати їжу), *a face pat* (прибирати, застелювати ліжко); з дієсловом *a lua* (брати): *a lua* (*a și lua*) *seamă* (стерегтись, бути обережним, придивлятись); з дієсловом

а avea (мати): а avea vine însoace (бути привабливим, „с изюминкой“, мати щось привабливе) і багато інших не ввійшли у словник. Це взагалі важка проблема лексикографії — як подати особливі, самобутні звороти якоїсь мови у загальному двомовному словнику. Лексикограф повинен знайти певний спосіб подати їх у своїй роботі.

Перший російсько-румунський словник був складений Григоровіцею і виданий 1896 року в Бухаресті, а в 1922 році перевиданий в м. Кишиневі без будь-яких змін і з багатьма помилками не друкарського і друкерського характеру. В 1919 році у Кишиневі з'явився російсько-румунський словник К. Крупов'яткіна. Внаслідок найважливіших подій, що відбулися з того часу, в російській мові вийшов з ужитку ряд її елементів, з одного боку, і з другого в ній зв'явилася безліч нових елементів. Велика кількість старих слів набула нового значення. Жовтнева соціалістична революція, що відбулася в нашій країні, соціалістичне будівництво, докорінні зміни у всіх галузях життя — все це призвело до істотних змін у мові. Ці зміни мусив би, звичайно, відбити новий російсько-румунський словник. Ця справа надзвичайно важка, тим більше, що велика кількість нових слів, термінів та виразів не знайшла ще своїх еквівалентів в іноземних мовах, зокрема в румунській мові, яка, як відомо, не стоїть на центральних шляхах світового обміну думок, культури тощо.

В цьому випадку завдання і труднощі, що стоять перед укладачем словника, безмірно зростають. Російсько-румунський словник, що з'явився в 1936 році, з цими завданнями, а також з іншими завданнями, не справився, і тому вважається мало придатним для користування. Крім розшуків та добору відповідників і еквівалентів до російських слів у румунській мові, автор-укладач нерідко мусить вдаватися до власної творчості, тобто створити те, що не з'явилося в мові природним шляхом. Це питання, щоправда, ще не є остаточно розв'язаним у лексикографії. Єдиної загальновизнаної думки немає. Одні стоять на точці зору необмеженого права автора-укладача словника „вигадувати“ еквіваленти в даній мові, які відповідали б словам, що існують в іншій мові. Другі обмежують цю волю для укладача словника різними умовами. Нарешті, треті зовсім не припускають її, вважаючи, що слова не утворюються, не вигадуються штучно, а виникають природним шляхом — разом з появою в даного народу відповідних цим словам явищ, речей, предметів, понять. Кожен з цих поглядів, звичайно, має під собою серйозні підстави, серйозні доводи і за, і проти. Але одна річ висловити думку або приєднатися до якоїсь думки, і зовсім інша річ — укласти словник або перекласти якусь статтю чи книжку з однієї мови на іншу. При укладанні словника, щоправда, ще можна „ухилитися“ від цього шляхом відкидання в мові „А“ тих слів, відповідників до яких не можна підшукати в мові „Б“. Це, звичайно, грубий, спрощений підхід до справи. До нього рідко вдаються, але взагалі він можливий, точніше — мислимий. Але перекладач ніяк не може ухилитися, обминути мовчанням фразу або поняття, які підлягають перекладові. Поняття, висловлене словом або групою слів мови „А“, він мусить за всяку ціну висловити мовою „Б“ будь-якими засобами, що існують у цій мові, — одним словом чи групою слів, коротко чи поширено, буквально, точно або описово. І укладачі словників, як правило, йдуть на подолання цих труднощів, а не на обминання їх. Головне, що їм не доводиться при наявності мови „А“ вигадувати, „утворювати“ мову „Б“, лише добирати слова в ній, що відповідають словам, які вже існують у мові „А“.

У цій самостійній творчості найбезпечнішим і найлегшим, але разом з тим і найнепотрібнішим шляхом може бути шлях багатослівних пояснень одного російського слова-поняття замість точного або близького його перекладу на іншу мову. Багатослівні пояснення, як правило, не входять у мову, не залишаються в ній, забуваються. Мова шукає й знаходить інше, коротке слово або вираз — відповідник. Редактори російсько-румунського словника частково справилися з цим завданням. В багатьох випадках вони дають близький або точний переклад російських неологізмів або термінів, слів, виразів. Великим недоліком в цій справі треба вважати те, що вони не зупиняються на близькому або точному перекладі, а, відділивши його комою, додають багатослівні пояснення.

У гнізді *партизан* на поняття *красный партизан* Л. В. Щерба у своєму російсько-французькому словнику дає точний французький еквівалент — *partisan rouge*. Рецензований словник, навпаки, йде далі і дає широке пояснення: *Partizanu roșu, luptător voluntar contra bandelor albe pentru apărarea Uniunii Sovietice* (що значить — червоний партизан, добровільний борець проти білих банд за захист Радянського Союзу). Крім зайвого багатослів'я і тлумачення, тут є деякі формальні історичні і політичні неточності. Якщо йдеться про партизанів епохи громадянської війни, то слід уточнити дату об'єднання наших республік в СРСР (1922 р.) і тоді, звичайно, уточнити і все пояснення. Якщо маються на увазі партизани часів Вітчизняної війни, то слід згадати у визначенні про німецькі і інші банди, а не тільки про білі. Цілковито очевидно, що в наведеному вище перекладі-поясненні не схоплене те основне, що є властивим для наших партизанів як епохи громадянської, так і епохи Вітчизняної війни. Тут відсутні узагальнюючі моменти боротьби наших партизанів за радянську владу, за нашу радянську Батьківщину, за завоювання революції, за всі наші досягнення. Пояснення дуже звужене і в результаті вийшло неточним для епохи громадянської війни, з одного боку, і цілком непридатним для партизанів Вітчизняної війни, з другого боку. Редактори звернули на це увагу, але, на жаль, обмежилися у другому виданні лише ремаркою *ист.*, не довівши справи до кінця. Кращим перекладом нашого *красный партизан*, безперечно, був би *Partizanu roșu* (червоний партизан). Цей переклад — короткий, точний. В ньому є й те, що є спільним для всіх партизанів — усіх часів і всіх країн (*Partizan*), і те, що відрізняє наших партизанів від усіх інших (*roșu*). І цього цілком досить для перекладного двомовного словника. Докладне і ґрунтовне пояснення слова — це справа тлумачного словника. Якщо ж у двомовному словнику до перекладу дається ще й тлумачення, то його треба взяти в дужки.

На поняття *Ленинский уголок* словник подає лише тлумачення, не намагаючись дати перекладу: *Colțișorul dedicat memoriei lui Lenin* (куток, присвячений пам'яті Леніна). Звичайно, поняття *Ленінський куток* у нас тепер набагато ширше, ніж це дано в наведеному поясненні. Це — приміщення, де провадяться політзаняття, збори, бесіди, де є різні книжки, підручники, картини, діаграми тощо для підвищення політичних знань трудящих.

Переклади, які ми знаходимо в словнику Л. В. Щерби, ясні, точні — *cuin de Lénine* або в російсько-українському словнику (1937) — *Ленінський куток*, — цілком можуть бути зразком для російсько-румунського словника. До російського *ударник* російсько-румунський словник дає такий відповідник: *udarnic, m. lucrător care are o atitudine socialistă față de muncă, mem-*

brul unei brigăzi de asalt (робітник, який має соціалістичне відношення до праці, член „штурмової бригади“). Це тлумачення дуже невдале. Воно застаріле навіть для першого видання рецензованого словника, не кажучи вже про друге видання. На російське *Ленинские дни* словник дає теж невдале пояснення: zilele lui Lenin, zilele între moartea și înmormântarea lui Lenin (Ленінські дні, дні між смертю і похоронами Леніна).

Ленские события. Замість простого і ясного — evenemente depe Lena або impușcările depe Lena (як у Щерби — massacre de Lene), словник дає довге тлумачення і навіть з точною датою: evenemente depe Lena, impușcările muncitorilor depe Lena de către autoritățile țariste în 1912 („Події на Лені, розстріл на Лені робітників царськими урядовцями в 1912 році“). *Кулак* — culas, țăran chiabur care exploatează munca salariată („кулак, багатий селянин, який експлуатує найману працю“). Три слова culas, chiabur, bogătaş без додаткових пояснень цілком відповідали б російському слову кулак.

У словнику багато місця присвячено назвам наших комісаріатів. Звичайно, в румунській мові, як і в румунській дійсності, вони не мають відповідників за змістом. А все ж таки там, де наші комісаріати за назвою і за деякими функціями схожі з відповідними румунськими міністерствами, словник бірно дає їх назви, цебто використовує готову румунську форму, яка вже давно склалася: Комисариат внутренних дел — Comisariatul de interne; К. иностранных дел — С. de externe; К. земледелия — С. al agriculturii і т. д., тобто словник подає означення родовим відмінком або конструкцією з прийменником de. В інших випадках (їх більшість) словник дає конструкцію з прийменником pentru (для): Комисариат торговли — С. pentru comerț; К. транспорта — С. pentru transport і т. п. У французькій мові (словник Л. В. Щерби) всюди в цих випадках конструкція з прийменником de (du, de la). У молдавській мові, яка за своєю конструкцією споріднена з румунською, в назвах наших комісаріатів ніде не вживається прийменник pentru і ніколи в цих випадках не вживався. Ці форми в молдавській мові виражаються подвійним способом: або конструкцією з прийменником de, або родовим відмінком із займенниковим артиклем al: Comisariatul poporului de agricultură або С. poporului al agriculturii (Нар. ком. земледелия). Рівняння в цих випадках на споріднену за своєю конструкцією з румунською молдавську мову, в якій, крім того, ці форми склалися давно і стали стійкими, було б цілком законним. Ми б радили взагалі у випадках з новими словам і виразами, що утворилися за останню чверть століття, в тих випадках, коли нові наші слова, фрази і т. ін. ще не мають відповідників у румунській мові, — шукати такі відповідники, переклади до них у молдавській мові. Румунському народові є що запозичити в молдавській мові, бо остання розвивалася чверть віку у великій сім'ї мов Радянського Союзу.

У російській мові, як відомо, існує різниця між поняттям *рабочий* і *работник*. Ніхто не скаже партійний рабочий, советский рабочий, научный рабочий Академии і т. п. На жаль, рецензований словник ще не підшукав румунських відповідників до цих понять. До російського *парработник* словник дає румунське lucrător al unei organizațiuni de partid (робітник партійної організації). Нерідко в цьому випадку дають інше слово — funcționar (службовець, чиновник). Ні перший, ні другий відповідники не можна визнати задовільними як через їх багатослівність, так і через їх неточність і навіть явну неправильність. Очевидно, питання про румунський відповідник до російського поняття работник не можна вважати вирішеним.

Треба шукати ближчий, точніший еквівалент, і румунське *activist de partid* (партійний діяч) повніше і точніше, на нашу думку, відповідало б цьому російському поняттю, ніж *lucrător* або *funcționar*. Між іншим, не можна, очевидно, так само вважати розв'язаним і питання про відповідники до цього поняття в українській мові. Хитання у вживанні в цьому випадку *робітник* і *працівник* яскраво доводять це. Російське *рабочие завода* безпомилково буде по-українському „робітники заводу“, але *работники Академии* дуже часто передається то „робітники Академії“, то „працівники Академії“ а в словах типу *сотрудник*, як правило, другим елементом до *спів-* буде лише *робітник* — „співробітник“, а не „співпрацівник“.

Ледве чи можна прийняти запропоновану словником конструкцію з прийменником *sub*, відповідну французькому *sous*, російському *при, во время*, у тих випадках, коли йдеться про явища радянської дійсності. Ця конструкція відбиває той порядок суспільного ладу, коли королівська або царська влада панує над підданими, підлеглими, як чужа їм і пригнічуюча їх сила. У відношенні до цієї сили підлеглі дійсно знаходяться „під“, живуть „під“, почувують себе „під“. „При Наполеоне“ по-румунськи буде *sub Napoleon*, „при Фанариотах“ — *sub Fanariotii*. Чи слід переносити цю мовну конструкцію, яка відбиває зовсім інший суспільний лад, на все радянське, цебто говорити „при Радах“ — *sub Soviete*, при Леніні — *sub Lenin*? Тут, очевидно, треба шукати іншого еквівалента. І шукати довго не доводиться, бо в румунській мові для подібних випадків існує інша конструкція — *în timpul* плюс родовий відмінок (під час, за часів, при), яка цілком точно і повністю передає зазначене вище поняття історичного часу або історичної сучасності. Л. В. Щерба відчув цю різницю і в своєму російсько-французькому словнику паралельно з конструкцією з прийменником *sous* дає також конструкцію з *du temps (de la République)* („за часів республіки“), підкреслюючи цим, що не про все можна сказати, вживаючи *sous*. З таким же успіхом можна, як уже сказано, вживати аналогічну конструкцію в румунській мові. Румунська форма *în timpul* не тільки не є чужою для румунської мови, а навпаки, вона властива їй ще в більшій мірі, ніж *sub*: вона більше вживана.

У гнізді *вызывать* даються два відповідника — *a chema* і *a provoca*, а вираз *вызвать на социальное соревнование* перекладений — *a provoca la întrecerea socialistă*. Румунське дієслово *a provoca* має значення провокувати, викликати, підбурювати, підбивати, підмовляти, заподіювати, спричиняти, цебто за значенням воно стоїть ближче до російського „провоцировать“, „служить причиной“, ніж „вызывать“ у розумінні закликати, вести, залучати. Адже в цьому ж гнізді словник дає фразу *вызвать рвоту* — *a provoca vărsături*; з цього можна бачити негативний відтінок у значенні дієслова *a provoca*. Таким чином, дієслово *a provoca* у фразі *вызвать на социальное соревнование*, очевидно, не до речі. В молдавській мові давно вже склалася ця форма — *a chema la întrecerea socialistă*. Вона аж ніяк не чужа румунській мові, і її не треба ігнорувати.

Слід відзначити і такий недолік словника: до одного російського слова даються кілька відповідників, які не завжди і не повністю рівнозначні. В таких випадках при укладанні словника вживають розділові знаки (крапка з комою), або в дужках дають спеціальні ремарки, щоб підкреслити особливий додатковий відтінок даного слова-відповідника. Проте рецензований словник, нагромаджуючи кілька відповідників до російського слова, часто не дає ні розділових знаків, ні спеціальних ремарок, залишаючи то-

то, хто користується словником, у цілковитому незнанні, де і як уживається дане слово. Так, наприклад, до російського *готовність* даються два відповідники: *buñă voință* і *grabă de a servi*, відокремлених один від одного комою. Ніяких пояснень до них немає. А тимчасом перше означає доброзичливість, добровільність, а друге — готовність зробити послугу, поміч. Так само і в гнізді *добыча*, про що сказано вище, в слові *безответный*, де дано чотири відповідники (без ремарок і пояснень), з яких кожний має свій особливий відтінок: *blând* — смирний, плоский, смиренний; *liniștit* — перемстивий, мовчазно-безсловесний; *supus* — підкорений, підлеглий, пригнічений, пригноблений, покірний; *resemnat* — покірний долі, обставинам, безвільний і т. д.

У словнику зустрічаються також неточності і навіть явно невірні переклади, а іноді і такі переклади, які надають фразі зовсім протилежного російській фразі змісту, напр.: в гнізді *принимается* фраза *принимается за работу* перекладена, а *încere lucru*, що значить „починати роботу“. „*Принимается за работу*“ буде а *se arusa de lucru*. У гнізді *выбивается* фраза *выбивается на дорогу* перекладена а *se abate din drum*. Це значить „збитися з дороги“; правильно буде а *se abate la drum*. У гнізді *приименника по* фраза *по причине болезни* перекладена *din cauza de boală*. Теоретично така побудова цілком можлива, бо іменник з *приименником de* може замінити в румунській мові родовий відмінок означення. Але в даному випадку (і йому подібних) вживається родовий відмінок означення (за російським зразком) — *din cauza boalii*. Відмінювання іменників за відмінками ще далеко не замінювалося в румунській мові *приименниковим* відмінюванням. До російського прислівника *больше* дано два еквіваленти — *mai mult* і *mai mare*. Без фраз і пояснень ці відповідники нічого не дають. *Mai mare* вживається в значенні прикметника, тоді як *mai mult* має значення прислівника. Вжиті навпаки, ці сполучення приведуть фразу до абсурду. (Наприклад, *această casă îi mai mult decât cea nouă*, або *el lucrează mai mare*). До російського *аварійний* дано румунське *avariat*, що значить „пошкоджений“; треба ще дати *de avarie*. У гнізді *дружественный* російська фраза *дружественная держава* перекладена *puterea amică*. *Puterea* (буквально — сила) це влада, соціально-політична система, а не держава, *государство*. Ледве чи можна погодитися з наведеним вище перекладом російського „дружественная держава“ — *puterea amică*, особливо коли йдеться про держави неспоріднені за духом, за соціально-класовою суттю (як, наприклад, радянська держава і капіталістичні держави). *Государство* по-румунськи *stat*; так треба і перекласти цю фразу — *statul amic*. Румунська фраза немислима без дієслова (за дуже рідкими винятками). У словнику, проте, є речення, що точно копіюють російські, в яких, до речі, дієслово-зв'язка дається у вигляді *tipre* (—): *компартия* — *авангард рабочего класса* — перекладено *Partidul comunist avangarda clasei muncitoare*. Тут обов'язково потрібне дієслово-зв'язка *este* (або його скорочена форма *e*): *Partidul comunist este (e) avangarda clasei muncitoare*.

Румунська синоніміка також неповно подана у словнику. До російського *бедняк* дано лише один відповідник — *sărac*. Слід дати ще *nevoiaș* і, можливо, *mizer(iaș)*, з відповідними ремарками, звичайно. В гнізді *охота* треба додати ще фігуральне *goană* („погоня за чимсь“). У гнізді *иглистый* додати *ghimpos*. У гнізді *народ* є два румунські відповідники: *popor* і *națiune*. Треба додати ще (з відповідними ремарками або поясненнями, як, між іншим, і до перших двох еквівалентів потрібні ремарки або розділовий

знак між ними — крапка з комою) — lume, public, pogod. Д. Шейняну у своєму французько-румунському словнику (1921 рік) у гнізді *peuple* всі ці відповідники дає, навіть більше — *multime* (безліч) і *gloată* (натовп, юрба). Останнє слово, звичайно, відбиває особливий погляд на народ, погляд не властивий сьогочасному нашому розумінню поняття народ. У цьому гнізді це слово, звичайно, не підходить. Слово *multime* не можна ввести в гніздо *народ* з тих міркувань, що воно за своїм значенням досить далеке від поняття народ і являє собою окреме і самостійне поняття. Щождо перших трьох слів, то серед синонімів до російського *народ* вони, безперечно, повинні мати своє місце. Слово *lume* дуже часто зустрічається в значенні *народ, люди, всі* (говорять, кажуть) як в румунській літературі, так і в народній розмовній мові, особливо в народній поезії, в піснях, в казках. Слово *public* незмінно і незамінно фігурує завжди в таких румунських виразах, як *instructia publică* (народна освіта), *proprietatea publică* (народна власність, правда, тут в ролі прикметника).

Слово *pogod* давнє в румунській мові. За останні роки воно, як і безліч інших румунських слів слов'янського походження, було в Румунії занедбане в зв'язку з антислов'янською політичною орієнтацією, якої додержувалась фашистська верхівка Румунії. Ця тенденція вилучення з мови слов'янських слів не нова і не оригінальна для Румунії останнього десятиріччя. Ще задовго до цього румунські філологи Міку (Micu), Шінкай (incai), Майор (Maior), Чіпаріу (Cipariu) і інші представники так званої Трансільванської школи (кінець XVIII ст.), кожний по-своєму, намагались як-небудь обійти слов'янський мовний вплив, вилучити його, „очистити“ румунську мову від слов'янізмів. Слов'янський вплив взагалі, в тому числі й мовний, на румунів, який розпочався досить рано (коло V століття н. е.), був настільки міцним, настільки різноманітним і ґрунтовним, що став з часом органічною частиною всього румунського. Неможливо було його усунути, вилучити. Пізніші філологи до питання про слов'янські елементи, про слов'янський вплив на румунів підходили більш об'єктивно. Так, один з блискучих представників румунської філології кінця XIX і початку XX століття Овід Денсушяну (Ovide Densusianu) на стор. XIX вступу до 1-го тома своєї капітальної праці „Histoire de la langue roumaine“, говорючи про тільки що згаданих пуристів і про значення слов'янського впливу, пише: „...Отже, щоб зрозуміти минуле румунської мови, слов'янський елемент є необхідним такою ж мірою, як і латинь. Чіпаріу не розумів корисності слов'янських студій для румунської філології“. На стор. 241 цього, 1-го, тома Денсушяну називає фальсифікацією історії спробу заперечення слов'янського впливу на румунську мову або замовчування його чи зведення до мінімуму. Автор цих рядків дуже далекий, звичайно, від того, щоб приписати рецензованому словникові антислов'янську тенденцію. Відсутність у ньому таких слів, як *pogod*, *goană*, згаданих вище, і інших скоріше можна пояснити рідким вживанням або цілковитою відсутністю в румунській пресі і літературі цих слів у ті роки, коли укладався цей словник. Однак цим і подібним їй словам у майбутньому виданні слід відвести належне місце, на яке вони цілком заслуговують як своїм значенням, актуальністю, так і своєю давністю в румунській мові. Згаданий Шейняну у своєму французько-румунському словнику дає їх як у виданні 1921 року, так і у виданні 1928 року, очевидно, не безпідставно.

До недоліків російсько-румунського словника слід віднести також і відсутність наголосів на румунських словах (на російських вони дають-

ся). Щоб виправдати відсутність наголосів на румунських словах, іноді посилаються на те, що в Румунії не прийнято ставити наголос на словах. Але вже Шейняну відійшов від цієї традиції. В своєму французько-румунському словнику, згаданому вище, він ставить наголоси, правда, головним чином на інфінітивах: a provedea, a lăsa, a mânca.

Професор М. В. Сергієвський і К. А. Марцішевська в румунсько-російському словнику 1941 року, виданому за їх редакцією, цілком відійшли від цього неписаного правила, давши наголоси на всіх румунських словах. Це абсолютно правильно, бо в румунській мові є немало слів, на яких місце наголосу не цілком ясне, не ustalene. В багатьох словах іншомовного, особливо французького і слов'янського походження, наголос ще не ustalився остаточно або коливається між останнім складом (властивість французького наголосу) і передостаннім (одне з правил наголосу в румунській мові): public, demagogic, linguistic, geraos, caracter, granița, primăvara і інші.

Не було б зайвим переглянути (порядком готування словника до дальшого видання) і російську його частину з метою вилучення або виправлення помилок і недоліків. Така фраза, як, наприклад, у статті на прийменник *к* — *привязан к стене*, є, безперечно, прикрою помилкою у словнику.

У словнику зустрічаються прикрі друкарські помилки: всеобуч — *învățământ general, răspândirea instrucției la toată a populație*. Тут і друкарська помилка і неввірна конструкція, явна нісенітниця; треба ... *răspândirea instrucției între toată populația*. *По опыту дано din experiență*; треба *din experiență* і т. д.

Підсумовуючи все вищезазначене, треба сказати:

1. Рецензований словник містить у собі як в румунській, так і в російській частині переважно вузькокнижну, ділову і канцелярську лексику. В дальших виданнях словника треба поповнити в ньому політичну лексику, лексику класичної румунської літератури і живої народної розмовної мови.

2. Проблема підшукування точних румунських еквівалентів до нових російських слів і виразів ще не повністю розв'язана в словнику, і в майбутньому виданні вона вимагатиме значних зусиль від укладачів словника.

3. Конче потрібно в наступному виданні словника ширше застосувати систему ремарок та позначок, розширити фразеологію, завести наголоси на румунських словах, збагатити румунську синоніміку, відмовитися від системи глумачення слів замість добору наявних у румунській мові відповідників, ширше використати ідіоматичні звороти тощо.

Незважаючи на зазначені недоліки, рецензований словник має і величезні позитивні якості. Головною його цінністю, яка перевищує всі згадані недоліки, слід вважати те, що він уже створений і такий, яким він є, він відіграв важливу роль у роки війни і відіграватиме її в мирний час до нового, третього видання, виправленого, розширеного і вдосконаленого.

А. Т. Борщ

АВТОРЕФЕРАТИ

Закон О. О. Шахматова (Закон А. А. Шахматова)

(3 друк. аркуші)

Л. А. Булаховський

Стаття присвячена додатковому обґрунтуванню встановленого Шахматовим (ИОРЯС, VI, 1903 р., ст. 339 і далі, Очерк ист. древнейш. периода русск. яз., 1915) закону про спільнослов'янське відтягнення наголосів з серединних складів короткісних та циркумфлексових на попередні короткісні та довготні, якщо останні з тих або інших причин не ставали довгими.

В статті розглядаються й заперечуються думки Мейє про морфологічний характер слов'янських відтягнень наголосу на прийменники, концепція найдавніших слов'янських рухів наголосу Куриловича, питання про умови репесії наголосу залежно від характеру наголошення останнього складу в його відношенні до акутової інтонації передостаннього (гіпотеза „закон“ Лера-Сплавінського) та інші.

Додатково до Шахматова спеціально вивчаються всі найважливіші положення, які можна розглядати як результати рухів наголосу з серединних та кінцевих складів ближче до початку слова.

З нових гіпотез більше за інші важить пропоноване в статті пояснення так званої *новоциркумфлексової* інтонації, що найчіткіше впізнається за свідченням нерухомої спадної довготи в словінській мові. Доводиться, що загадкові досі факти *новоциркумфлексової* в формах дієприкметників на -la (жін. рід. одн.) та в префіксальних утвореннях ā-відміни знаходять собі досить правдоподібне пояснення при припущенні, що за вихідний тип тут правив той, у якому склад під наголосом знаходився між попереднім довгим і наступним акутовим. Різниця рефлексії між дієприкметниками на la і відповідними інфінітивами пояснюється тим, що ті в інфінітивах мало голосний або не акутовий з походження, або секундарно скорочений вже за спільнослов'янської доби.

Акутова інтонація середового складу, за припущенням автора, фонетично набувала в словінській мові характеру нерухомої спадної довготи також у випадках, коли у першому складі слова був зредукований голосний: словін. drāka із dьrākā і под.

Деетимологізація в російській мові (Деетимологизация в русском языке)

(9 друк. аркушів)

Л. А. Булаховський

Розвідка присвячена питанню про втрату словами зв'язків з етимологічно їм спорідненими (відноси́нам типу *белка*: *белый*, *мешок*: *мех*, *надо-есть*: *есть*).

Вивчення проведено в обсязі переважної більшості фактів літературної російської мови.

Завдання розвідки — з'ясувати склад російської лексики, що деетимологізувалася, та умови (причини) розпаду колишніх етимологічних гнізд.

Практичне значення роботи — підготовлення опрацьованого в даному аспекті матеріалу, що так або інакше може бути використаний при побудованні різного типу словників (двомовних, тлумачних тощо), орфографічних порадників і т. д., при навчанні російської мови іноземців, при лікуванні мовних хвороб тощо.

Робота складається з таких розділів:

Вступних уваг, присвячених загальній характеристиці питання, методу дослідження й плану роботи; з докладного аналізу випадків деетимологізації відповідно до частин мови, де вона відбувається, і в межах їх з урахуванням предметного, квалітативного (якісного), дійового, займенникового, числового, службового характеру коренів відповідних слів, а також особливостей структурного характеру (префіксація, суфіксація і т. ін.); з визначення окремих умов деетимологізації (напр., ролі для деетимологізації змін у способах та особливостях виробництва, ролі забуття обставин первісного називання в певному середовищі, ролі неточного знання речей; деетимологізації внаслідок рідкої вживаності основного слова).

Спеціально вивчається деетимологізація кальк та складних слів (*composita*).

Великий розділ становить присвячений вивченню деетимологізації російських слів із різних походженням та стилістично відмінних мовних сфер, особливо — церковнослов'янізмів та близьких до них утворень книжного походження.

Багато уваги в розвідці приділено вивченню впливу на деетимологізацію чергування голосних та альтернатив приголосних, стосунку між деетимологізацією та гаплогологією й спорідненими явищами.

Останній великий розділ підсумовує висновки дослідження в загально-мовному плані.

Докладну доповідь про роботу автор зробив у Московському центр. педаг. інституті ім. В. І. Леніна на засіданні кафедри російської мови в січні 1944 року.

Історичний коментарій до літературної української мови

Вступ. — Фонетика. — Морфологія (словозміна). — Наголос.

(Понад 12 друк. арк.)

Л. А. Булаховський

Праця в основному побудована за зразком авторського „Исторического комментария к литературному русскому языку“ (2 вид. 1939 р.).

Вступ складається з нарисів „Розвиток літературної української мови (до початку XIX ст.)“ та „Українська мова серед інших слов'янських“ (пор. „Українська література“, Уфа, 1942, № 5—6).

У „Фонетиці“ розглядаються питання як відбитих у літературній мові закономірних рефлексів відповідних фонем, так і всіх спеціальних пояснень. Це вимагає привертання іноді досить віддаленого порівняльно-історичного матеріалу, і він, в міру потреби в ньому, знаходить собі в роботі широке застосування. Об'єктом вивчення в усіх розділах є не тільки надніпрянська літературна мова, а також і надністриянська.

В новому освітленні подаються в роботі серед іншого питання про перехід *e* в *i* в нових закритих складах: порушуються питання, чи діалектно цей перехід, як він відбився в літературній мові, не був обмежений положенням *e* перед складом тільки з *ь* (а не з *ъ*) і випадками, де голосному *e* належала секундарна новоакутова інтонація. Докладніше ніж досі вивчаються питання про умови рефлексії напруженого *ь*, про перехід *e* в *o* після шиплячих, про українське *v* із *л*, про приставні приголосні, про явища асиміляції та дисиміляції і т. ін. У характеристиках проведено намагання відрізнити раз у раз ступінь імовірності прийнятих припущень.

У питаннях *словозміни* автор почасти застосовує в свій час вже опубліковані ним пояснення (як-от: род. одн. на *у*, форм род. мн. і т. ін., деяких фактів атематичної відміни), почасти намагається подати в новому критичному освітленні питання, що їх докладно вивчали в науковій літературі останніх десятиліть, і відповідно скерувати читача.

В розділі „Наголос“, поряд із характеристикою акцентуаційних явищ найдавнішої, спільнослов'янської доби, докладно вивчаються особливості рухів наголосу та їх причини в окремих українських морфологічних категоріях. Підбиваються підсумки найважливіших напрямків діяння на українському ґрунті граматичної аналогії та споріднених їй чинників.

Серед пояснень фонетичного характеру поважне місце посіли пов'язані із з'ясуванням спеціальної ролі в українській мові колишньої новоакутової інтонації (род. відм. множини, здрібнілі тощо).

Дослідження синтаксису Шевченкового „Кобзаря“

(Присудок, керування, звертання)

Т. В. Зайцева

Робота становить собою першу частину задуманої монографії про синтаксис основоположника нашої сучасної літературної мови.

Розглянуто, як показує підзаголовок, присудок (поки що тільки дво-членного речення), зв'язане з ним керування і звертання. Останній розділ умотивовується тим, що інколи вокативи і структурно і функціонально наближаються до предикатів.

Встановивши, що дієслову в системі Шевченкової мови належить дуже велика роль проти інших частин мови, що дієслівні присудки абсолютно переважають присудки іменні, я перехожу до детального розгляду усіх тих форм, які вживав поет. При цьому стає ясним багатство форм, відомих почасти попередній літературній мові, а почасти взятих з мови народної, і використання їх полісемантизму. Автор широко використовує придієслівні частки, інші підсильні засоби, зокрема повторення присудків, часто удається до т. зв. транспозиції форм і цим досягає жвавості оповідання і великої експресивності, емоційної насиченості.

Шевченко обережно поводитися з т. зв. „паралелізмами“, намагаючись розмежувати їх функціонально і семантично. Це ми бачимо і в узгоджуванні присудків з підметами, і в розмежуванні номінатива та інструменталю предикативних імен складеного присудка.

Іменний присудок характеризується великою кількістю повнозначних дієслів в 1-й частині (напр., „виросла кароока“), поширеністю інструменталів не тільки іменника, а і прикметника, показує ріст інших неузгоджених форм предикативного члена.

Розгляд керування показує, що в „Кобзарі“, при загальній перевазі керування над узгодженням, широко і різноманітно представлене тільки керування дієслів та слів категорії стану. Іменниково та прикметниково в порівнянні з сучасною літературною мовою розвинене ще слабо. Пояснюється це зокрема дуже незначною кількістю віддієслівних іменників. Із присубстантивних відмінків більше за інші поширені родовий приналежності, якості і цілого. Велика роль перших двох в „Кобзарі“ свідчить про чимале розходження між мовою Шевченка і мовою народною. Із придієслівних відмінків привертають увагу орудний суб'єкта в пасивних зворотах і орудний порівняння, які мають різне коріння і відповідно до цього по-різному сприймаються автором і по-різному використовуються ним. Перший буває майже виключно в філософських міркуваннях, другий переважно в зовнішніх описах конкретних дій. У „Кобзарі“ є чимало форм керування, відмінних від сучасних, що становить собою цікавий матеріал для історичного синтаксису. Для ілюстрації назову безприйменникові відмінки після префіксованих дієслів, „для“ з значенням причини. Відмінність Шевченкового керування від сучасного виявляється і в тому, що Шевченко досить часто вживає ще різні форми там, де на сьогодні закріпилась одна (напр.: сміятись — з кого, над ким, на що, кому).

У вживанні різних відмінкових „паралелізмів“ бачимо ту саму виразну тенденцію, яку я вказувала вище, а саме семантичне розрізнення їх. Проте єсть багато і таких різних форм, що вживаються з тотожним значенням. Характерною рисою „Кобзаря“ є повторювання приєменників окремо перед означенням і означуванням словом. Зрідка бачимо сполучник між керуючим і керованими словами. Останнє можна пояснити так само, як у свій час Потебня пояснював наявність сполучника між головними членами речення, — що цей сполучник виражає легке протиставлення.

Звертання дуже поширені в „Кобзарі“ у зв'язку з великою роллю діалогу в цілому Шевченковому стилі. Поет найбільше використовує їх кваліфікуючу сторону, і в зв'язку з цим і функції і оформлення звертань стають дуже різноманітними. На матеріалі „Кобзаря“ можна простежити, як одні вокативи наближаються до вигуків, а інші до предикатів. Форма звертань, за найменшим винятком, послідовно клична. Досить поширені звертання в двочленній формі (типу „Сину ти мій безталанний“).

Детальний перегляд кількох сторін Шевченкового синтаксису дає багатий фактичний матеріал для конкретизації загального твердження про синтез старої літературної і народної мови в творчості поета, подає матеріал з історії синтаксису нашої літературної мови, наочно показуючи ріст дієслівності української фрази, і розкриває ті синтаксичні засоби, якими поет досягав ідеологічної виразності і емоційної насиченості своїх поезій.

Принципи складання російсько-українських термінологічних словників

(Кандидатська дисертація)

П. Горецький

Дана робота розглядає питання про принципи складання російсько-українських термінологічних словників.

Після вступної частини (про широкий розвиток в УРСР після Жовтня словниково-термінологічної роботи) автор, виходячи з принципів матеріалістичної лінгвістики, розглядає (розділ II) питання про слово і слово-термін, об'єкт словниково-термінологічної роботи, їх з'явлення і життя в мові.

Питання про складання термінологічних словників не можна трактувати відірвано від освітлення принципів складання словників загально-мовних. Отже, в роботі (розділ III) подається критичний розгляд методологічно важливих питань словникової роботи у таких лексикографів, як брати Грімми, В. Даль, Б. Грінченко.

Складання двомовного термінологічного словника ставить потребу освітлити проблему взаємовідносин слів (і слів-термінів) однієї мови до слів другої мови; цьому питанню присвячений IV розділ роботи.

У V розділі роботи дається критичний перегляд принципів складання двомовних словників, найбільш російсько-українських, як ці принципи виявилися в українському мовознавстві 1) до Жовтневої революції (з 60 років XIX ст.) і 2) в період після Жовтня до 1933 р. При цьому як конкретний приклад такої роботи в УРСР до 1933 р., здійснюваної за принципами, суперечними матеріалістичній лінгвістиці і ворожими соціалістичному будівництву, робота розглядає „Словник технічної термінології“ (загальний) 1928 р.

Заперечуючи і відкидаючи шкідливі і хибні моменти теорії і практики складання російсько-українських термінологічних словників в УРСР до 1933 р., робота далі (в VI розділі) освітлює принципи складання таких словників на основах радянського мовознавства. На основах радянського мовознавства мають будуватися обидві частини російсько-українського словника — складання його російського реєстру і передача термінів реєстру українською мовою.

Передати кожний термін російського реєстру терміном української мови — таке завдання російсько-українського словника. Але вимога подавати на російський термін обов'язково український термін-відповідник не повинна привести до методологічно хибних шляхів у словниковій роботі — до довільного „утворення“ слів для словника, до використання як певних термінів архаїзмів, діалектизмів тощо. Передавати слово-термін російського реєстру словника можна тільки наявними, реально існуючими в українській мові (в термінології певної ділянки) термінами.

Таким чином, дана робота в критичному розгляді теорії і практики складання російсько-українських термінологічних словників у дожовтневий час і після Жовтневої революції (до 1933 р.) викриває і відкидає як ворожі матеріалістичному мовознавству і радянській лексикографії буржуазно-націоналістичні принципи і настанови цієї теорії і практики.

У частині конструктивній (складання реєстру російських термінів і передача їх українською мовою) робота показує ті шляхи й засади, на яких повинен базуватися російсько-український термінологічний словник, щоб бути відповідним принципам марксистського мовознавства і вченню Леніна і Сталіна про розвиток в СРСР в період диктатури пролетаріату національних культур, соціалістичних своїм змістом і національних формою.

НЕКРОЛОГИ

Академік Борис Михайлович Ляпунов

22 лютого 1943 року радянська наука і з нею все слов'янство втратили свого найстарішого многозаслуженого мовознавця-славіста — дійсного члена Академії наук СРСР Бориса Михайловича Ляпунова.

Все свідоме своє життя Б. М. Ляпунов віддав любимій своїй науці, і його справжня біографія в основному є, за визнанням людей, що близько його знали, саме біографія діяча науки.

Велику частину свого життя Б. М. провів на Україні, тут працюючи як приват-доцент і професор. Росіянин з походження (він народився 1862 року в Курмишському повіті колишньої Сибірської губернії), Б. М. полюбив Україну з тією щирістю, яка становила невід'ємну властивість його надзвичайно чесної й лагідної вдачі, і цю симпатію до братньої країни, інтерес до її мови й культури, зацікавленість успіхами її вищої філологічної школи зберіг до кінця своїх днів.

Життєвий шлях Ляпунова — типовий шлях ученого, зовнішньо небагатий на події. По закінченні 1881 року 5-ої Московської гімназії, під час проходження якої вже визначились його майбутні наукові інтереси, він поступає на історико-філологічний факультет Петербурзького університету. Прямим його вчителем тут був найвидатніший представник слов'янознавства — академік Гнат (Ватрослав) Вікентійович Ягич, який залишив видатного студента, майбутнього академіка ж, при університеті для підготовки до професури (1885 р.) по слов'янському мовознавству. Ляпунову, старший брат якого, знаменитий представник математичного факультету Олександр Михайлович, пізніше академік, посідав тоді професуру в Харківському університеті, пощастило скористатись поряд із тим, чого він міг навчитись у Ягича, науковим керівництвом найкращих представників славистики Харкова — О. О. Потебні й М. С. Дринова. Почасту живучи й у Москві, Ляпунов дістав також змогу слухати лекції П. Ф. Фортунатова (тоді професора, пізніше — академіка) — отже, сполучити при своєму студіюванні порівняльного мовознавства все краще, що мала російська наука вісімдесятих років.

У 1891 році, склавши магістерські іспити з слов'янської філології, Б. М. став приват-доцентом Харківського університету. У 1899 році при ньому ж він захистив магістерську дисертацію „Исследование о языке Синодального списка I Новгородской летописи“. Поїздка до слов'янських земель улітку 1901 року дала йому змогу безпосередньо познайомитись із слов'янськими мовами, особливо — з словінською, якій він присвятив кілька студій.

З 1901 року Б. М., діставши запрошення зайняти кафедру слов'янської філології в Новоросійському університеті, переходить до Одеси, де працює до 1923 року, часу свого обрання академіком.

Смерть спіткала його на 81 році життя в Боровому в Казахстані, куди він разом із кількома академіками старшого віку був евакуйований під час фашистського нападу на нашу батьківщину.

Ділянки, на яких найбільше працював Б. М. Ляпунов: порівняльно-історична фонетика, морфологія, акцентологія. Із слов'янських мов найбільше цікавився він старослов'янською, східнослов'янськими і словінською.

Найважливішим твором Б. М. залишилась його магістерська дисертація, присвячена вивченню ірраціональних (зредукованих) голосних у староруській і старослов'янських мовах. Ряд важливих моментів дала його студія з історії слов'янської відміни „Формы склонения в старославянском языке“ (Од., 1905). Багато корисних вказівок містять його численні етимології, подані в супроводі, як характеристично для Б. М., ґрунтовної наукової апаратури (більшість їх увійшла в велику його рецензію на „Етимологический словарь русского языка“ А. Преображенського, ИОРЯС, 1925 і 1926 рр.). З його акцентологічних студій особливо важить докладна рецензія на магістерську дисертацію С. М. Кульбакіна („Лингвистические заметки“, РФВ, 1906, № 1), в якій він один з перших у Росії звернув увагу на велике значення для порівняльної акцентології свідчень чакавської третьої (висхідної) інтонації. Попри всі, цілком натуральні за природою об'єкта, вагання Б. М. в питанні про найдавніші взаємовідносини між слов'янськими мовами, в науці серйозною повагою користуються його не раз подані міркування з цього приводу („Родственные связи словенцев с сербами и хорватами“, — „Јужнослов. філолог“, IV, 1924; стаття про погляди Добровського на спорідненість слов'янських мов у працях I-го з'їзду слов'янських філологів у Празі та ін. Про останню стадію його поглядів див. в некролозі, написаному акад. С. П. Обнорським — „Изв. АН СССР, Отд. литературы и языка, III, 5, 1944, ст. 230—231).

У багатьох відношеннях повчальною є стаття Б. М. „О некоторых примерах образования имен нарицательного значения из первоначальных и собственных личных в славянских языках“, надрукована в „Сб. А. Н. — Н. Я. Марру“.

Б. М. Ляпунов не залишив доведених до кінця синтетичних творів. Отже, про здобутки його великих знань і невтомної праці доводиться судити з сили розпорошених його уваг по дуже численних його ґрунтовних розглядах-рецензіях та творах, яким він віддав так багаті уваги й часу, — ювілейних та помертних підсумках роботи видатних представників славістики. Надзвичайна сумлінність Б. М., щирість у праці відносно тих, кого він поважав і любив, роблять відповідні його статті для спеціалістів справжньою цінністю тривалого значення. А охопив у цьому відношенні сучасну славістику Б. М., як, здається, ніхто інший: ним з рідкою докладністю схарактеризовані: Потєбня, Дринов, Облак, Ягич, Шахматов, Вондрак, Кочубинський та ін.

Мало знають, але при нагоді заслуговував би видання друком, хоч і не доведений до кінця, літографований одеський курс Ляпунова по історії російської мови (вступ, історія вивчення, пам'ятки, фонетика).

Як дослідник Б. М. Ляпунов всіма симпатіями був пов'язаний із Фортунатовим та його школою (головно — з Шахматовим, який користався

його надзвичайною повагою). Сумлінний, іноді до враження нерішучості, в усьому, що стосувалось науки, надзвичайно уважний до того, що вже фігурувало в науці з приводу порушуваних ним питань, Б. М. в межах для нього можливого враховував і всілякі інші висловлювані погляди, але чи не в кожній рисі його наукового підходу легко пізнати саме „фортунатовця“, вірного учня, який ніколи не може і не хоче позбавитися міцної чарівності свого славетного вчителя.

Всі, хто знав Ляпунова персонально, сходяться, без жодних розбіжностей, у високій оцінці його як людини рідкої душевної, майже дитячої, чистоти. У 1887 році Ягич писав Потебні: „...Я должен бы быть Вам теперь несколько ближе, чем прежде, уже потому, что два из бывших моих учеников, по моему желанию и их убеждению, решились ехать в Харьков к Вам. Вы их теперь уже знаете и оценили по достоинству. Ляпунов — чистое золото, искренняя душа, правда несколько неподвижен, но солиден. Не знаю, как, после тяжелой болезни, может и смеет ли он заниматься, но я возлагаю на него большие надежды...“¹⁾.

Мені не припало щастя особисто знати Бориса Михайловича, але тридцять років частого наукового листування ще з року видруккування моїх перших студентських рядків майже до останніх днів його життя в Боровому, дають і мені сумне право поділитися з іншими, хто спілкував з ним і любив його, щирю скорботу з приводу його смерті. Понад тридцять років я читав все надруковане Ляпуновим і міг, як і багато інших, оцінити повністю і його надзвичайну сумлінність у вивченні робіт попередників, і його увагу до найменших деталей об'єкта студій, і надзвичайну пильність у роботі, і повагу до всього пов'язаного з нею. Тридцять років я мав в особі Б. М. доброго старшого друга-критика, з радістю одержував його переповнені науковими порадами й зауваженнями листи, відчував, як і інші, з ким говорив про нього, тепле почуття контакту з цілком відданою науці людиною й „золотим“, людяним серцем. Такі втрати не забуваються.

Л. Булаховський

Пам'яті Бориса Михайловича Ляпунова

Моя заочна знайомість з Б. М. Ляпуновим сягає 1919 року, коли він прислав мені свій артикул про „Єдинство русского языка в его наречиях“ і коли між нами відбувся обмін думок з цього приводу. Особиста моя знайомість з Борисом Михайловичем припадає на 1924 рік, коли я приїхав до Одеси і тамтешні українці одного вечора прощалися з улюбленим і глибоко поважаним своїм учителем, зичачи йому щасливої дороги до Ленінграда, висловлюючи побажання і надії на його дальшу плідну працю в новім оточенні.

Що особливо притягало всіх до особи Бориса Михайловича, так це зразкова коректність як у сфері особистих стосунків, так і в сфері думки, надзвичайна чуйність і повага до чужих гадок, уміння зважити чужі здатності і старання осмілити і помогти молодим науковим силам словом і чином в їх науковій роботі. Опріч цих прикмет, до нього притягали також його надзвичайна простість і вищий тип самоповаги, яка виявлялася в відсутності, коли можна так сказати, самозакохання, що знаходить свій вияв

¹⁾ Айзеншток, Ещё о Ягиче и Потебне, „Бюлетень Редакційного комітету для видання творів О. П. Потебні“, I, X., 1922, ст. 78.

часто в докторальному тоні, в ніби вибачному ставленні до „інакомислячих“. В 30-х роках Б. М. приїздив до Києва з своєю дружиною Оленою Костянтинівною, що завжди його супроводила. Ціль його подорожі була не тільки працювати над потрібними йому рукописами в Київському університеті, але й запізнатися з молодими науковими починальцями і увіяти з ними в ближчі наукові стосунки. Того часу його дуже цікавили проблеми етимології слів, і цим він дуже заінтересував своїх нових знайомих, що листовно ділилися з ним своїми міркуваннями з приводу деяких випадків важкої етимології.

В 1937 році я був у Ленінграді. Тоді в Академії обмірковувалися питання правопису, і Б. М. брав дуже активну участь в зборах правописної комісії і дав мені змогу побувати на її засіданні. Як був я в Дзержинську і Ачинську, то наше листування не переривалось до останнього часу. Б. М. дуже цікавився діалектальними питаннями і заохочував мене до діалектологічних спостережень, і я охоче ділився з ним моїми спостереженнями в цій царині. В 1942 р. я, між іншим, писав йому, що я ні в кого з росіян не чув вимови *итти*, а тільки *ити*, і в прийнятому правописі бачу вплив старих „грамотеєв“, що під впливом форм тепер. часу *иду*, *идешь* і т. д. вставили *д* і в написання інфінітива. Якби в живій мові було тут *д* (>*т*), то внаслідок дисиміляції (*дт* > *тт*) малось би *исти* (пор. польс. *iść*, але в чеськ. *jíti*, срб. *ити* і *ићи*, як *вести* (з *вед-ти* > *ветти* > *вести*). Опріч того сказане potwierджується тим фактом, що в префіксованих дієсловах, як, напр., *вийти* (п. *wyjść*), *войти* (п. *wejść*), *зайти* (п. *zajść*) і т. ін., у вимові і писанні ми не маємо ні *дт*, ні графічно асимільованого *тт*; через те я гадаю, що треба писати *ити*, а не *идти* або *итти*... На це Б. М. мені відписав 8/III 1942 р.:

„Ваши замечания об „идти“ и „итти“ весьма ценны и основательны, и я вполне согласен с Вами в вопросе о влиянии графики на язык грамотных, хотя считаю возможным объяснить *итти* и путем прибавки к *ить* из сократившегося *ити* с перенесением ударения на коренной гласный (сравните *рость*, *несть* вместо *рости*, *нести* в южновеликорусских говорах) старого полного вида инфинитивного суффикса *-ти*. Не шло ли в данном случае графическое *итти* навстречу живому новообразованию *ить-ти*?“

З листування мого з Б. М. в 1940 р. знати, що останні роки перед виїздом на держкурорт Боровое в 1939 році він працював над темою „Древнейшие связи русского и украинского языков“ і прочитав 2 реферати на засіданнях Кабінету язиків ІЯМ у грудні 1938 і 26 грудня 1939 р. і дав побіжний огляд найдавніших племінних і культурних зв'язків східних слов'ян до XIV віку і походження язиків російського, білоруського і українського. В листі від 17/IV 1940 р. він писав:

„Излагая историю мнений ученых на эти вопросы, я, естественно, ближе всего придерживался взглядов Шахматова, расходясь с ним однако во многих пунктах и указывая на эволюцию и изменчивость его мнений о древнейших взаимных отношениях летописных письмен. Особенно интересны этногенезы и диалектная принадлежность древних „северян“, „вятичей“ и „Донской Руси“ (взгляды Шахматова, Грушевского и Пархоменка).

В листі від 31/VIII 1940 року Б. М. знову повертається до своїх доповідей і пише:

„Статья о древнейших взаимных связях русского и украинского языков, хотя и сдана в ред. сборника статей по славянским языкам, но требует еще дополнений и поправок. Вообще я никогда не бываю доволен своими статья-

ми, так как по общим вопросам, решение которых от нас требуется, при настоящем состоянии наших сведений еще нельзя давать определенные ответы, напр., для решения вопросов о взаимных отношениях словянских языков: в их истории необходимы предварительные исследования как по древним памятникам разных словянских языков, так и по словянской диалектологии. Это хорошо сознает Ф. П. Филин, который в вышедшем в этом году „Очерке истории русского языка до XIV века“ обнаружил хорошие знания по диалектологии восточно-славянских языков, не мало оказал внимания к достаточно исследованному на протяжении более 50 лет в течение XIX и первых десятилетий XX-го столетий вопросу о выяснении общих исторических характерных явлений восточно-славянских языков сравнительно с древнейшими явлениями западных и южных славянских языков, и вполне согласен со следующими словами Филина: „Древний киевский говор не был ни украинским, ни русским в современном смысле этого слова, и споры о том, кто были древние киевляне — украинцы или великоруссы, совершенно беспредметны, неисторичны. В этом духе построены и прочитаны мною в прошлом году доклады“.

Борису Михайловичу довелось екстренно виїхати в Боровое. Він не міг захопити з собою ні дуже йому потрібних словників, ні книжок, і довелося йому обмежитися більше викладанням слов'янського язикознавства, оскільки це було можливо.

Утрата Б. М., як для мене, так, я певен, і для всіх, хто його ближче знав, — тяжка втрата не тільки видатного вченого, а й близької, незамінної, рідної людини.

Є. К. Тимченко

Яків Лукич Маяковський

(1870—1943)

Незадовго до свого від'їзду з Уфи Інститут мови й літератури Академії наук УРСР втратив одного з найцінніших своїх робітників — Якова Лукича Маяковського. Літня людина, обтяжена великою сім'єю, що не могла подати йому жодної підтримки, Я. Л. Маяковський без усяких вагань, коли фашистські орди наблизились до Києва, покинув рідне місто, щоб разом з усією Академією знайти нове місце для роботи й працювати на ньому, виконуючи завдання свого Уряду та продовжуючи служіння науці й своєму народові так, як цього вимагав обов'язок громадянина. Я. Л. в багатьох відношеннях виявив себе в дуже важких для нього умовах евакуації зразком непохитності, терпіння та вірності науковій справі, якій він служив справді самовіддано, з любов'ю та вірою в її значення.

Виходець з класу, що не міг виховати в ньому рис пролетарської ідеології, Я. Л. Маяковський, трудівник і злидар, з Жовтневою Революцією впевнено пішов назустріч новому устроєві суспільства й, виробивши собі світогляд, близький нашій сучасності, не за страх, а за совість служив радянській справі. Фашистська навала загострила в нім патріотичні чуття, і він без крикливості, без чогось, що хоч віддалено нагадувало б позу, робив все, що міг, що дозволяли його незвичайні, як на його вік, сили, для виконання свого громадського обов'язку.

Ось важливіші, багато в чому повчальні, моменти його нелегкого життєвого шляху.

Народився Я. Л. 1870 року в сім'ї дуже бідного сільського дяка й тому не міг учитися в світських школах, де треба було платити за право навчання й утримуватися власним коштом. Отже, вчиться йому довелося у духовних школах (бурсі, семінарії). Вищу освіту Маяковський одержав у Київській духовній академії по літературному відділу. Пізніше дістав від неї таки науковий ступінь кандидата за роботу з древньоєврейської археології та історії — „Древнееврейские праздники седьмого месяца“, високо оцінену офіційними рецензентами („Труды Киевской духовной академии“ за 1901 рік).

З 1894 року Я. Л. багато працював викладачем російської мови й літератури, мов грецької і латинської, педагогіки тощо в різних середніх школах.

Після Революції до того ж типу роботи прилучилися ще нові ділянки: українська мова, історія культури, історія революційних рухів на Україні, економгеографія України, предмети, викладання яких Я. Л. вів в Ірпінській гімназії, на червоноармійських піхотних командних курсах, у Київській драматичній школі, в Цукроварному технікумі на Мартинівській цукроварні, у Київському вищому вечірньому технікумі, на Державних курсах українознавства, на робфаці Луганського ІНО, в Луганському робітничому університеті.

З педагогічною роботою Я. Л. сполучав інтенсивну роботу по бібліотеках: був, напр., з 1922 по 1930 рік ученим секретарем Всенародної бібліотеки України при Українській академії наук, був завідувачем відділу періодики в Центральній науковій бібліотеці, з 1934 по 1937 рік завідував бібліотекою Партвидаву тощо.

Чимало сил покладено Я. Л. на різноманітну громадську роботу, переважно професійну, що її він виконував завжди з властивою йому сумлінністю та вмінням.

Як науковець Я. Л. найбільше працював на ділянці лексикографії. Українець з походження, прекрасний практичний знавець своєї рідної мови, він виявив себе на роботі в Академії добрим україністом-лексикографом і надійним працівником-організатором словникової картотеки. Вдячна чи невдячна була в особистому відношенні робота, що доручалась Якову Лукичеві, він брав її на себе та ставився до неї з характеристичною для нього сумлінністю та наполегливістю.

Останні роки свого життя, надто в евакуації, Я. Л. багато працював над своєю дисертацією — дослідженням мови І. Франка, і зроблена ним в Уфі доповідь про висновки його студій справила на слухачів враження ґрунтовної і науково цінної.

Президія Академії в кінці 1942 року визнала справедливим погодитись із клопотанням дирекції Інституту мови й літератури та надати Я. Л. Маяковському звання старшого наукового співробітника без захисту дисертації.

З друкованих робіт Маяковського, що становлять порівняно невелику частину підготованого ним до друку, більш за інші мають значення:

1. Активність бібліотеки, „Більшовик“, 1924.
2. Система посад у наукових бібліотеках, їх номенклатура й тарифікація, „Бібліотечний збірник“, I, 1926.
3. Наукові бібліотеки УРСР, „Журнал бібліотекознавства та бібліографії“, I, 1927 (і окремою брошурую).

4. Становище української мови в західноукраїнських землях під владою німецько-австрійських загарбників, „Укр. література“, 1943, № 3—4.

З того, що здано до друку і що є надія реалізувати в колективних творах Інституту мовознавства, важать виконані ним аркуші російсько-українського словника (щось із 15 арк.) та найбільший розділ — „Словозміна“ в книжці „Українська мова (науково-популярні нариси)“.

Інститут мовознавства Академії наук збереже надовго пам'ять про свого доброго товариша, чесного наукового трудівника Якова Лукича М'яковського.

Л. Булаховський

Петро Сільвестрович Гетьманчук

27 травня 1942 р. в бою з німецькими загарбниками вбитий Петро Сільвестрович Гетьманчук, старший науковий робітник Інституту мовознавства АН УРСР.

П. С. Гетьманчук народився 1900 р. в м. Ковелі на Волині в родині селянина-бідняка. Спочатку вчився в Ковелі, а потім з переїздом батьків під час першої світової війни до Києва продовжував вчитися в Києві, де й закінчив 1919 р. середню школу. Вищу освіту здобув у Київському інституті народної освіти, закінчивши 1924 р. літературно-лінгвістичний відділ факультету професійної освіти. До 1927 р. працював у семінарах підвищеного типу при КІНО під керівництвом проф. М. Я. Калиновича і проф. М. К. Грунського, готуючись до аспірантури. З 1927 року був аспірантом при науково-дослідній кафедрі мовознавства АН УРСР в секції загальної та порівняльного мовознавства. Аспірантський стаж закінчив 1930 року.

Трудову діяльність П. С. Гетьманчук почав ще тринадцятирічним хлопцем; навчаючись у середній школі, він давав приватні уроки. Далі, з 1919 р. до 1927 р., вивчивши стенографію, працював стенографом на різних з'їздах, конференціях, засіданнях тощо в Києві, а також виїжджаючи з Києва за запрошенням партійних та радянських організацій різних міст.

По закінченні Інституту народної освіти почав працювати П. С. Гетьманчук на педагогічній роботі, викладаючи українську мову і літературу в навчальних закладах та на різних курсах: в Київському інституті народної освіти, в робітничому університеті, на міжрайонних курсах райпартактиву при ЦК КП(б)У, в кооперативній профшколі, в комуністичному вузі, на курсах редакторів газет, на курсах при політвідділі Південно-західної залізниці тощо. З 1939 р. почав він працювати як старший науковий співробітник Інституту мовознавства Академії наук УРСР.

П. С. Гетьманчук працював не тільки як практик-педагог, його великою мірою цікавили і науково-теоретичні питання. Ще аспірантом він опрацював і прочитав на семінарах такі роботи (основні), як: „Лінгвістична система К. Фослера“, „Внутрішня форма слова“, „Займенники в старослов'янській мові“, „Сонанти в індоєвропейських мовах“, „Про „правому“ взагалі та „праруську“ мову зокрема“, „Вчення Марті про синтаксис“. Деякі з цих робіт були ухвалені до друку.

В Інституті мовознавства основною роботою П. С. Гетьманчука було укладання нового великого українсько-російського словника. Робота по створенню словників важка, кропітка, і Петро Сільвестрович наполегливо працював і давав відмінні зразки цієї роботи.

В 1941 р., коли підступний ворог — гітлерівська Німеччина напала на нашу священну землю, Петро Сільвестрович став з перших же днів війни до лав бійців-воїнів захисників Батьківщини. Він героїчно як воїн Червоної Армії відбивав фашистську гітлерівську навалу на підступах до Києва, Полтави, непохитно борючись за щастя своєї Батьківщини, за перемогу радянського народу над темними силами фашизму. 27 травня 1942 р. він загинув у боротьбі з ворогом.

Петро Сільвестрович — завжди активний на виробничій і громадській роботі науковець, лектор у вузах, агітатор на підприємствах, редактор стінної газети, активний член професійної організації, завжди бадьорий, чутливий, життєрадісний. Таким його знає колектив Інституту мовознавства. Пам'ять про науковця, викладача, воїна-визволителя — Петра Сільвестровича буде вічно жити в наших серцях.

Вічна пам'ять героєві, що поліг у бою за свободу і незалежність нашої Батьківщини!

М. Бойко і І. Кириченко

ЗМІСТ

П. Й. Горещький. Настанови В. І. Леніна в питаннях мови	3
М. Я. Калинович. Новий російсько-український словник АН УРСР	18
І. М. Кириченко. Пояснення і пояснювальні позначки до реєстрових слів в українсько-російських словниках	30
П. П. Плющ. Ідіоматичні вислови в „Енеїді“ Котляревського	47
Т. В. Зайцева. Із студій над мовою Шевченкового „Кобзаря“	78
В. С. Ващенко. Народна приказка в мові Т. Г. Шевченка	100
Л. А. Булаховський. Виникнення і розвиток літературних мов, II	113
Є. І. Старинкевич. Ідіоматика французької мови і способи її відтворення українською мовою	155
М. Н. Майданський. Відокремлення непоширених постпозитивних означень	173
І. В. Шаровольський. Про сильні германські дієслова в зв'язку з питанням про походження германських мов	191
М. Ф. Кравчинська. До питання про правопис давального відмінка однини іменників	202
Б. С. Бутник-Сіверський. „Малоросійський Словарь“ і „Граматика“ Білецького-Носенка	207

ОГЛЯДИ І РЕЦЕНЗІЇ

П. Й. Горещький. Українські мовознавчі роботи за роки Вітчизняної війни	214
А. Т. Борщ. Русско-румунський словарь	227

АВТОРЕФЕРАТИ

Л. А. Булаховський. Закон О. О. Шахматова	238
Л. А. Булаховський. Деєтимологізація в російській мові	239
Л. А. Булаховський. Історичний коментарій до літературної укр. мови	239
Т. В. Зайцева. Дослідження синтаксису Шевченкового „Кобзаря“	240
П. Й. Горещький. Принципи складання російсько-українських термінологічних словників	242

НЕКРОЛОГИ

Академік Борис Михайлович Ляпунов	244
Пам'яті Бориса Михайловича Ляпунова	246
Яків Лукич Маяковський	248
Петро Сільвестрович Гетьманчук	250

41989.

Літредактор та коректор — І. Штудьман. Техредактор — В. Єгоров.

БФ 02178. Зам. 824. Тир. 3000 + 115 прим. Формат паперу 70 x 108 см. Друк. арк. 15³/₄. Здано до складання 15.X 1945 р. Підписано до друку 13.VIII 1946 р.

Друкарня АН УРСР. Львів, Осодолінських, 11.

Ціна 25 крб.